

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXIII

(2014)

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXIII
(2014)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, MIHAILO VOJVODIĆ
MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ, SRĐAN KATIĆ,
ALEKSANDRA VULETIĆ, MILIĆ J. MILIĆEVIĆ,
LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ, ILIJA TODEV,
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU,
KONSTANTIN NIKIFOROV

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2014

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXIII
(2014)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ,
МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ, СРЂАН КАТИЋ,
АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ, МИЛИЋ Ј. МИЛИЋЕВИЋ
LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ, ИЛИЈА ТОДЕВ,
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU,
КОНСТАНТИН НИКИФОРОВ

Одговорни уредник

др Срђан Рудић
директор Историјског института

БЕОГРАД
2014

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Бојан Новаковић УЛОГА КОНСТАНТИНА VII ПОРФИРОГЕНИТА У ОПИСУ ДАЛМАЦИЈЕ	9
Александар Узелац О СРПСКОЈ ПРИНЦЕЗИ И БУГАРСКОЈ ЦАРИЦИ АНИ (ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ БРАКОВА КРАЉА МИЛУТИНА)	29
Срђан Рудић РАДОЈЕВИЋИ-МИРКОВИЋИ ВЛАСТЕОСКА СРЕДЊОВЕКОВНА БОСАНСКА ПОРОДИЦА	47
Недељко В. Радосављевић КИРИЛ ЖИВКОВИЋ, ЕПИСКОП ПАКРАЧКО-СЛАВОНСКИ (прилози за биографију)	59
Милош Јагодић ГЛАВНА КОНТРОЛА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ: ОСНИВАЊЕ И ПРВИ ПЕРИОД РАДА (1843-1858)	77
Јована Шаљић „КРАЉЕВСКА СРПСКА ОСНОВНА ШКОЛА СИЈАРИНСКА“ (за арнаутску децу)	101

ПРИКАЗИ

<i>The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)</i> , The Institute of History, Monographs, Vol. 64, Belgrade 2013, 467 (Ивана Коматина)	117
Dimiter Angelov, <i>Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330</i> , Cambridge University Press, Cambridge 2007, XX, 459 (Драгић М. Живојиновић)	120

- Матија Властар, *Синтазма*, са српскословенског превела Т. Суботин-Голубовић, Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVIII, Београд 2013, 435
(Милош Ивановић) 125
- Paola Pinelli, *Tra argento, grano e panni. Pierro Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento*, Firenze University Press, Firenze 2013, LVIII, 115
(Невен Исаиловић) 127
- Đura Hardi, *Drugeti : povest o usponu i padu porodice pratilaca anžijskih kraljeva*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2012, 480
(Владета Петровић) 131
- Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2014, 825
(Марија Васиљевић) 134
- Недељко В. Радосављевић, *Ужице, град и нахија – окружје у времену страха : (1788-1862)*, Историјски архив, Ужице 2013, 196
(Гордана Гарић Петровић) 137
- Љубодраг П. Ристић, *Србија у британској политици 1889–1903*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања, 124, Београд 2014, 544
(Бојана Миљковић Катић) 140
- Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Филозофски факултет, Београд 2013, 601
(Урош Татић) 142
- Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Историјски институт, Зборник радова, књ. 26, Институт за стратегијска истраживања, Београд 2013, 467
(Биљана Стојић) 148
- Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918. Кратка историја*, Српска књижевна задруга, Београдски форум за свет равноправних, Београд 2014, 300
(Милан Кутлешић) 151

- Миле Бјелајац, *1914-2014: Зашто ревизија*, Медија центар „Одбрана“, Београд 2014, 248
(Василије Драгосављевић) 153
- Дарко Танасковић, *Белези времена. Појаве, догађаји, људи*, „Православна реч“, Нови Сад 2014, 241
(Јована Шаљић) 156
- Споменица др Данице Милић, уредник Бојана Миљковић Катић, Историјски институт, Зборник радова, књ. 27, Београд 2013, 345
(Јелена Илић Мандић) 158

НАУЧНИ ЖИВОТ

- Међународни научни скуп *Српско–италијански односи: историја и савремено доба*, Београд, 28. мај 2014.
(Биљана Вучетић) 163
- International Medieval Congress (Међународни конгрес медиевиста), University of Leeds, Institute for Medieval Studies, 7–10. јули 2014.
(Александар Крстић) 165
- Међународна научна конференција *Поуке Великог рата 1914–1918. године. Русија и Србија – историјски савезници*, Топола, 31. јул – 2. август 2014.
(Јована Блажић Пејић) 172
- Међународна научна конференција *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе*, Београд, 24–25. септембар 2014.
(мајор др Миљан Милкић) 174

IN MEMORIAM

- Мирослав ЈОВАНОВИЋ (Иван Обрадовић) 179

УПУТСТВО АУТОРИМА 183

CONTENTS

ARTICLES

- Bojan Novaković
THE ROLE OF CONSTANTINE VII PORPHYROGENITUS
IN THE DESCRIPTION OF DALMATIA 9

- Aleksandar Uzelac
ABOUT THE SERBIAN PRINCESS AND BULGARIAN
EMPRESS ANNE (A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF
MARRIAGES OF KING MILUTIN) 29

- Srđan Rudić
RADOJEVIĆ-MIRKOVIĆ, MEDIEVAL ARISTOCRATIC
BOSNIAN FAMILY 47

- Nedeljko V. Radosavljević
KIRIL ŽIVKOVIĆ, BISHOP OF PAKRAC-SLAVONIA
DIOCESE – enclosures for biography – 59

- Miloš Jagodić
THE STATE AUDIT INSTITUTION IN PRINCEDOM OF
SERBIA: FOUNDING AND FIRST PERIOD OF ACTIVITY
(1843-1858) 77

- Jovana Šaljić
“ROYAL SERBIAN PRIMARY SCHOOL IN SIJARINA
(for Albanian children)” 101

- REVIEW ARTICLES 117**

- ACADEMIC EVENTS 163**

- IN MEMORIAM 179**

- INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS 183**

Бојан НОВАКОВИЋ*
Завичајни музеј
Никшић
Република Црна Гора

УЛОГА КОНСТАНТИНА VII ПОРФИРОГЕНИТА У ОПИСУ ДАЛМАЦИЈЕ

Анстракт: Питање улоге Константина VII Порфирогенита у настанку поглавља 29–30. списка *De administrando imperio* везано је прије свега за проблем ауторства 30. поглавља, чији настанак већина истраживача датира након његове смрти. У раду се на новим примјерима потврђује Константиново ауторство овог поглавља, и подсјећа на раније сличне ставове, које су каснији истраживачи углавном занемаривали.

Кључне ријечи: Константин VII Порфирогенит, *De administrando imperio*, Далмација, Чешка, Бијели Хрвати, Отон Велики.

Константиново дјело *De administrando imperio* (= DAI) представља компилацију чији су дјелови остали у различитим фазама израде. Будући да је производ тимског рада, током којег се оперисало бројним исписима из разних дјела и дипломатског материјала, у већој или мањој мјери обрађиваних, у многим случајевима је тешко утврдити шта ту припада Константину а шта његовим сарадницима. Први истраживачи овог дјела имали су исте дилеме, али су се о томе различито одредили. Не умањујући улогу секретара и преписивача, Џон Бјури је био апсолутно убјеђен да је његов аутор сам Константин.¹ На такав закључак га је навело то што цар

* bojan.novakovic77@gmail.com

¹ J. B. Bury, *The treatise De administrando imperio*, *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906) 518–519 (даље: J. B. Bury, *The treatise*).

у предговору говори у своје име,² често се обраћа сину, наследнику на престолу,³ а није му страно ни да критички и са омаловажавањем говори о Роману Лакапину.⁴ Насупрот њему, Манојловић је више склон минимизирању Константинове улоге.⁵ Врховни надзор, сакупљање фрагмената у једну мапу, општи увод и увод у прво поглавље, уз уметке сличног садржаја на другим мјестима је све што он сматра његовим доприносом.⁶ Џенкинс препознаје Константиново перо и у неким другим детаљима, а пошто је имао и лични мотив у раду на овом пројекту, логично му је да је и његова улога морала бити велика.⁷ Према Моравчику то је приручник за државничке послове који је цар написао за свог сина, иначе спис повјерљиве садржине са деликатним дипломатским упутствима, који нико од каснијих византијских писаца и не помиње, па је и до нас дошао само један његов препис из византијског периода.⁸

О сложености овог проблема најбоље говори велики уложени труд и нажалост недовршени рад Гавра Манојловића, који упозорава да тек након детаљног истраживања цјелокупног DAI треба приступити и анализи поглавља о Далмацији и јужнословенским земљама.⁹ Олакшавајућа околност за датирање 29. поглавља је то што из његовог садржаја сазнајемо да је писано 948–949. године. Почетна сумњичавост да је 30. поглавље могло настати кад и 29, 31–36, прерасла је у добро прихваћено мишљење да га је написао анонимни аутор након 959. године. На то је између осталог упућивао и дио његовог садржаја у којем је дат опис положаја Бијелих Хрвата: „Остали Хрвати остану у сусједству Франачке и зову се сада Белохрвати тј. Бели Хрвати и имају свог архонта; потчи-

² *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio I*, ed. R. J. H. Jenkins – Gy. Moravcsik, Washington D. C. 1967, увод: 2–48 (даље: *DAI I*).

³ *DAI I*, 1.4–24; 13.12–14, 195–197; 43.2–6; 46.166–169; 48.22–27.

⁴ *DAI I*, 13.147–157.

⁵ G. Manojlović, *Studije o spisu De administrando imperio cara Konstantina VII Porfirogenita*, Rad JAZU 187 (1911) 126–127 (даље: G. Manojlović, *Studije I–IV* – Rad JAZU 182 (1910) 1–65; Rad JAZU 186 (1911) 35–103, 104–184; Rad JAZU 187 (1911) 1–132).

⁶ G. Manojlović, *Studije IV*, 79.

⁷ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio II – Commentary*, ed. F. Dvornik – R. J. H. Jenkins – B. Lewis – Gy. Moravcsik – D. Obolensky – S. Runciman, London 1962, 8 (даље: *DAI II*).

⁸ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*, Leiden 1983, 365 (даље: Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*).

⁹ G. Manojlović, *Studije I*, 7.

њени су Отону, великом краљу Франачке, која се назива и Саксијом и некрштени су, живе са Турцима у љубави и ступају са њима у сродство.¹⁰

Полазећи од вијести о потчињености Бијелих Хрвата Отону Великом, који чешког кнеза Болеслава I покорава у љето 950, и вјерујући у Вестбергово тумачење да овдје под Чешком треба подразумјевати Бијелу Хрватску, Моравску и садашњу Словачку, Бјури закључује да је 30. поглавље највјероватније написано након 950. године, и проглашава га интерполацијом.¹¹ Услиједила су нова истраживања, којима је тај датум помјерен у још касније вријеме, чиме је доведено у питање Константиново ауторство тог поглавља. Према Хауптману, оно није могло настати прије 955, када Отон коначно побјеђује Мађаре код Аугсбурга, већ највјероватније између 962, кад је овјенчан царском круном и наводно добио епитет *ὁ μέγας* и 973, када је умро.¹² За каснији настанак овог поглавља одредјили су се између осталих и Б. Графенауер, Н. Клаић и Б. Ферјанчић.¹³

У „Коментарима“ списка DAI, оцјену највећег дијела материјала из поглавља 29–36. дао је Ф. Дворник.¹⁴ Као и Бјури прије њега,¹⁵ и он

¹⁰ DAI I, 30.71–75; *Византиски извори за историју народа Југославије II*, Београд, 1959, 31 (даље: *ВИИИЈ II*).

Дио Хрвата је живио у Чешкој, а два тамошња кнеза, Болеслав I и Славник, који се сматра кнезом чешких Хрвата, помогли су Отонову кампању против Мађара. Након побједе код Аугсбурга 955. нападали су области под мађарском контролом, и тако постали господари Моравске, садашње Словачке, Шлезиије и западне Галиције са Краковом, центром закарпатских Хрвата. Након тога су успостављени толерантни односи између Мађара, Њемаца и Болеславових земаља, што би учинило разумљивом вијест о добрим односима између Хрвата и Мађара, F. Dvornik, DAI II, 99.

¹¹ J. B. Bury, *The treatise*, 523–525.

¹² Lj. Hauptmann, *Dolazak Hrvata*, Zbornik kralja Tomislava (1925) 96–101. Постоје различита тумачења епитета *ὁ μέγας*, који може значити и „старији“, особито кад се један за другим наводе владари истог имена, што је и овдје могућност, уп. G. Manojlović, *Studije III*, 147, нап. 2.

¹³ B. Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita o doseljenu Hrvata*, Historijski zbornik 5 (1952) 15–18, 28 (даље: B. Grafenauer, *Prilog kritici*); N. Klaić, *Marginalia uz problem doseljenja Hrvata*, SAZU, Razprave (Hauptmanov zbornik) 5 (1966) 23, 30 (даље: N. Klaić, *Marginalia*); Исто, *Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina VII Porfirogeneta*, Starohrvatska prosvjeta 15 (1985) 48–49 (даље: N. Klaić, *Najnoviji radovi*); Б. Ферјанчић, *ВИИИЈ II*, 26, нап. 71; Исто, *Структура 30. главе списка De administrando imperio*, ЗРВИ 18 (1978) 75 (даље: Б. Ферјанчић, *Структура*).

¹⁴ F. Dvornik, DAI II, 93–101; 106–142.

¹⁵ J. B. Bury, *The treatise*, 523.

прихвата Вестбергову идентификацију Бијеле Хрватске са Чешком, Моравском и данашњом Словачком,¹⁶ али 30. поглавље датира након 955. године.¹⁷ Он сматра да га је саставио други аутор, који би могао бити поријеклом из Далмације,¹⁸ да би га у DAI вјероватно унио сам Константин, чиме би се могло објаснити зашто је легенда о паду Салоне два пута наведена.¹⁹

Одређене нелогичности и другачије могућности тумачења кључних момената за датирање 30. поглавља изнова нас враћају на питање исправности већински прихваћених ставова, што задире и у саму структуру списка DAI, начин рада његовог аутора и поријекло изворног материјала. У том смислу Р. Џенкинс износи храбро мишљење да су поједини дјелови 30. поглавља могли Константину послужити као извор за друга поглавља (30.2–61 за 29.3–53; 30.61 и даље и 30.71–73 за 31.3–5), па би у њему могли видјети извјештај неког далматинског званичника, одакле он вади податке релевантне за историју Срба и Хрвата. Он запажа да би томе одговарао чак и његов положај у DAI, чему налази паралелу у положају поглавља 8, 48. и 52, одмах након поглавља у којима је било ријечи о њиховом садржају. Џенкинс ипак напушта такво тумачење, пошто би оно подразумевало настанак 30. поглавља прије 950, док је већина истраживача сагласна да један његов дио мора бити датиран знатно касније од тог датума.²⁰ Треба ли напомињати да је материјал за 30. ипак могао послужити за израду других поглавља, тј. да оно није морало бити завршено, нити представљати „извјештај“ у облику какав нам је познат из DAI.

Касном датирању 30. поглавља оштро се супротставио мађарски историчар Ђ. Ђерфи. У свом осврту на „Коментаре“ DAI он критикује Бјурија и Дворника што прихватају наведену Вестбергову идентификацију, па самим тим и архонта Бијелих Хрвата са чешким кнезом Болеславом I. Што се тиче поистовјеђивања Чешке и Хрватске, истиче да их Масуди јасно разликује. Хрвати се сваки пут у DAI помињу у вези са Мађарима, а та поглавља су написана прије 955. године. Затим наводи Константинову вијест да је мађарски лидер Вовлџоу око 948. године

¹⁶ F. Dvornik, *DAI II*, 98.

¹⁷ F. Dvornik, *DAI II*, 118.

¹⁸ F. Dvornik, *DAI II*, 101, 113.

¹⁹ F. Dvornik, *DAI II*, 100. Напоменимо да је Дворник разматрао и другачије могућности објашњења ових вијести, али се на крају определио да су оне више у складу са историјским чињеницама након 955. године, F. Dvornik, *DAI II*, 118.

²⁰ R. J. H. Jenkins, *DAI II*, 2.

боравио у Византији,²¹ док извори о бици код Аугсбурга кажу да су га Њемци заробили и погубили. За то је знао Скилица,²² али није и Константин, па као последњи важан историјски догађај у вези са Мађарима наводи уништење Моравске. Приписивање титуле „велики краљ“ Отону I,²³ који је за краља изабран од стране њемачких кнежева 936. године, не може бити хронолошко упориште важећем датирању јер она може бити одговарајућа и за период прије 950. године.²⁴

У најновије вријеме такав став је снажно подржао и Тибор Живковић. Према његовом мишљењу Константин је у 30. поглављу дао своју коначну ријеч о Далмацији, а многи подаци о Србима и Хрватима из списка DAI потичу из сада изгубљеног дјела Анастасија Библиотекара, које је могло настати између 874. и 877. године. Датирање овог поглавља након 955. или 959. године сматра непотребним, као и приписивање ауторства непознатом аутору поријеклом из Далмације, јер би то значило да је он живио у Цариграду и имао приступ повјерљивом раду на DAI, као и архиву царске палате, а при том био заинтересован само за Далмацију и Хрвате. Кратак увод, као и непостојање формула ἵστέον ὅτι и ὅτι, могле би бити двије важне индикације да је Константин ово поглавље сматрао готовим.²⁵

Нови моменат у процесу датирања 30. поглавља представља сазнање да је Константин радио на опису Далмације, вјероватно и на другим дјеловима DAI, и након 948–952. године. У Орбиновом дјелу II

²¹ DAI I, 40.63–64; Gy. Moravcsik, DAI II, 153.

²² J. B. Bury, *The treatise*, 561–562.

²³ DAI I, с. 30.73–74; ВИНД II, 31.

²⁴ Gy. Györffy, Коментар: *Constantine Porphyrogenitus*, De Administrando Imperio, Vol. II. London, 1962, у: *Byzantinische Zeitschrift* 55 (1962) 2, 306–307.

²⁵ T. Živković, *Constantine Porphyrogenitus' Source on the Earliest History of the Croats and Serbs*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 42 (2010) 125; Исто, *Sources de Constantin VII Porphyrogénète concernant le passé le plus ancien des Serbes et des Croates*, Byzantina Symmeikta 20 (2010) 19; Исто, *On the beginnings of Bosnia in the Middle Ages*, Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998), Sarajevo 2010, 163–164; Исто, *De conversione Croatorum et Serborum. A Lost Source*, Belgrade 2012, 34–38; 197–225 (даље: T. Živković, *De conversione*); Исто, *Nova tumačenja vesti o južnoslovenskim gentes u De administrando imperio vizantijskog cara Konstantina VII Porfirigenita (944–959)*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 41 (2012) 203; Исто, *О такозваној „Хроници српских владара“ из списка De administrando imperio цара Константина VII Порфирогенита*, у: Византијски свет на Балкану, Византолошки институт САНУ, посебна издања, књ. 42/2 (2012) 313–332 (даље: T. Живковић, *Хроника*).

Regno de gli Slavi из 1601. године помиње се дјело Константина Порфирогенита *De Foedera, iura ac societates imperii Romani* из 959. године, чији цитат о најранијој прошлости Дубровника јасно указује да је ријеч о DAI, тј. о његовом 29. поглављу.²⁶ Будући да је DAI први пут објављен 1611. године, дакле десет година касније, и да Орбинови цитати садрже и неке податке којих нема у познатим издањима тог дјела, дошло се до закључка да су Орбин и неки други дубровачки писци користили данас непознату верзију DAI, односно да је Константин на њему радио до пред крај свог живота.²⁷ Према томе, кад преиспитујемо Константиново ауторство 30. поглавља није од пресудне важности да ли је оно могло настати 948–952, када се сматра да је писао DAI, већ се мора узимати у обзир вријеме у којем је живио.

Постоји увјерење да се о времену настанка појединих дјелова DAI може судити и на основу карактера њиховог садржаја. Анализе показују да се он састоји из двије врсте материјала: дјелова који су изразито дидактички и садрже практичне спољнополитичке поуке, и других који пружају информације о историји и организацији појединих народа (Περὶ ἔθνων).²⁸ Константин својим уводима дијели материјал на четири дијела.²⁹ Поучни, савјетодавни и дипломатски текстови обухватају први и други дио, тј. поглавља 1–8 и 10–13, све касније додатке у поглављима 14–42, затим 43–46, као и поглавља 47–51, која садрже обавјештења о унутрашњим пословима Царства. Они чине новији дио списка, у који су убачени најраније 951. и 952. године. Насупрот њима стоје поглавља 14–46, која су у правом смислу Περὶ ἔθνων, јер изузев каснијих уметака садрже разнородне историјске, топографске и друге старе информације. То је старији дио списка и настао је 948–951. године.³⁰ Према овој теорији Константин је касније промијенио план, и материјал прикупљен за спис Περὶ ἔθνων обрадио у дидактички спис за практичне сврхе, намјењен подучавању свог сина Романа.³¹

²⁶ M. Orbin, *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601, 181; Исто, *Краљевство Словена*, прир. Сима Ћирковић, Београд, 2006, 461; S. Ćirković, *Izvori Mavra Orbina: addenda et corrigenda*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 43 (2011) 62.

²⁷ T. Živković, *Constantine Porphyrogenitus and the Ragusan Authors Before 1611*, Историјски часопис 53 (2006) 145–164.

²⁸ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, 364–365.

²⁹ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, 362–363; R. J. H. Jenkins, *DAI II*, 2.

³⁰ R. J. H. Jenkins, *DAI II*, 5–6.

³¹ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, 365; R. J. H. Jenkins, *DAI II*, 3.

У том смислу 30. поглавље се јасно сврстава у Περι ἑθνῶν, будући да доноси вијести о поријеклу становништва Далмације, њеној раној историји и топографији. Осим што се налази у старијем дијелу DAI, структура му апсолутно одговара систему излагања који је у њему примјењиван и у описима других земаља. Поглавља често почињу легендарним или полулегендарним причама о кључном догађају који објашњава како је одређена територија дошла под власт варвара, као на примјер лангобардско освајање Италије, протјеривање Венецијанаца на острва, долазак Мађара и Печенега, успон ислама, чему одговара опис аварског освајања Далмације и насељавања Словена, или појединачно Срба и Хрвата.³² То је само један од показатеља да је сва та поглавља саставио исти аутор, а на такве идентификације наилазићемо током даље анализе практично на сваком кораку.

Но, има и другачијих тумачења. Маргетић сматра да Константин не може бити аутор 30. поглавља управо зато што је новија поглавља писао с дидактичко-дипломатском намјером, мада полази од чињенице да његов аутор није употребио нове изворе, већ само податке из царског архива који су одраније били на располагању.³³ У ствари, суштинско је питање да ли је било могућности и потребе да се материјал о раној прошлости Далмације обликује у дидактички спис. Таквој намјени прије би се могли привести дјелови поглавља о Србима и Хрватима, са којима је Царство имало сталну комуникацију. Уколико прихватимо Константиново ауторство 30. поглавља, и његов нешто каснији настанак, онда би то могао бити доказ да је такав приступ примјењиван у складу са могућностима.

Положај Бијеле Хрватске на основу вијести из DAI није било лако утврдити будући да се наводе њени сукоби са Францима, Мађарима и Печенезима. Проблем је разјашњен када се схватило да аутор поистовјећује Бијелу Хрватску са Болеславовом Чешком, чији је дио постала средином X вијека. Утврђивање датума тог догађаја од велике је важности за исправно датирање 30. поглавља. Према J. Маркварту, Болеслав је освојио краковску област вјероватно 936. године,³⁴ док Графенауер тај догађај датира око 940, у вријеме када кнез Игор руску политику усмјерава на југ, против Византије.³⁵ Потврду тога налази у DAI, на мјесту

³² R. J. H. Jenkins, *DAI II*, 3.

³³ L. Margetić, *Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata*, Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije 8 (1977) 20–21, нап. 20 (даље: L. Margetić, *Konstantin*).

³⁴ J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, 131.

³⁵ B. Grafenauer, *Prilog kritici*, 36.

гдје се каже да је Бијела Хрватска нападана и од стране Франака.³⁶ Према томе, до укључивања Бијеле Хрватске у састав Чешке дошло је прије 950, када коначно престају упорни Франачки напади, који су резултирали њеним покоравањем, а податак о добрим хрватско-мађарским односима није могао представљати дугорочно стање све до битке код Аугсбурга 955. године. На тај начин постају разумљиве вијести које се тичу односа Бијелих Хрвата са сусједима. Оно што је важно, у 30. поглављу се положај Бијеле Хрватске одређује на исти начин као и у 31, дакле у близини Франачке. То значи да се оба пута мислило на Болеславову државу. Оба пута стоји и одредница *ἐκεῖθεν*, дакле, с оне стране Турске, односно Багибарије, што такође указује на аутора који је о истом предмету два пута писао у различито вријеме, имајући у виду различите политичке околности. У Константиново вријеме Баварска је репрезент Њемачке, која се након слома мађарске моћи довољно далеко пружала на исток да се за Болеславову државу могло рећи да се налази иза ње. Све нам то говори да не постоје довољно јаки разлози да се 30. поглавље, мимо свих осталих, датира након Константинове смрти. Видјели смо да у том смислу не може бити аргумент ни епитет *ὁ μέγας* уз Отонову титулу.

Спис DAI садржи два поглавља о Далмацији, и изузев уводног дијела садржаји им се разликују.³⁷ У 29. поглављу се у први план истиче јадрански басен. Приказан је утицај Царства у региону гдје су активно дјеловали Франци, Лангобарди, Словени и Арабљани, што није учињено у 27, 28. и 30. поглављу. Након почетне потчињености, далматински Словени и Романи отпадају испод власти Царства у вријеме слабих владара из аморијске династије. Василијева акција доводи до протјеривања Арабљана из приморја и потчињавања и покрштавања Словена, чиме је повраћена власт над Далмацијом. Након тога они скупа прелазе у Лангобардију, гдје ратују као савезници Царства. То значи да оно контролише ситуацију како у приобаљу тако и у унутрашњости, па ово поглавље треба посматрати као наставак приче из 27. и 28. у којима су описи Лангобардије и Венеције.³⁸ Слиједи им 30. поглавље са нагласком на словенску Далмацију, која се наслања на поглавља о Хрватима и Србима. Једноставно је испоштован географски редослијед: Апенинско

³⁶ DAI I, 31.86–87; ВИНД II, 46.

³⁷ Лујо Маргетић, *Konstantin*, 18–19, запажа да је у 29. поглављу цар имао намјеру писати о византијској Далмацији, док је у 30. дат опис прошлости и садашњости римске Далмације.

³⁸ У њему се налази опис градова теме Далмације, који спада у најпрецизније у спису DAI. Бјури, *The treatise*, 556, сматра да он тематски не припада овом дијелу списка.

полуострво – Венеција – приморска (византијска) Далмација – копнена (словенска) Далмација, и не изгледа ми логично да се ова последња непланирано нашла у том скупу, будући да је у тренутку писања DAI таква политичка подјела Далмације била већ дуго присутна.³⁹ Расположиви подаци разврстани су према поглављима којима би требало да припадају, па је аутор могао имати преглед њиховог будућег садржаја.⁴⁰ Важан моменат за разумјевање садржаја поглавља о Далмацији је то што је поменути географски редослијед успостављен науштрб исправне хронологије излагања, о чему ће још бити ријечи.

Опис пада Салоне и Далмације у руке варвара дат је у почетним дјеловима оба поглавља о Далмацији, и можемо говорити о његове двије варијанте. Обје садрже карактеристичне Константинове примједбе,⁴¹ и међусобно се допуњују.⁴² У 30. је уводни дио дужи и на први поглед комплетнији од описа у 29. поглављу.⁴³ Аутор се више уноси у поједине

³⁹ Реља Новаковић о мјесту 30. поглавља у оквиру списка DAI каже: „Кад се све мало боље погледа, може се доћи до закључка да у погледу положаја главе 30, не долази у обзир никакво цепање целине, нити је реч о неком вештачком уметању. Напротив, она, као и глава 29, што се тиче тематике, заузима једно сасвим природно место. Чак не смета много што се у глави 29. спомиње 948–949, а 30. по збивањима по свој прилици иде и даље“, *Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio*, Историјски часопис 19 (1972) 38 (даље: Р. Новаковић, *Нека запажања*).

⁴⁰ Уп. позивање на поглавље о Хрватима и Србима, DAI I, 29.55–56; ВИН II, 14.

⁴¹ F. Dvornik, DAI II, 101.

⁴² J. B. Bury, *The treatise*, 560.

⁴³ Нада Клаић, *Marginalia*, 23, 30; Исто, *Najnoviji radovi*, 48–49, противи се давању апсолутне предности 30. поглављу као извору за рану хрватску историју, наглашавајући да ништа мању вриједност немају ни дјелови 29. поглавља, којем даје предност у опису аварско-словенског освајања Далмације. Реља Новаковић, *Нека запажања*, 6, 39–40, доводи у сумњу мишљење да је текст 30. поглавља логичнији, детаљнији и тачнији. С правом указује на нелогичност да је у 29. поглављу све неуређено и испремјештано, а у млађем 30. све на свом мјесту, па уколико је оно прерада старијег, прерађивач би морао бити велики познавалац догађаја да из неуређеног ексерпта са испремјештаним садржајем створи прихватљив текст. Зато је вриједност садржаја 29. поглавља сигурно већа него што је истраживачи процјењују. Лујо Маргетић, *Konstantin*, 16, 22–23, сматра да су 29. и 31. поглавље старија редакција извјештаја, да аутор 30. није Константин Порфирогенит, али да за његово писање није користио нове изворе, већ податке из царевог архива који су стајали на располагању и аутору 29. и 31. поглавља. Зато се поглавље 30. мање одликује новим подацима а више логичним редослиједом грађе. Б. Ферјанчић, *Структура*, 76–79, сматра да 30. поглављу не треба давати предност као извору, већ да га треба користити равноправно са осталим дјеловима овог списка.

детаље, као што је стратегија освајања града, или резон Авара који се обавјештавају о ромејској земљи, али то не значи да је друга варијанта мање вриједна. Прича је географски поједностављена: Салона – Дунав, као да између њих ничега нема. Из тога се види да је аутор имао представу византијске Далмације и разорене Салоне, не и слободне Далмације у којој би војска једнако била сакупљана и у њеном копненом дијелу. За разлику од друге верзије, у 29. поглављу аутор уноси мотив смјене трупа тек након сукоба са Аваро-Словенима, што је кључно за креирање приче о аварском лукавству приликом заузимања града, и то се обављало „много година“. Као да прича настаје ту пред нама. Утисак је да није директно преписивана, већ да је унесена по сјећању аутора који је познавао њене основне елементе. Почетни дио поглавља, гдје се говори о значају цара Диоклецијана за Салону и Далмацију, и о њиховом паду у руке варвара, вјероватно потиче из сплитског предања.⁴⁴ Ферјанчић наводи увјерљиве доказе да је верзија из 30. поглавља писана у Цариграду,⁴⁵ али то се може тврдити и за другу варијанту.⁴⁶ Управо то што оба поглавља почињу истом причом, која је прилагођена њиховим текстовима, могло би да указује на истог аутора.

У 30. поглављу Салону и Далмацију освајају Авари, док у 29. то чине Словени који се називају и Аварима. Такође, у 30. поглављу Далмација постаје словенска земља након побједе Хрвата над Аварима, док се у 29. већ након насељавања Аваро-Словена говори о јужнословенским племенима и њиховим државама. Дакле, једна верзија долази из традиционалног угла посматрања и указује на варварско савезништво усмјерено против Римљана, док друга раздваја њихову миграцију и даје јој карактер конфликта. У оба поглавља је тај уводни дио прилагођен остатку текста. Будући да је у 29. у првом плану опис новије историје

⁴⁴ Б. Ферјанчић, *Далмација у свјетлу De administrando imperio – врела и путевни сазнања*, ЗРВИ 29–30 (1991) 12–13 (даље: Б. Ферјанчић, *Далмација*). Р. Катичић, *Vetustiores ecclesiae spalatensis memoriae*, *Starohrvatska prosvjeta* 17 (1987) 19–22, сматра да је Тома Архиђакон о томе писао на основу предања забиљеженог у XI вијеку, а Константин по још старијој верзији, из прве половине X вијека. Бјури, *The treatise*, 556, такође тврди да је прича о аварском освајању Салоне сплитска традиција.

⁴⁵ Б. Ферјанчић, *Структура*, 72; Исто, *Далмација*, 17–18. На то указује вијест да је Далмација била славнија од осталих западних провинција, употреба појма *базилика* умјесто *палата*, одређивање позиције Авара према тренутном положају Мађара и коришћење термина *Ромеји* умјесто *Романи*. Према Н. Клаић, *Najnoviji radovi*, 50, цијела прича о паду Салоне је састављена на двору у вријеме писања DAI, и ниједна традиција далматинских градова не зна ништа о Аварима.

Далмације, поистовјећивањем Авара и Словена аутор скраћује причу о насељавању придошлица. Како је у 30. поглављу ријеч о њеном старијем периоду, Авари и Словени више нијесу аморфна варварска маса, већ имају јасне улоге. То је у складу са наставком текста, гдје су Авари и Хрвати сукобљене стране. Разлог за издвајање Хрвата је ауторова потреба за подацима о раној историји Далмације, а она је прожета њиховим односима са Аварима и Францима.

Мишљења да је 30. поглавље требало да стоји умјесто 29. и 31.⁴⁷ нијесу прихватљива јер је аутор тачно знао шта је хтио када је писао о континенталној, односно о византијској Далмацији. Он не би писао једно половично поглавље о Далмацији да није знао да ће се на тај начин у спису добити цјелина, па коначан збир не би износио мање. Било би очекивано и да буду преузете неке од веома важних вијести које се у њима налазе, што није учињено. Нарочито је индикативно то што се вијести које се понављају, јављају у другачијем контексту. Бјуријево запажање да су поглавља 29. и 30. састављена од истог аутора у различито вријеме,⁴⁸ само је дио објашњења за постојање суштинских разлика међу појединим њиховим дјеловима. У будућим истраживањима требало би више пажње посветити прилагођавању хронологије излагања тематском концепту. Приказ прошлости Далмације сударио се са савременом политичком подјелом, па је у 29. поглављу приказан период појачаног византијског присуства у Далмацији за вријеме Василија I, а у 30. оно што му је претходило. Са друге стране, у 31. су описани Хрвати, али без података планираних за приказ њихове историје у склопу Далмације. Зато се помени Франака односе на 29. и 30. поглавље, која описују период Далмације када су они и били актуелни, док се у 31. и 32. јављају само као оријентир приликом лоцирања прапостојбине Хрвата и Срба.

Положај 30. поглавља у спису DAI показује да оно има одговарајуће мјесто, које му је додјељено приликом израде концепта. Важни политичко-географски подаци о јужнословенским земљама, на примјер о њиховим границама и жупанијама, не јављају се у засебним поглављима, што значи да је у вријеме њиховог писања аутор пред собом имао план на основу којег је знао гдје они припадају. Одређене неускла-

⁴⁶ F. Dvornik, *DAI II*, 101.

⁴⁷ M. Ančić, *Zamišljanje tradicije: Vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela De administrando imperio*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 42 (2010) 145 (даље: M. Ančić, *Zamišljanje tradicije*); T. Živković, *De conversione*, 37.

⁴⁸ J. B. Bury, *The treatise*, 524, 560.

ђености и недоречености могу се објаснити прекидом рада,⁴⁹ јер је очигледно да су поглавља остала у различитим фазама израде.

Поглавље „О Хрватима и земљи у којој сада обитавају“, представља збирку од осам исписа са почетном формулом *ѿтѣ*. Међу њима се препознају и информације из 30. поглавља, што нас враћа на Џенкинсово запажање да су поједини његови дјелови могли послужити као извор за сусједна поглавља.⁵⁰ Већ на самом почетку имамо веома сличан опис прапостојбине Хрвата.⁵¹ Њихово покрштавање се ту смјешта у вријеме цара Ираклија, па из цијеле приче испадају Франци, који су стајали у извору, којем је, сматрам, најближе 30. поглавље. На тај начин све се помјера за око два вијека уназад. Будући да је постојао податак о њиховом покрштавању под архонтом Порином,⁵² сада је то Порга, а досељавају се под његовим неименованим оцем. Дакле, на распоред података 31. поглавља од пресудног је утицаја било додјељивање кључне улоге цару Ираклију за насељавање и покрштавање Хрвата. Зашто је то учињено види се из наставка текста, гдје се јавља проблем Бугара и њихових претензија. Да се не би помислило да су Хрвати и Срби некада били под бугарском влашћу, аутор истиче њихову подложност Византији још од цара Ираклија.⁵³ Предуслов за то било је непознавање чињеница о ранијем стању у централном дијелу Балканског полуострва, јер ваљда Константин није знао да у почетку Бугари нијесу били сусједи са Србима и Хрватима. То се види из његове вијести да су све до Властимира Бугари живјели у миру са Србима „као блиски суседи, волећи једни друге, налазећи се у служби и потчињености према царевима Ромеја и примајући од њих добротинства.“⁵⁴ Треба ли и напомињати да је истина другачија.⁵⁵ Што се тиче садржаја, Графенауер лијепо запажа да 31. поглавље у

⁴⁹ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, 364.

⁵⁰ R. J. H. Jenkins, *DAI II*, 2.

⁵¹ *DAI I*, 30.61–63; *ВИИИЈ II*, 30.

⁵² *DAI I*, 30.78–90; *ВИИИЈ II*, 32–33.

⁵³ *DAI I*, 31. 58–60; *ВИИИЈ II*, 43–44.

⁵⁴ *DAI I*, 32. 35–38; *ВИИИЈ II*, 50.

⁵⁵ Поједини дјелови *DAI* заиста су далеко од поузданог историјског извора, јер је у њима селекцијом вијести приказана пожељна слика одређених догађаја. Дакле, амбиција Константина Порфирогенита и његових сарадника, како то Анчић лијепо запажа, није била утврдити и описати „како је стварно било“, већ „како је требало бити“, *Zamišljanje tradicije*, 135–137; Исто, *Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani: Tragom zabune koju je prouzročilo djelo De administrando imperio*, Hum i Hercegovina kroz povijest, zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009, knj. I, ur. Ivan Lučić, Zagreb 2011, 240–248.

поређењу са 30. није проширено новим изворима за период словенског освајања Далмације. У овом другом аутор се ограничио на период до ослобађања Хрвата од Франака, које ставља прерано, па су све стварне новости које налазимо у 31. поглављу из каснијег доба.⁵⁶ Већина њих се односи на утврђивање хришћанства, док је у 30. поглављу о томе било мало говора. Таква координација упућује на могућност да је оба поглавља саставио исти аутор.

У 30. поглављу он мудро избјегава да каже да је франачка власт над Хрватима била последица њихових војних успјеха. Иако зна за многе детаље хрватске историје који су у вези са франачким дјеловањем, или су његова последица, не наводи главни догађај, франачко освајање Далмације. У 29. се Хрвати наводе као учесници у нападу на Бари по заповјести византијског цара. Будући да помиње Василијево посланство Лудвигу II и римском папи да се као савезници придруже његовој војсци, морао је знати чији су Хрвати били поданици. Он зна за сукобе Царства са Аварима, али не и са Францима иако су му временски ближи, док губитак власти у Далмацији у 29. поглављу приписује искључиво неспособности тадашњих владара.⁵⁷ Дакле, у поглављима 29–32. однос аутора према вијестима о Францима је усклађен и плански, што указује на исту личност.

Потом долази нови податак о њиховом ширењу: „Од Хрвата који су дошли у Далмацију, одвоји се један део и завлада Илириком и Панонијом. И ови су имали независног архонта, који је на разне стране слао посланства а пријатељска само архонту Хрватске.“⁵⁸ Под Илириком се у старим изворима подразумјевају различите области, али пошто се помиње један владар тамошњих Хрвата, дошло се до закључка да се ради о сусједним територијама.⁵⁹ Први опипљив траг пружају *Annales Laureshamenses*, гдје стоји да је Пипин 791. године водећи из Италије поход на Аваре, на путу за Панонију прошао кроз Илирик.⁶⁰ Сусједство

⁵⁶ В. Grafenauer, *Prilog kritici*, 20.

⁵⁷ *DAI I*, 29.58–66; *ВИИИЈ II*, 14.

⁵⁸ *DAI I*, 30.75–78; *ВИИИЈ II*, 31–32.

⁵⁹ В. Grafenauer, *Prilog kritici*, 30–31.

⁶⁰ „Sed et ille tunc eius exercitus quem Pippinus filius eius de Italia transmisit, ipse introivit in Illyricum et inde in Pannonia, et fecerunt ibi similiter, vastantes et incendentes terram illam, sicut rex fecit cum exercitu suo ubi ipse erat“, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores I*, ed. G. H. Pertz, Hanover 1826, 34. Да би овдје поменути Илирик и Панонија могли одговарати оним из 30. поглавља вјерује и Маргетић, *Konstantin*, 49–60. Он реконструирао цијели Пипинов поход, који је према његовом увјерењу резултирао ослобађањем Посавине и далматинских Хрвата од аварске превласти и успостављањем франачке.

Илирика и Паноније у перцепцији франачких писаца потврђује и Константинов савременик Видукинд из Корвеја, који их тим редослиједом наводи као Лудвигове граничне земље.⁶¹ Трагајући за овом хрватском групацијом углавном се помишљало на спој Хрватске и Славоније,⁶² што је тешко ускладити са познатим историјским чињеницама.⁶³ Аутор се о њима изражава у прошлом времену, па би то могло бити њихово привремено постигнуће. Граница Хрватске из 30. поглавља требало би да је из времена писања DAI. Према Приморју се пружала до града Лабина, а са брдске стране и даље од граница провинције Истре.⁶⁴ У 13. поглављу стоји да је Мађарима на западу сусјед Франачка, на сјеверу Печенези, на југу Моравска, коју су опустошили и већ њом владају, док се планинама граниче са Хрватима.⁶⁵ Овдје је описано тек успостављено стање, па се жели истаћи и освојена Моравска, преко које Мађари долазе у сусједство Хрвата. То потврђују и подаци из 40. поглавља, гдје се даје истовјетан распоред поменутих мађарских сусједа, према коме су им Хрвати на југу,⁶⁶ уз одређене корекције Константинове оријентације.⁶⁷ Посредно исто сазнајемо из 42. поглавља, гдје се каже да Мађари између осталог настањују и крајеве између Дунава и Саве.⁶⁸ При том треба имати на уму да су долину горње Саве користили и за војне кампање у Ломбардији.

Вијест да су се извјестан број година и Хрвати у Далмацији покоравали Францима, као и раније у својој земљи,⁶⁹ неким ауторима је доказ да су Хрвати прешли у Далмацију у вријеме када су били под франачком влашћу.⁷⁰ Могуће је да је овдје само ријеч о франачкој

⁶¹ „Hluthowico autem a Reno usque ad fines Illirici et Pannoniae, Adoram quoque fluvium et terminos Danorum imperium erat“, *Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres*, ed. P. Hirsch, H.-E. Lohmann, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, vol. 60, Hanover 1935, 40–41.

⁶² F. Dvornik, *DAI II*, 121, 129–130.

⁶³ Константин и на другом мјесту указује на присуство Хрвата у Панонији: *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ex recognitione I. Bekkeri, E. Weber, Bonnae 1838, 288.17–20 (даље: Theophanes).

⁶⁴ *DAI I*, 30.114–116; *ВИИИЈ II*, 35.

⁶⁵ *DAI I*, 13.3–8.

⁶⁶ *DAI I*, 40.41–44.

⁶⁷ G. Manojlović, *Studije IV*, 113–117.

⁶⁸ *DAI I*, 42.18–20.

⁶⁹ *DAI I*, 30.78–80; *ВИИИЈ II*, 32.

⁷⁰ I. Mužić, *Bijeli Hrvati u banskoj Hrvatskoj i županijska Hrvatska*, *Starohrvatska prosvjeta* 37 (2010) 285–286. N. Klaić, *O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata*, *Zgodovinski časopis* 38 (1984) 257–262, у овој

пропаганди,⁷¹ или је то био најбезболнији начин да се објасни франачка власт над далматинским Хрватима. Са друге стране, у поглављу о Венецији се наводи да су Пипин и његова браћа владали свим Франачким и Словенским крајевима,⁷² па се може помишљати и на Константиново погрешно тумачење венецијанског извора који је можда говорио о Пипиновој власти над сјеверном Италијом и Либурнијом, или неком другом словенском облашћу. Уз сазнање да Бијели Хрвати живе у близини Франачке, то би заиста могао бити само његов закључак. Након тога долази вијест о устанку Хрвата и њиховом ослобођењу од франачке превласти. Она је из комплекса вијести везаних за хрватски *origo gentis*, и може се различито тумачити.⁷³

Све нам то говори да се Константин током рада на спису DAI није цијело вријеме придржавао истих принципа. Пишући поглавље о Хрватима он поједине податке уклапа у пожељни контекст, па у њега доспјевају и конкретне вијести о улози Византије и цара Ираклија, које тешко да се могу сматрати тачним.⁷⁴ Зато се стиче утисак да је сваку причу посматрао за себе, а жеља да је прилагоди концепту често је била јача од потребе за очувањем изворне вриједности података. Тако је и приповјест о паду Салоне прилагођена концепту и садржају поглавља о Далмацији. Такав став аутора односи се прије свега на старији дио списка са историјским, топографским и другим старим информацијама, такозвани *Περὶ ἑθνῶν*, што би могло указивати на првобитно другачију намјену тог дијела списка.

Приликом набрајања јужнословенских кнежевина у 30. поглављу, Србија је означена као *χώρα*, што овдје превасходно означава државу,

вијести види доказ да су Хрвати дошли у Далмацију из Карантаније, која је била под франачком влашћу.

⁷¹ Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, edd. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев, Москва 1989, 371.

⁷² DAI I, 28.18–19.

⁷³ Н. Wolfram, *Razmatranja o Origo gentis*, Etnogeneza Hrvata, ur. N. Budak, Zagreb 1995, 50–5; Д. Алимов, «Преселение» и «крещение»: К проблеме формирования хорватской этничности в Далмации, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana* 4/2 (2008) 101–113; Исто, *Хорваты в Далмации в VII–IX вв.: Формирование этнополитической общности*, у: Ранние формы политических систем, Санкт-Петербург 2012, 298–318.

⁷⁴ Такву праксу запажамо и у другим дјеловима DAI. Неки историчари сматрају да је и српски *origo gentis* састављен на основу хрватског, Lj. Hauptmann, *Seobe Hrvata i Srba*, *Jugoslovenski istoriski časopis* 3 (1937) 48–50; В. Grafenauer, *Prilog kritici*, 24; L. Margetić, *Konstantin*, 75–80; Т. Живковић, *О такозваној „Хроници српских владара“*, 315, нап. 15.

испред (ἀρχοντία) Травуније и Захумља, којима је на оба начина у односу на њу истакнут нижи статус. У пописима „насељених градова“ у поглављима 31–36. јављају се: „покрштена Србија“, χωρίον Босна, Захумље и Травунија са Конавлима, χώρα Дукља, док је Паганија без статуса. Оваква диференцијација служи приказу политичког статуса кнежевина. Независно од тога да ли наводи исправан географски размјештај приморских кнежевина, аутор се труди да нагласи њихов политички статус, и у том смислу нема суштинске разлике између података из 30. и других анализираних поглавља. Једино је уочљива термиолошка неуједначеност, која се може објаснити преузимањем облика из извора, или прилагођавањем ситуацији.⁷⁵ Покрштена Хрватска, како се назива у 31. поглављу, исто је што и земља покрштених Хрвата чије се жупе наводе у 30. поглављу. То знамо на основу пописа њених градова, који одговарају тој територији. Она не обухвата Лику, Крбаву и Гацку, па није исто што и χώρα Хрватска из 30. поглавља. Исто тако је и χώρα Србија већа од „покрштене Србије“. То је у складу са значењем овог појма, док су покрштавањем ове земље захваћене још у вријеме док су биле територијално мање. То је по свему судећи било јасно и аутору ових поглавља.

Редослијед навођења острва Паганије не одговара њиховом географском положају. То се односи како на 36. поглавље: Корчула, Мљет, Хвар, Брач,⁷⁶ тако и на 30: Мљет, Корчула, Брач, Хвар.⁷⁷ Овакав редослијед открива да је посматрани простор оба пута био подијељен на двије цјелине, што је у ствари његова природна подјела с обзиром на позицију издуженог полуострва Пелјешац, и видјели смо, оба пута није вођено рачуна о њиховом тачном географском положају. Ипак су оба пута прво наведена острва наспрам захумске обале, којима се у 36. поглављу дају двије варијанте назива. Да их је преписивао из документа поновио би њихов редослијед, али је овдје случај да је он дат на основу искуства и знања самог аутора. На то би могле указивати и различите верзије назива острва наспрам обале Захумља. Исто тако, за разлику од свих других кнежевина, у 30. и у 36. поглављу се једино Паганији не наводи статус. Тешко је повјеровати да се до таквих детаља дошло идентичним расуђивањем неког другог аутора, већ једино на основу претходног искуства аутора који је написао и 36. поглавље. На то указује и пажљиво извршена координација вијести о Паганији у ова два поглавља.

⁷⁵ Б. Новаковић, *Карта као извор за поглавља 29–36 цнуса De administrando imperio*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 1 (2013) 40–41.

⁷⁶ *DAI I*, 36.15–21; *ВИИНЈ II*, 65.

⁷⁷ *DAI I*, 30.110; *ВИИНЈ II*, 35.

Када се у циљу приписивања ауторства 30. поглавља неком другом аутору указује на особености његове структуре и стила писања, није увијек јасно на шта се такве примједбе односе.⁷⁸ Изузев недостатка формуле *ѓт*, Бјури не помиње никакву стилску разлику.⁷⁹ У биографији Василија I, опис враћања Словена под окриље Царства дотјеранији је и богатији детаљима од оног из 29. поглавља,⁸⁰ али то није доказ да им је различит аутор. Б. Ферјанчић и у 30. запажа бројне неусклађености и противурјечности, па констатује да се оно по структури и карактеру битно не разликује од других дјелова DAI.⁸¹ Слично размишља и Графенауер, који истиче да оно није нужно плод јединственог предлошка, већ може бити и резултат јединствене прераде различитих предлогака у нову цјелину.⁸² Вијест о франачкој власти над Бијелим Хрватима, који су у добрим односима са Мађарима, сматра се накнадном допуном материјалу из царске архиве, и унесена је у тренутку писања овог поглавља,⁸³ али нема разлога за сумњу да је то урадио Константин.

Колико је неоправдано истицање разлика између 29. и 30. поглавља у циљу доказивања различитог ауторства видјећемо ако мало пажљивије сагледамо хронологију њиховог садржаја. У 29. поглављу, након описа пада Салоне и Далмације наведени су романски градови, којима су у његовом другом дијелу дати и описи. У 30. су градови изостављени, што је и разумљиво, пошто је приповјест о паду Салоне прилагођена новом садржају. У 29. је Далмација приказана кроз успјешне Василијеве активности, док је у 30. приказан период који, изузев самог краја, свему томе претходи. У њему се историја Хрвата завршава њиховим покрштавањем, док се у 29. говори о покрштавању далматинских Словена, али само оних који раније нијесу покрштени.⁸⁴ Оно што је важно, у оба је покрштавање дошло на иницијативу Словена, за разлику од 31. и 32. поглавља. У 30. се дају и границе далматинских склавинија, да би се у 29, одмах након описа пада Салоне, пришло набрајању становника тих склавинија.

Хронолошки посматрано, наставак приче из 30. поглавља налазимо у 29-ом, па се стиче утисак да је у једној фази рада јединствени

⁷⁸ I. Shevchenko, *Re-reading Constantine Porphyrogenitus*, Byzantine Diplomacy, edd. J. Shepard – S. Franklin, Aldershot 1992, 184.

⁷⁹ J. B. Bury, *The treatise*, 525.

⁸⁰ ВИИИЈ II, 80, нап. 295.

⁸¹ Б. Ферјанчић, *Структура*, 78–79.

⁸² B. Grafenauer, *Prilog kritici*, 29.

⁸³ L. Margetić, *Konstantin*, 14.

⁸⁴ DAI I, 29. 68–75; ВИИИЈ II, 16.

текст раздвојен. Наслов 30. поглавља, „Излагање о провинцији Далмацији“, јасно указује на почетак, док наслов 29. више дјелује као поднаслов, који се односи само на дио његовог текста. Исто тако, увод налазимо на почетку 30, а опис градова на крају 29. поглавља, што је позната пракса. Ипак, у DAI је прво по реду поглавље о византијској Далмацији. То је због тога што је испоштован географски редослијед, па се тако нашло испред описа копнене Далмације, Хрватске, Србије итд, а иза описа Лангобардије и Венеције. Зато треба озбиљно рачунати на могућност да је додавање описа пада Салоне и Далмације на почетак 29. поглавља последица одлуке да оно буде прво по реду. Одговарајући наслов, увод и веома слична варијанта тог дијела остали су у 30, које је и накнадно дорађивано. То би могли бити разлози пометње у тексту и „несрећености“ самог 29. поглавља, односно прераде текстова о Далмацији од 30. а не од 29. поглавља, што би опет указивало на особу која је била упућена у све детаље рада на спису DAI.

И поред тога што из 29. поглавља сазнајемо да је планирано засебно поглавље о Хрватима и Србима,⁸⁵ из њега се јасно види да је предвиђен и простор за приказ историје Далмације до Василијеве владавине. Ту се наводи да је Царство због неспособности тадашњих владара, нарочито Михајла Муцавог, дошло до руба потпуне пропасти, а далматински Словени, „одвојивши се од царства РOMEЈА, постадоше самостални и независни, не покорављујући се никоме.“⁸⁶ То је сасвим у складу са подацима о самосталном дјеловању Хрвата у 30. поглављу, јер им се ту независност у односу на Византију отворено признаје. Зато суштинске разлике у односу на 29. поглавље и нема. Уосталом, византијски угао посматрања налазимо и на крају 30. поглавља, гдје је ријеч о Василијевој дјелатности. Дакле, у њему је изложен опис дијела Далмације у којем је дошло до суштинских етничких промјена на штету Царства, па је дат приказ граница јужнословенских кнежевина, док је у 29. дат опис византијских приморских посједа. Новије вијести су предвиђене за поглавља о Србима и Хрватима, пошто су се из извора већ могле склопити и генеалогije њихових владара. Имајући у виду усклађеност хронологије и садржаја ова два поглавља, јасно је да 30. није исправно издвајати из цјелине на начин како је то до сада често рађено.

Поуздано се зна да је 29. поглавље писано 948–949. године, што је блиско времену настанка биографије Василија I, са којом дијели дио садржаја,⁸⁷ а 45. поглавље 951–952. године, па се помишљало да редослијед

⁸⁵ DAI I, 29.54–58; ВИИИЈ II, 14.

⁸⁶ DAI I, 29. 65–66; ВИИИЈ II, 14.

⁸⁷ Theophanes, 288.17–289.2; 291.1–292.13.

из списка одговара хронологији њихове израде. На основу тога се дошло до закључка да је први дио дјела написан 949. године, а остатак постепено додаван у току наредне три године.⁸⁸ Бјури долази до другачијих резултата. Прво, 30. поглавље није могло настати прије 950–951. године, па је два поглавља о Далмацији аутор морао састављати у различито вријеме.⁸⁹ Зато, ако су писана датим редослиједом, управо би на опису Далмације рад морао бити прекинут на дуже вријеме. Ипак он одбацује такву могућност, и предлаже друге двије: да је рад скициран и већим дијелом урађен 948–949. године, а поједини дијелови да су додавани наредних година, или да су чланци засебно припремани током 949–952, да би тек на крају добили свој распоред. Он тврди да је 26. поглавље настало након 27, док текст 29. повезује за 31–36, па би 30. било каснији додатак.⁹⁰ Како год, очигледно је постојао концепт по којем је за информације, које су се на крају нашле у 30. поглављу, предвиђено мјесто. Оно је накнадно прерађено, и једно је од ријетких у овом спису које се може сматрати завршеним.

На несређене текстове 29. и 31. поглавља често се гледа као на старију редакцију извјештаја,⁹¹ док на Константиново ауторство неким указује и то што ниједан царски чиновник не би тако нестручно извршио задатак прикупљања и сређивања материјала.⁹² Дјело је остало недовршено, па је суштинско питање шта се хтјело постићи. При том се мора узети у обзир и сукоб хронолошког и просторног концепта у излагању о Далмацији, који је могао условити „несређеност“ 29. поглавља, док је у 31. видна и намјера аутора да каже нешто ново.⁹³ И поред свега тога, Константинова улога у раду на 30. поглављу као да просијава из свих досадашњих анализа, од чега су се неки истраживачи више „бранили“, него што су успјевали доказати супротно. Недовољно познавање карактера цијелог списка довело је до пренаглашавања разлика између 30. и других поглавља, јер су противурјечности и неусклађености разних података карактеристика и неких других његових дјелова. Закључак је да неки други трагови указују на њихову снажну повезаност.

⁸⁸ A. Rambaud, *L'Empire grec au dixième siècle; Constantin Porphyrogénète*, Paris 1870, 171–172.

⁸⁹ J. B. Bury, *The treatise*, 524, 560.

⁹⁰ J. B. Bury, *The treatise*, 524.

⁹¹ B. Grafenauer, *Prilog kritici*, 28.

⁹² J. Howard-Johnston, *The De administrando imperio: A Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus*, Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient, ed. M. Kazanski – A. Nercessian – C. Zuckermann, Paris 2001, 308.

⁹³ То лијепо запажа Маргетић, *Konstantin*, 14, који истиче да „билешке у глави 31. очито нису prepisani izvještaji iz carske arhive, па чак ни у облику skraćenih ekscerpta, već је car pokušavao svakoj vijesti dati svoju formu i svoje tumačenje.“

Bojan Novaković

THE ROLE OF CONSTANTINE VII PORPHYROGENITUS IN THE DESCRIPTION OF DALMATIA

Summary

The role of the Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (945–959) in the creation of the chapter on Dalmatia (29–30) in the work *De Administrando Imperio* is primarily related to the issue of authorship of Chapter 30, considered by most scholars to have been added after his death. The key arguments behind assigning a later date to this Chapter were the news of the subjugation of White Croats to the German Emperor Otto I, who is described as ὁ μέγας and of the good relations between the Croats and the Hungarians - reportedly feasible only after Otto's victory over the Hungarians in the Battle of Lechfeld in 955. However, all of that could have been known also at the time when Constantine was working on *De Administrando Imperio* (948–952), and certainly during his lifetime. Insufficient insight into the nature of the entire work led to overemphasized incongruities between Chapter 30 and the adjacent chapters, even though contradictions and data discrepancies featured in other sections as well. Thus, the specific hints indicating the author's identical positions and reasoning present in Chapter 30 and the rest of the work were ignored, together with the compatibilities of some geographic information, supporting the claim that all the chapters in this work were produced by the same author.

Keywords: *Constantine VII Porphyrogenitus*, *De administrando imperio*, *Dalmatia*, *Bohemia*, *White Croats*, *Otto the Great*.

Чланак примљен: 30. 04. 2014.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 23. 06. 2014.

Александар УЗЕЛАЦ*
Историјски институт
Београд

О СРПСКОЈ ПРИНЦЕЗИ И БУГАРСКОЈ ЦАРИЦИ АНИ (ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ БРАКОВА КРАЉА МИЛУТИНА)**

Апстракт: Текст је посвећен расветљавању појединих детаља из биографије српске принцезе и бугарске царице Ане (Неде), ћерке краља Милутина. Настојано је да се утврди личност њене мајке, као и време њеног рођења и склапања њеног брака са Михаилом Шишманом. Разматрања су постављена у шири контекст питања Милутинових брачних веза и његовог потомства.

Кључне речи: Ана (Неда) Немањић, Стефан Урош II Милутин, Михаило III Шишман, Јелисавета Арпад, Константин Немањић, Видинска кнежевина (деспотовина), српско-бугарски односи, Милутинови бракови, средњовековна генеалогичка.

Једна од најчвршћих спона у српско-бугарским односима током прве половине XIV века била је ћерка краља Милутина (1282–1321) и супруга цара Михаила III Шишмана Асена (1323–1330). Њено име је, према Даниловом зборнику и савременим документима из анжујских

* aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања спроведеног током два краћа боравка у Софији и Великом Трнову 2013. године, реализованих уз подршку бугарских културних и научних институција. Због тога, на овом месту изражавам особиту захвалност Петру Станимирову (Съюз на българските художници) и Андроники Мартоновој (Институт за изследване на изкуствата, БАН). Такође се захваљујем и Марку Драшковићу, сараднику Византолошког института САНУ, чије су усмене примедбе помогле формулисању појединих закључака у тексту.

архива, било Ана.¹ Познија дубровачка традиција и српски поменици забележили су је као Доминику или Неду,² због чега се у литератури она често назива двојним именом Ана-Неда.³

Анин брак са Михаилом, сином видинског господара Шишмана, био је благословен бројним потомством и из њега је рођено барем троје мушке деце: Иван Стефан, Шишман и Лудовик.⁴ Након што је њен супруг 1323. године преузео царску круну у Трнову и ујединио под својом влашћу западне и источне бугарске земље, Ана је постала царица, а њихов најстарији син, Иван Стефан проглашен за очевог савладара. Међутим, свега годину дана касније Михаило се приближио Византији и ради учвршћења свог легитимитета, узео је за жену Теодору Палеолог,

¹ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 191, 195 (=Данило/Даничић); Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 144, 147 (=Данило/Мирковић); В. Макушев, *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории, т. II: Неаполь и Палермо*, Санкт-Петербург 1871, 29–30 (=Макушев, *Архивы*); *Magyar diplomaciai emlékek az Anjou-korból*, I–II, ed. G. Wenzel, Budapest 1874–1875, Vol. I, 356, 361 nos. 353, 357; Vol. II, 39, 215, nos. 35, 204 (=Anjou-korból).

² Don Mauro Orbin Raguseo, *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni historia*, Pesaro 1601, 257. (=Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, прев. З. Шундрица, Београд 1968, 30); Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso Ristretto degli Annali di Ragusa*, Ragusa 1790, 20; С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875) 31.

³ Ана и њен животопис до сада нису били предмет посебног рада, али су подаци о њој разматрани у низу истраживања. Скрећемо пажњу само на оне наслове, на које ћемо се и касније враћати у тексту: М. Wertner, *Die Königlichen Nemanjiden*, Ungarische Revue 12 (1892) 583–584 (=Wertner, *Königlichen*); М. Пурковић, *Принцезе из куће Немањића – историјска студија*, Београд 1996,² 51–53 (=Пурковић, *Принцезе*); А. Бурмов, *Избрани произведения*, I, София 1968, 274–278 (=Бурмов, *Произведения*); П. Павлов, *Търновските царици*, Велико Търново 2006, 41–42 (=Павлов, *Царици*).

⁴ Михаило и Ана су највероватније имали и четвртог сина, осликаног на ктиторском портрету у цркви у Доњој Каменици и потписаног као *деспот Михаило, син цара Михаила*, Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 149–150; D. Panayotova, *Les portraits de Dolna Kamenica*, Зборник радова Византолошког института 12 (1970) 143–156; Д. Польшванный, *К истории видинского деспотства в XIV веке*, Българско средновековие – Българо-Съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, София 1980, 93–94 (=Польшванный, *К истории*); И. Божилов, *Фамилијата на Асеновци (1186–1460) – генеалогия и просопографија*, София 1994,² 144–148 (=Божилов, *Фамилијата*).

пређашњу супругу цара Теодора Светослава (1300–1322). Ана и њен син били су тада одстрањени од власти. Тек након битке код Велбужда 1330. године, њихова срећа се променила. Стефан Дечански и победоносна српска војска вратили су тада Ану и Ивана Стефана на престо. Ипак, већ наредне године, у бугарској престоници избио је преврат и царица српског порекла била је принуђена да поново сиђе с власти и оде у изгнанство. После бројних перипетија, Ана се са двојицом синова на крају скрасила у Дубровнику. Одржавала је преписку са напуљским краљем Робертом Мудрим (1309–1343) и његовом унуком Јованом (1343–1382), а последњи пут се помиње у изворима 1346. године.

*

Сачувана преписка Ане и напуљских владара показује да бугарска царица није у изгнанству водила лагодан живот, те да је била принуђена да се ослања на материјалну помоћ својих краљевских сродника из јужне Италије. Ова кореспонденција је значајна и зато што њена садржина помаже да се утврди ко је била Анина мајка. Пре него што укажемо на њу, потребно је поменути да је у српској историографији општеприхваћено мишљење према коме је Ана потекла из Милутиновог првог брака и била рођена сестра његовог најстаријег сина Стефана Дечанског.⁵

Први показатељ да је ово становиште потребно ревидирати среће се у два писма краља Роберта Мудрог од 1. новембра 1337. и 5. јула 1338. године. У њима се он обраћа Ани као *excellenti principisse domine Anne imperatrici Bulgarorum consobrine nostre carissime*.⁶ Термин *consobrina* изузетно је важан, пошто имплицира блиско сродство по женској линији и по правилу означава дете мајчине сестре.⁷ Помен рођачке блискости краља Роберта и Ане, исказан на овај начин, није измакао пажњи појединих старијих историчара, који су настојали да га објасне преко веза Милутинове мајке, краљице Јелене, са владарском породицом у Напуљу.⁸

⁵ М. Purković, *Two Notes on Mediaeval Serbian History*, The Slavonic and East European Review 29 (1951) 548–549; Пурковић, *Принцезе*, 51; С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ – култ Стефана Дечанског*, Београд 2007, 206, 208; С. Мишић, *Српско-бугарски односи на крају 13. века*, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 339 (=Мишић, *Односи*).

⁶ *Anjou-korból*, I, 356, 361 nos. 353, 357; Макушев, *Архиви*, 29.

⁷ С. du Cange et al, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, II, Niort 1883, 519; F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden 1976, 255.

⁸ Wertner, *Königlichen*, 584; cf. Š. Ljubić, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875, 23.

Као што је добро познато, Робертов деда и отац, Карло I (1266–1285) и Карло II Анжујски (1285–1309), заиста су Јелену и њену сестру Марију називали *својим предпазим рођакама* (*consanguinea nostra charissima, affinis nostra carissima, cognata nostra*).⁹ Међутим, док је за бившу бугарску владарку у анжујској кореспонденцији употребљен термин блиског сродства – *consobrina*, за њену бабу коришћени су удаљенији и општијег карактера – *consanguinea, cognata, affinis*. Самим тим, јасно је да се рођачка блискост Ане и Роберта не може објаснити преко краљице Јелене и њеног сродства са напуљским владарима.¹⁰

Поред навода два поменута документа у којима Роберт Мудри посматра Ану као своју *консобрину*, односно сестру од тетке, у прилог њиховог блиског сродства стоје и други подаци. У свом писму од 12. јануара 1338. године, напуљски владар говори о Анином сину Лудовику који се преселио у јужну Италију, као о свом нећаку (*spectabili Lodoysco filio incliti Imperatoris Bulgarie, nepoti nostro carissimo*).¹¹ Да ове речи треба разумети дословно, показује преписка Робертове унукe, краљице Јоване. За разлику од свог деде, она је изгнану бугарску царицу ословљавала општијим термином – *consanguinea nostra carissima* из којег се уочава удаљенији степен њиховог сродства.¹²

Имајући у виду сва четири документа – сведочанства о родбинским везама Ане и Лудовика са владарском династијом у Напуљу, оне се могу реконструисати на само један начин. Мајка Роберта Мудрог била је Марија, ћерка угарског краља Стефана V (1270–1272), чије су две сестре биле удате за српске владаре – Каталина за Стефана Драгутина, а Јелисавета за његовог брата Милутина. Пошто је Ана била *consobrina*, а њен син Лудовик *nepos* краља Роберта, мајка свргнуте бугарске царице могла је да буде једино Маријина сестра, угарска принцеза Јелисавета.

⁹ Макушев, *Архиви*, 31–32; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, edd. L. Thalloczy – K. Jireček – M. Shufflay, Wien 1913, 140–141, 154, 159, nos. 470, 520, 544.

¹⁰ Јеленино порекло било је у прошлости предмет бројних расправа и домишљања, а најубедљивије решење проблема понудио је Г. Мекданијел, на основу до тада незапажених документа из папског архива. Према њему, она је била ћерка грофице Матилде од Вијандена и *дукса* Сирмијума Јована Анђела, са мајчине стране потомка династије Арпада: G. McDaniel, *On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, Ungarn-Jahrbuch 12 (1982/1983) 43–50. Порекло Јелениног оца и династичке везе угарске и напуљске краљевске породице објашњавају њено далеко сродство са Анжујцима.

¹¹ *Anjou-korból*, I, 360, no. 355.

¹² *Anjou-korból*, II, 215, no. 204.

Постоји још један документ који развејава све сумње и пружа недвосмислену потврду идентификацији Анине мајке. Реч је о писму краља Лудовика, супруга краљице Јоване и њеног блиског сродника, сина ахајског кнеза Филипа Тарентског и унука краља Карла II Анжујског, упућеног папи Иноћентију VI 1357. године. У њему се за другог Лудовика – Аниног сина и титуларног бугарског цара каже да је *краљев рођак, преко бабе* и додаје да је он *пре петнаест година закључио брак са Маријом Тарентском, краљево (полу)сестром, те да је са њом још увек у браку, упркос томе што су они сродници у трећем колену*.¹³ Сродство у трећем колену двоје супружника, Аниног сина Лудовика и Марије Тарентске показује да су њихове бабе биле рођене сестре. Како је преко свог оца Марија Тарентска била унука Марије Угарске, Лудовик је преко своје мајке морао да буде унук Јелисавете.

*

С обзиром да је Ана, како је претходно показано, несумњиво била ћерка Милутина и Јелисавете, сада је потребно посветити пажњу и вези њених родитеља. Ово питање је значајно не само због утврђивања времена њеног рођења, већ и зато што осветљава сложену матримонијалну политику српског краља крајем XIII века. Сагласност око хронологије и природе Милутинове везе са Јелисаветом у научним радовима још увек није постигнута, али се у српској историографији она уобичајено датује у 1283/4. годину и сматра се да није потрајала ни пуних годину дана.¹⁴ Према овом становишту, она је уследила након завршетка

¹³ “Ludovicus imperator Bulgarie... carissimus consanguineus noster ex bone memorie Jerusalem et Sicilie Ungarieque regine, mei regis avie... se contraxisse ab annis quindecim cum Maria de Tarento naturali filia clare memorie domini Principis Tarenti genitoris mei Regis sorore mea, et consumatione matrimonij subsequuta, usque nunc permansisse in coniugio cum eadem sibi in tertio gradu consanguinitatis coniuncta“, M. Camera, *Elucubrazioni storico-diplomatiche su Giovanna I, regina di Napoli e Carlo III di Durazzo*, Salerno 1889, 212. Овај документ је недавно исцрпно анализирао Ј. Млађов, позабавивши се управо личношћу Аниног сина Лудовика: I. Mladjov, *The Bulgarian prince and would-be Emperor Lodovico*, *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011) 603–618.

¹⁴ Из веома обимне литературе скрећемо пажњу само на неколико најзначајнијих досадашњих радова везаних за брак Милутина и Јелисавете: К. Жиречек, *Историја Срба*, I, прев. Ј. Радонић, Београд 1952,² 190; М. Динић, *Comes Constantinus*, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 2–3; В. Мошин, *Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин*, Споменници

краљеве везе са ћерком Јована Тесалијског (крај 1283),¹⁵ а окончана непосредно пре него што је српски владар ушао у брак са Аном, ћерком бугарског цара Георгија I Тертера (лето 1284).¹⁶

Једино поткрепљење овој, често понављаној, али никада заиста доказаној хипотези, пружају наводи византијског писца Нићифора Григоре. Према његовим речима Милутин је прву жену која је била кћи архонта Влахије [Тесалије] послао родбини после неког времена... и узео је затим свастику свог рођеног брата којој је збацио монашку ризу коју је била претходно обукла. Како се српска црква томе браку много супротстављала отерао је и њу после неког времена. Као трећу супругу узео је сестру бугарског владара Светослава [сина Георгија I Тертера]. Ни са једном од те три жене није имао деце.¹⁷

Састављен средином XIV века, више од пола столећа након брачних веза о којима говори, Григорин извештај не улива поверење, не само због временске удаљености, већ и зато што се у њему наводи да Милутин из три поменута брака није имао деце. Упркос томе, добро је познато да је из краљеве везе са Јелисаветом засигурно рођена ћерка по имену Царица.¹⁸ Имајући у виду да је Ана такође била ћерка угарске

за средновековната и поновата историја на Македонија, II, Скопје 1977, 160–171 (=Мошин, *Балканската дипломатија*); *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, прир. Ф. Баришић – Б. Ферјанчић, Београд 1986, 40–42, н. 81, 82 (Љ. Максимовић); 137–139, н. 109 (И. Ђурић) (=ВИИНЈ, VI); Љ. Максимовић, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 345–346, 348 (=Максимовић, *Византијски свет*); В. Станковић, *Краљ Милутин (1282–1321)*, Београд 2012, 46, 65 (=Станковић, *Милутин*).

¹⁵ За хронологију везе Милутина и тесалске принцезе: Georges Pachymérès, *Relations Historiques*, III, ed. A. Failler, Paris 1999, 302–303 (=Pach./Failler); ВИИНЈ, VI, 38–41, н. 41,42; 588–589 (вести Пахимера и Григорија Кипранина, коментари Љ. Максимовић и Н. Радошевић).

¹⁶ Име Тертерове ћерке познато је из тзв. *Пљеваљског требника*: Љ. Стојановић, 'Требник' манастира Св. Тројице код Пљеваља, *Споменик Српске краљевске академије* 56 (1922) 25. О прецизном времену склапања њеног брака сведоче два дубровачка документа: Г. Чремошник, *Историски споменици дубровачког архива, III/1: Канцелариски и нотариски списи 1278–1301*, Београд 1932, 122, 136, nos. 354, 367.

¹⁷ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I, ed. L. Schopen, Bonnae 1829, 203; ВИИНЈ, VI, 169.

¹⁸ Она се спомиње током 1308. године, везано за преговоре краља Милутина и претендента на царску круну у Константинопољу, Карла од Валоа: А. Убичини, *Уговори о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша од 27. марта 1308*, *Гласник Српског ученог друштва* 27 (1870) 322; L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe: le kralj Milutin*, Thessalonique

принцезе и да није могуће да је у тако кратком временском распону рођено двоје деце, већ на овом месту искрсава прва сумња у предложену датацију брака.

Још једна околност за коју се сматрало да представља поткрепљење преовлађујућем становишту јесте да се Јелисавета не спомиње у угарским документима током 1283–1285. године. На основу тога се закључивало да је у овом временском распону боравила ван матичне земље.¹⁹ Међутим, чак и уколико се она директно не спомиње, у угарским повељама из овог времена, то јест из 1283. и 1285. године, срећу се извесни *Paulus et Marcellus, officiales dominae Elisabeth de insula Beatae Virginis*, као и *comes Bartholomeus nobilis de genere Kata, officialis dominae Elisabeth de insula dominarum*.²⁰ Епитет *de insula* потиче од тога што је Јелисавета била у младости одведена у манастир на Зечјем острву крај Будима, где је и замонашена. Судећи према овим документима, извесно је да је у претпостављено време њеног брака са српским владарем она још увек била монахиња и везана за свој манастир, пошто у супротном не би била наведена са поменутом „титулом”. Самим тим, јасно је и да она тада није могла да буде удата.

Ова запажања показују да је мишљење о краткотрајном браку Милутина и Јелисавете током 1283/4. године неодрживо, као и да се разрешењу проблема мора приступити на други начин. Њега је већ веома убедљиво понудила Е. Малами, превасходно на основу казивања једног прворазредног извора – тзв. *Описа источне Европе*.²¹ Овај спис састављен је крајем 1310. године у окружењу папе Климента V, а његов аутор био је добар познавалац политичких прилика на Балкану, као и генеалошких веза европских владарских дворова.²² Према његовом сведочанству,

1978, 130. Такође, осликана је на лози Немањића у Грачаници: Пурковић, *Принцезе*, 54; Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, Београд – Приштина 1988, 107, 170.

¹⁹ ВИИНЈ, VI, 51, н. 103 (Ј. Максимовић); Максимовић, *Византијски свет*, 346; cf. Мошин, *Балканската дипломатија*, 164–165.

²⁰ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, V/3, Budae 1830, 204, 300; Wertner, *Königlichen*, 576.

²¹ Е. Malamut, *Les reines de Milutin*, *Byzantinische Zeitschrift* 93/2 (2000) 496–499 (=Malamut, *Reines*).

²² Спис је раније датован у 1308. годину. Међутим, поуздан *terminus post quem* његовог настанка је 15. август 1310. године, датум када су витезови Јовановци коначно освојили Родос, што је и поменуто у спису: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis: “Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia” anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Górká, Cracoviae 1916, 18 (=ADEO/Górká). За датацију овог догађаја: A. Failler, *L’occupation de Rhodes*

Јелисавета је боравила у манастиру *тридесет и две године*. После је напустила манастир и удала се за неког чешког племића. Када је он умро, удала се за краља Рашике, тј. Милутина.²³ Из других извора познато је да је она, по налогу свог брата, угарског краља Ладислава IV изведена из манастира 1287. године и удата за чешког магната Завиша од Фалкенштајна. Њен супруг био је убијен 24. августа 1290. и она се након тога вратила у домовину.²⁴ С обзиром на то да је према овом извору брак са српским владарем био не њен први, већ други брак, он је могао да уследи тек након 1290. године.

Према мишљењу Малами, склапање брака било је везано за српско-угарско зближење у заједничкој борби против господара Браничева, бугарских бољара куманског порекла Дрмана и Куделина и њихових савезника – Татара са леве обале Дунава, поданика моћног великаша Ногаја. Око 1292. године, у време коначног слома господара Браничева, одиграо се још један изузетно важан догађај. Ногај је предузео интервенцију у Бугарској и збацио Милутиновог савезника и таста Георгија I Тертера са власти.²⁵ Његов пад означио је крај српско-бугарског

par les Hospitaliers, *Revue des études byzantines* 50 (1992) 113–135. За време и окружење настанка списка: А. Узелац – Б. Радовановић, *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања*, Свети цар Константин и хришћанство, I, ур. Д. Бојовић, Ниш 2013, 597–600 (са наведеном литературом).

²³ “...ubi iacet corpus prefate uirginis Margarete, sororis sue, in quo stetit per triginta duos annos, postmodum apostatauit et nobilem quendam de Bohemia duxit in maritum, quo mortuo duxit regem Rasie in uirum”, *ADEO/Górka*, 54. На важност ових навода указао је још Мошин, *Балканската дипломатија*, 168–171, али их он, полазећи од претпоставке о склапању брака током 1283/4, као доказане чињенице, није адекватно интерпретирао. А. Фаје је такође на основу поменутог податка указао на потребу преиспитивања устаљене датације Милутинове везе са Јелисаветом: А. Failler, *Pachymeriana novissima*, *Revue des études byzantines* 55 (1997) 238–244 (=Failler, *Pachymeriana novissima*).

²⁴ *Árpádkori új okmánytár – Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, ed. G. Wenzel, IV, Pest 1862, 340, no. 217; *Chronicon Aulae regiae*, ed. J. Loserth, *Fontes Rerum Austriacarum, Scriptores VIII*, Wien 1875, 78–81 (=Petra Žitavského *Kronika Zbraslavská*, *Fontes Rerum Bohemicarum / Prameny dějin českých*, IV, ed. J. Emler, Praha 1884, 31–33).

²⁵ П. Ников, *Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца*, Годишник на Софийския университет 15–16 (1919–1920) 22–23; К. Кръстев, *Българското царство при династията на Тертеревци (1280–1323)*, Пловдив 2011, 100–102 (=Кръстев, *Тертеревци*). Георгије I Тертер је посведочен као цар у једном натпису из 1290/91, као и почетком 1291. у папској

савеза склопљеног 1284. године, а самим тим је и даљи брак са бугарском принцезом изгубио сваку практичну корист за немањихког владара.²⁶ Управо је то био погодан политички тренутак након кога је једино могла да уследи веза Милутина и Јелисавете.

У досадашњим разматрањима Милутинових бракова није се обратило довољно пажње на чињеницу да је краљева бугарска супруга Ана Тертер, приликом уласка у брак 1284. године, била у узрасту од највише пет година.²⁷ Њено малолетство је вероватно представљало добар повод да се брак, која до тада по свој прилици и није могао да буде конзумиран, развргне. Међутим, таква одлука је несумњиво наишла на снажно противљење у црквеним круговима. Тиме се може објаснити зашто у савременим српским изворима нема помена везе Милутина и Јелисавете.²⁸ Ово расположење одразило се у Григорином извештају, а присутно је и у казивању још једног византијског аутора, савременика ових догађаја – Георгија Пахимера.

Говорећи о склапању Милутиновог брака са византијском принцезом Симонидом 1299. године, Пахимер наводи као препреке то што је српски краљ под ужасним заклетвама прихватио *Тертерову кћер* и *сматрало се да је тај брак законит*, као и то што је *зграбио свастику свог брата Стефана, односно и самог цара, кћерку краља Угарске, која је по нужди боравила у српским крајевима и коју је блудно упознао у монашкој одећи*.²⁹ Значај његових вести је вишеструк. Оне осликавају

преписци, која се односила на планирану посету српске краљице Јелене Трнову, A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma 1859, 375–377, no. 608–609; K. Popkonstantinov – O. Kronsteiner, *Старобългарски надписи – Altbългарische Inschriften*, II, Wien 1997, 65.

²⁶ Уговарање посете Милутинове и Драгутинове мајке бугарској престоници (в. претходну напомену), показује да су Србија и царство у Трнову тада стајали у добрим односима: С. Мишић, *Краљ Стефан Урош II Милутин и Бугари*, Браничевски гласник 2 (2003) 9; Г. Николов, *Сепаратизмът в Българския северозапад и Сръбското кралство в края на XIII в.*, България и Сърбия в контекста на византијската цивилизација, София 2005, 104–105. Стога се може закључити да је српско-бугарски савез био на снази све до краја владавине Георгија I Тертера.

²⁷ Божилов, *Фамилијата*, 258.

²⁸ Тек почетком XVIII века, овај брак бележи Ђорђе Бранковић у својим *Хроникама*, погрешно наводећи да је Јелисавета била ћерка угарског краља краља Андрије III (1290–1301), Ђ. Бранковић, *Хронике Славеносрпске*, прир. А. Кречмер, Београд 2008, 253.

²⁹ Pach./Failler, IV, 306–309; ВИНН, VI, 50–52.

гlediште византијског двора, али по свој прилици и одређених црквених кругова, према којима је веза са Јелисаветом посматрана као афера, а не и као законити брак. Потом, у Пахимеровом извештају се о вези српског владара и угарске принцезе говори као о догађају који је уследио након брака са Бугарком. Коначно, његове речи упућују на хронолошку блискост ове везе и Милутинових преговора са двором Палеолога (више од једне и по деценије након њеног наводног раскида!). С обзиром да је краљева „афера” са Јелисаветом истицана као једна од потешкоћа у контактима српског и византијског двора, чини се да је Јелисавета напустила Србију не много времена пре него што је Милутин још једном променио своју политичку оријентацију и започео крајем 1298. године преговоре о орођавању са двором у Константинопољу.³⁰

Брак Милутина и Ане Тертер је, како су поједини историчари приметили, морао да буде развргнут пре овог тренутка, јер у супротном случају преговори о новој краљевој женидби са порфирогенитном принцезом не би уопште били могући.³¹ Статус бивше краљице је, ипак, током преговора представљао велику потешкоћу. Милутин је очигледно више није сматрао својом супругом, али су поједини кругови на брак и даље гледали као на важећи. Решење које је уследило представљало је врхунац политичког прагматизма. Бугарска принцеза била је предата Византинцима и потом брже-боље удата у Константинопољу за деспота Михаила Кутрула.³² Озбиљност проблема се осликава и у речима византијског дипломате на српском двору, Теодора Метохита, који је, осврћући се на њену предају, о бугарској принцези говорио само као о „познатој жени”, не алудирајући ни на који начин да је реч о краљевој

³⁰ Malamut, *Reines*, 498–499.

³¹ М. Пурковић, *Прилози српској историји*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940) 166; Пурковић, *Принцезе*, 48; ВИИНЈ, VI, 38, н. 80; 42, н. 83 (Ј. Максимовић); Максимовић, *Византијски свет*, 344–345; Претпоставља се да је брак окончан пре 1296. године, када је живописана црква у Св. Ахилија у Ариљу на којој је Драгутин, за разлику од Милутина, приказан са супругом. Одређена резерва у релевантност ове представе за разумевање проблематике се ипак мора исказати на овом месту, пошто усамљена фигура рашког краља можда пре своју појаву дугује идеолошком програму саме композиције, него његовом тренутном брачном стању. Штавише, у цркви су приказани двојица Драгутинових синова, али ниједан Милутинов потомак, Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Св. Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 165–171; cf. Станковић, *Милутин*, 91–92.

³² Божилов, *Фамилијата*, 258; К. Кръстев, *Съдбата на българската царкня Анна Тертер*, Тангра – Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София 2006, 649–657.

бившој супрузи.³³ Када се има у виду да је Ана Тертер остала у Србији све до 1299. године, док је Јелисавета напустила земљу пре овог датума, може се разумети и Григорина погрешка у редоследу Милутинових бракова, према којима је онај са бугарском принцезом уследио након везе са Угарком.³⁴

Чињеница да је српски краљ био у браку са Тертеровом ћерком од 1284. године и противречности византијских и западних извора у погледу законитости краљеве везе са Јелисаветом били су препрека адекватном решењу њене хронологије. Међутим, невезано од тога да ли се на везу Милутина и Јелисавете гледа као на закониту или само као на „аферу“, подаци аутора *Описа источне Европе* и друге наведене околности, показују да до ње није могло доћи током 1283/4, већ једино у последњој деценији XIII века, отприлике у временском распону између 1292. и 1298. Њено прецизно трајање се не може утврдити, али, пошто су из ове везе рођене две ћерке – Царица и Ана, она свакако није била краткотрајна као што се раније помишљало.

Од не малог значаја за тему јесте и каснији Јелисаветин животни пут. Принуђена да напусти Србију, она се најпре вратила у Угарску, а затим се отиснула на још једно путовање, преселивши се током јула 1300. године код своје сестре, напуљске краљице Марије. Тамо се вратила монашком позиву, поставши приориса манастира Светог Петра, где је и преминула пре 1326. године.³⁵ Њен боравак у јужној Италији несумњиво је снажно утицао и на додире њених потомака – ћерке Ане и унука Лудовика, са краљевским сродницима у Напуљу.³⁶

*

Узимајући у обзир претходна запажања о хронологији брака Милутина и Јелисавете, може се претпоставити да је Ана рођена отприлике средином последње деценије XIII века, најраније око 1293.

³³ ВИИНЈ, VI, 116 (превод И. Ђурић).

³⁴ Са друге стране, чак и његов извештај указује на то да брак Милутина и Јелисавете није био краткотрајан. То је већ примећено у: Failler, *Pachymeriana novissima*, 243.

³⁵ C. Minieri Riccio, *Studi storici su' fascicoli Angioini del' archivio della regia Zecca di Napoli*, Napoli 1863, 37; *Anjou-korból*, I, 154, no.192; Wertner, *Königlichen*, 576–577; G. De Blasiis, *Racconti di Storia Napoletana*, Napoli 1908, 129–130; M. Gaglione, *Converrà ti que aptengas la flor: profili di sovrani angioini, da Carlo I a Renato (1266/1442)*, Milano 2009, 171.

³⁶ Сасвим је могуће да се и Ана, након 1346. године када јој се губи траг у изворима, преселила у јужну Италију, како истиче и Павлов, *Царици*, 42.

године. Међутим, пошто је, према мишљењу појединих старијих историчара, она управо у то време ступила у брак са Михаилом Шишманом, на овом месту се сусрећемо са још једним проблемом хронолошке природе који је потребно разрешити.³⁷

Недуго након освајања Браничева, Милутин је дошао у кратак али жесток сукоб са видинским господарем Шишманом који је уживао подршку Татара. Након што је бугарско-татарски напад на српске земље био одбијен, немањихки владар је предузео снажан противудар и заузео Видин. Између зараћених страна је недуго затим, отприлике током 1293, дошло до склапања мира, при чему је важну улогу одиграо притисак који је на Милутина извршио Шишманов заштитник Ногај.³⁸ Како преноси краљев биограф архиепископ Данило II, споразум је био учвршћен браком између видинског кнеза и ћерке српског жупана Драгоша. Потом, пошто је српски владар увидео Шишманову *велику приврженост и сваку истиниту послушност и служење*, удао је и Ану за Шишмановог сина Михаила.³⁹

Иако у Даниловом извештају није прецизирано колико времена је протекло између закључивања две брачне везе, из његових речи јасно се види да је око 1293. склопљен само брак Шишмана и српске властелинке, као и да је до Анине удаје дошло касније (након што се њен отац уверио у Шишманову *приврженост, послушност и служење*). Уколико се погледају опште политичке прилике у којима је Милутин могао да се увери у лојалност и оданост господара Видина (пишчеве речи осликавају успостављање вазалног односа),⁴⁰ може се закључити да брак њихове деце није могао да буде закључен за Ногајевог живота, у време док су и бугарски и српски владар признавали његову врховну власт.⁴¹ Тек након

³⁷ Пурковић, *Принцезе*, 51. Напоменимо и да се уобичајено претпоставља да је Михаило рођен око 1280. године: Божилов, *Фамилијата*, 119. Међутим, једино је извесно да је потицао из Шишмановог првог брака, те да се родио пре 1293: П. Ников, *История на Видинското княжество до 1323. година*, София 1922, 83–84, н. 3; Бурмов, *Произведения*, 229.

³⁸ Х. Коларов, *Българо-сръбски отношения при Тертеровци*, България в света от древността до наши дни, I, София 1979, 219–220; A. Uzelac, *Tatars and Serbs at the End of the Thirteenth Century*, *Revista de Istorie Militară* 5–6 (2011) 14 (=Uzelac, *Tatars*).

³⁹ Данило/Даничић, 118–119; Данило/Мирковић, 90.

⁴⁰ М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II*, Архиепископ Данило и његово доба, ур. В. Ђурић, Београд 1986, 147–148.

⁴¹ Иако су у погледу односа Милутина и Ногаја изношена различита мишљења, краљево житије из пера Данила II недвосмислено показује да је српски владар током 1293. или 1294, признао његову врховну власт: Данило/Даничић, 120–122; Данило/Мирковић, 91–92; Мишић, *Односи*, 336; Uzelac, *Tatars*, 13–14.

Ногајеве погибије у сукобу са његовим сродником, каном Златне хорде Токтом (крај 1299), дошло је до крупних промена у међусобним односима међу балканским државама. У Трнову се устолочио син Георгија I Тертера, Теодор Светослав, који је придобио Токтину наклоност, погубивши Ногајевог сина Чаку.⁴² Он је био највећа претња самосталности Шишманове државе и није изненађујуће што је у таквој ситуацији господар Видина настојао да противтежу пронађе у ослонцу на Србију. На другој страни, за Милутина, суоченог са снажном опозицијом у земљи, оличеној у представницима утицајне властеле, брату Драгутину и мајци Јелени, ово зближење такође је представљало преко потребан и логичан корак.

У изворима постоје назнаке на основу којих се време склапања брака Михаила и Ане може приближно омеђити. Најпре, већ помињани Данилов кратки извештај показује да је брак склопљен за Шишмановог живота, а извесно је да је Михаило наследио оца пре 1313. године, када је у једном млетачком адресару посведочен као *деспот Бугарске, господар Видина и зет краља Уроша*.⁴³ Аутор *Описа источне Европе*, говори о владарима видинске Бугарске, као о *Шишманима* у множини, што указује на то да је Михаило већ преузео власт у време настанка списка.⁴⁴ Имајући ове посредне показатеље у виду, може се закључити да је Ана ступила у брак током прве деценије XIV века.⁴⁵

⁴² П. Павлов, *Патриарх Йоаким III, татарският хан Чака и цар Теодор Светослав*, Духовна култура 6 (1992) 27–33; П. Павлов, *Бележки към събитията в България и в средновековната столица Търново в края на XIII – началото на XIV в.*, Търновска книжовна школа, т. 5, Велико Търново 1994, 527–534; Кръстев, *Тертеревци*, 106–115.

⁴³ “Michael despota Bulgariae, dominus de Vigdino, gener regis Urosii”, В. Гюзелев, *Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в.*, София 2001, 58–59.

⁴⁴ “Imperatores autem eiusdem imperii omnes vocantur Cysmani”, *ADEO/Górka*, 38. Такође, није безначајно да писац, реферишући на преговоре Милутина и Карла од Валоа, зна за само једну краљеву ћерку од Јелисавете, коју *жели да уда за Карла од Валоа или његовог сина*, *ADEO/Górka*, 54. Реч је наравно о Царици, док се Ана у делу не спомиње. Ова околност не може да оспори податке из анжујских докумената о њеној мајци, али указује на могућност да је Анин брак склопљен пре Милутинових преговора са Карлом од Валоа и да се она у том тренутку више није налазила у Србији.

⁴⁵ Након Михаиловог устолочења у Трнову његов и Анин син Иван Стефан је приказан као очев савладар и одрастао човек на једној емисији монета. То би говорило у прилог његовог рођења најкасније 1309. или 1310. године, па је и брак његових родитеља морао бити склопљен пре овог датума, К. Дочев, *Монети и*

*

Узимајући у обзир да веза Милутина и Јелисавете није била краткотрајна и да су из ње рођене две ћерке – Ана и Царица, природно се поставља још једно питање којим се треба позабавити на крају овог прилога: да ли је и краљев млађи син и његов несудђени наследник Константин био потомак угарске принцезе?

Ради одговора, нужно је увести у разматрање још један добро познати савремени западни извор – *Directorium ad passagium faciendum transmarinum*, трактат о освајању Свете земље састављен 1332. године и упућен француском краљу Филипу VI Валоа (1328–1350). Ни ауторство овог дела није поуздано утврђено, док су као могући састављачи разматрани барски архиепископ, доминиканац Гијом Адам и његов сабрат и пратилац Рајмонд Етјен.⁴⁶ Ипак, оно што је извесно јесте да је, попут аутора *Описа источне Европе*, писац овог дела заступао тврдокорну линију римокатоличке цркве, као и да је прилике у Србији познавао не само на основу туђих обавештења, већ и из личног увида.⁴⁷

У складу са својим претходником и састављач овог списка гледао је на везу Милутина и његове Јелисавете као на законити брак. Према његовим речима, Милутин ни са једном од двеју својих законитих супруга, тј. Јелисаветом и Симонидом, није имао синова, док су обојица његових мушких потомака – Стефан и Константин били

парично обрџение в Търново (XII–XIV в.), Велико Търново 1992, 90, 231, таб. XXX-2; Постоји мишљење да је Иван Стефан још увек био малолетан у тренутку очеве смрти (Полывянный, *К истории*, 96–98), али је аргументовано критиковано у више наврата: Н. Илиев, *Малолетен ли е бил цар Иван-Стефан през 1330 г.?*, Исторически преглед 45/6 (1989) 46–53; Божилов, *Фамилията*, 139; Кръстев, *Тертеревци*, 150, н. 456.

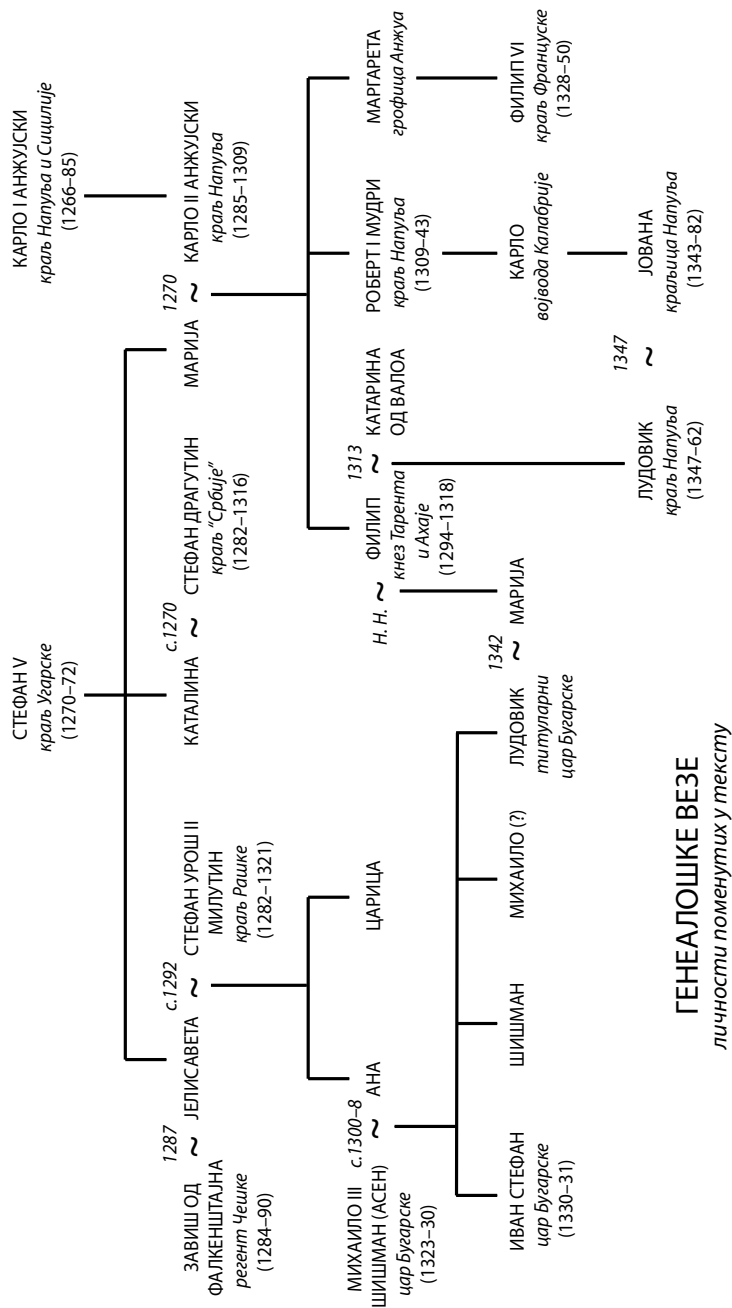
⁴⁶ Ch. Kohler, *Quel est l'auteur du "Directorium ad Passagium faciendum"?*, Revue de l'Orient latin 12 (1911) 104–111; F. Pall, *Les Croisades en Orient au Bas Moyen-âge. Observations critiques sur l'ouvrage de M. Atiya*, Revue Historique du Sud-Est Européen 19/2 (1942) 549–551.

⁴⁷ М. Šufraj, *Pseudobrokardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, Vjesnik Zemaljskog arkiva 13 (1911) 142–150; А. Николов, „Вярвай или ще те убия” – „Ориенталците” в кръстоносната пропаганда 1270–1370 г., София 2006, 413–442.

рођени од различитих наложница.⁴⁸ На основу ових навода може се закључити да, за разлику од Ане и Царице, Константин није био син Милутинове угарске супруге.

Напомена: Након предаје овог текста у штампу објављен је чланак В. Гјузелева, *Imperatrix Bulgariae Anna-Neda*, Зборник радова Византолошког института 50 (2013). Иако прилог истакнутог бугарског историчара не оспорава овде изречене закључке, потребно је поменути га, пошто су у њему представљени и коментарисани до сада незапажени подаци о Анином боравку у Дубровнику.

⁴⁸ “Accepit autem Urosius uxorem dominam Elizabeth, sororem domine avie vestre; quia repudiata, et vivente accepit filiam imperatoris Grecorum qui tunc erat... ex ipsius autem uxoribus filios nonsuscepit, sed ex diversis concubinis duos filios generavit, et unus Constantinus, alius vero fuit Stephanus nominatus”, Brocardus, *Directorium ad passsagium faciendum*, ed. Ch. Kohler, Recueil des Historiens des Croisades: Documents Armeniens, II, Paris 1906, 437; C. Raymond Beazley, *Directorium ad faciendum passagium transmarinum*, The American Historical Review 12/4 (1907) 852.

Aleksandar Uzelac

**ABOUT THE SERBIAN PRINCESS
AND BULGARIAN EMPRESS ANNE
(A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE MARRIAGES
OF KING MILUTIN)**

Summary

Life and carrer of Anne (in later sources mentioned as Neda or Dominica), daughter of king Stephen Uroš II Milutin and wife of the despot of Vidin and the Bulgarian emperor Michael III Šišman Assen, reflect the turbulent changes in Serbo-Bulgarian relations during the first half of the fourteenth century. The aim of this article was to cast light on some aspects of her biography, including the identification of her mother, as well as the date of her birth and marriage. These questions are inseparably tied with the wexed problem of Milutin's matrimonial policies and therefore they are discussed in the wider context.

In Serbian historiography it is usually assumed that Anne's mother was a Serbian noblewoman, the first wife of king Milutin. However, material from Angevin archives, including Anne's correspondence with Neapolitan king Robert I Wise (1309–1343) and his successor queen Joanna I (1343–1382) as well as several documents related to Anne's son Lodovico, undoubtedly show that she must have been the daughter of Milutin and his Hungarian wife Elisabeth.

The prevalent opinion in historiography is that the marriage between Milutin and Elisabeth was concluded at the end of 1283 and that it lasted less than a year. However, this is yet another long-held view that has to be rejected. As it was recently pointed out, the marriage could have been concluded only in the last decade of the thirteenth century, more precisely after the death of Elisabeth's first husband, Czech noble Zavish of Falkenstein in 1290. Furthermore, it may be deduced that it took place after Milutin's former father-in-law, Bulgarian emperor George I Terter, was ousted from the power, i.e. around 1292. Taking into account that two daughters were born out of this marriage – Anne, as well as princess Zariza, the relationship between Milutin and Elisabeth couldn't have been short-lived; probably, it ended shortly before late 1298, when the Serbian king entered the negotiations with Byzantine court about marital alliance.

Anne was born at earliest around 1293 and she was married in the first decade of the fourteenth century. The precise date of her marriage is impossible to determine with certainty, but there is no doubt that it took place after the death of Nogai and establishment of Theodore Svetoslav as Bulgarian emperor, at the time when Milutin, according to the words of Serbian archbishop Danilo II saw “the commitment, obedience and service” of Šišman, Michael’s father and prince of Vidin, towards him.

Keywords: Anne (Neda) Nemanjić, Stephen Uroš II Milutin, Michael III Šišman (Assen), Elizabeth Arpad, Constantine Nemanjić, Principality (Despotate) of Vidin, Serbo-Bulgarian Relations, Milutin’s Marriages, Medieval Genealogies.

Чланак примљен: 04. 04. 2014.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 24. 06. 2014.

Срђан РУДИЋ*
Историјски институт
Београд

РАДОЈЕВИЋИ-МИРКОВИЋИ ВЛАСТЕОСКА СРЕДЊОВЕКОВНА БОСАНСКА ПОРОДИЦА**

Анстракт: У раду се на основу извора и литературе приказује делатност босанске средњовековне властеоске породице Радојевић-Мирковић. О овој породици са територије Горње Босне нема много података, иако су њени чланови током непуних седам деценија играли значајну улогу у политичком животу босанског краљевства.

Кључне речи: Јурша Радојевић, Мирко Радојевић, Батић Мирковић, Копошић, Босна.

Босанска средњовековна властеоска породица Радојевић-Мирковић потицала је са територије Горње Босне.¹ О овом великашком роду нема много података, иако се његови чланови у својству сведока на повељама босанских владара помињу у периоду од 1353/4. до 1420.

* srdjan.rudic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

¹ Марко Вего је сматрао да је породица Радојевић-Мирковић била из жупе Дубровник, док су за Пава Анђелића и Ђура Тошића они били из жупе Видогошће. М. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 37; Р. Anđelić, *Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rod Hliviljana*, GZM (A) NS 38 (1983) 135; Ђ. Тошић, *Двије повеље босанског краља Стјепана Дабише*, ИЧ 39 (1992) 20.

године.² Радојевићи-Мирковићи нису били предмет неке посебне пажње истраживача. О њима је писано узгред, у склопу радова посвећених неким ширим темама или приликом критичког издавања босанских средњо-вековних повеља.

Родослов породице Радојевић-Мирковић израдио је, на основу анализе пописа сведока на босанским владарским повељама, Павао Анђелић. Њихово помињање у владарским повељама сведочи да су чланови овог рода током седам деценија играли значајну улогу у политичком животу средњовековне босанске државе. Према Паву Анђелићу први познати члан ове породице био је Јурша Радојевић.³ Јурша се у изворима помиње само 1353. године, када је уписан као сведок у две повеље бана Твртка кнезу Влатку Вукославићу.⁴ Иако о њему нема више података, на основу реченог можемо да закључимо да је припадао најужем кругу угледника бана Твртка.

Наредни члан овог рода био је кнез Мирко Радојевић, који се у изворима први пут помиње 12. марта 1380. године у својству сведока и ручника на повељи краља Твртка I Хрвоју Вукчићу.⁵ Током наредних четврт века – све до средине прве деценије XV века – имао је запажену улогу у политичком животу средњовековног босанског краљевства. Јелена Мргџић је изнела могућност да је Мирко могао бити Јуршин брат.⁶ Иако је

² У литератури се може срести погрешно мишљење да је горњобосанској породици Мирковић припадала и Паула Миросава Мирковић, дворјанка краљице Катарине у Риму. Она је вероватно потицала из породице Мирковић са Неретве. Ђ. Тошић, *Босанска краљица Катарина (1425–1478)*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2 (1997) 97–98, 108.

³ П. Анђелић, *Barones regni и државно вијеће средњовековне Босне*, Прилози 11–12 (1975–1976) 39, нап. 44.

⁴ L. Thallóczy, *Studien zur geschichte Bosniens und Serbiens im mittelalter*, München und Leipzig 1914, 20, 22; J. Мргџић-Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу, Суха на Прозрачци, 1353. године*, Стари српски архив 4 (2005) 99–114; J. Мргџић-Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје „вјеру господску“ кнезу Влатку Вукославићу, Суха на Прозрачци, 1353. године*, Стари српски архив 4 (2005) 115–118; П. Анђелић, *Barones regni и државно вијеће средњовековне Босне*, Прилози 11–12 (1975–1976), 39, нап. 44.

⁵ Р. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка I Котроманића кнезу и војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу, 1380, март 12*, Стари српски архив 1 (2002) 117–129.

⁶ J. Мргџић-Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје „вјеру господску“ кнезу Влатку Вукославићу, Суха на Прозрачци, 1353. године*, 111.

ова претпоставка могућа, ипак јој треба приступити крајње опрезно, јер је између последњег помена Јурше и првог помена Мирка протекло двадесет седам година. У случају да су њих двојица заиста били браћа поставља се питање зашто се Мирко раније не јавља у својству сведока на владарским повељама. Исто питање се може поставити и ако претпоставимо да је Јурша био Мирков отац. У сваком случају, извори не дају одговор на питање родбинског односа између Јурше и Мирка, нити на питање зашто се припадници овог рода између 1353. и 1380. године, дакле скоро три деценије, не наводе као сведоци на повељама бана и краља Твртка I Котроманића.

Мирко Радојевић је играо значајну улогу приликом решавања сукоба између краља Твртка и Дубровника изазваног краљевом одлуком да се на тргу у новооснованом граду Светог Стефана продаје со. Дубровчани, чији су интереси овом одлуком били угрожени, предузели су читав низ мера како би ово онемогућили. Одлука краља Твртка била је у супротности са старим уговорима које су Дубровчани имали са господом рашком да се у приморју со може продавати само на „обичним местима“.⁷ Читава 1382. година протекла је у преговорима и сукобима Дубровника и Босне. Краљ Твртко се у јесен налазио у јужним деловима своје државе. У свити која га је пратила налазио се и Мирко Радојевић. Дубровчани су 28. октобра упутили дворском кнезу Мирку Радојевићу, који се тада налазио у Цавтату, двојицу властелина, а дан касније су одредили три племића да саставе концепт повеље којом ће у граду Светог Стефана бити забрањена продаја соли.⁸ Текст повеље је изгледа коначно састављен приликом преговора вођених током октобра и новембра у време боравка краља Твртка у Конавлима, Требињу и Бишћу.⁹ Краљ Твртко је повељу којом је укинуо продају соли у граду Светог Стефана издао 2. децембра.¹⁰ На крају повеље као ручници наведени су дворски

⁷ М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у XIV веку*, Зборник Филозофског факултета у Београду 3 (1955) 96–99; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 148–150; С. Рудић, *Прилог познавању правних односа између Босанског краљевства и Дубровника*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 225–226.

⁸ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, Београд 1951, 266; П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини, Бишће 1382, децембар 2.*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 76; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001, 147, нап. 38.

⁹ П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, 76.

¹⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд – Ср. Карловци 1929, 83–85; П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, 69–80.

Мирко Радојевић, војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Јабланић. Краљ Твртко је изабрао и именовао три наведена великаша као ручнике свакако због тога што су могли да утичу на поштовање учињене правне радње. Мирко Радојевић је носио титулу „дворског“ што значи да је била реч о особи која је била блиска владару, и која је била управник односно старешина владаревог двора. То му је омогућавало да на двору и у име централне државне управе утиче на то да се владарева одлука изврши и поштује.¹¹

Повељу краља Твртка о укидању трга соли у граду Светог Стефана, у Дубровник су између 5. и 9. децембра донели војвода Влатко Вуковић, кнез Мирко Радојевић и логотет Владоје. Дубровчани су 13. децембра одлучили да се босански посланици дарују са 20 лаката fine тканине, 4 сребрне чаше и са 50 дуката.¹² Приликом боравка у Дубровнику босански посланици су у име краља тражили да им се исплати светодмитарски доходак за ту годину, али су Дубровчани овај захтев одбили. У Већу умољених је 20. децембра дат предлог, који није стављен на гласање, да се војводи Влатку, кнезу Мирку и логотету Владоју покаже велика повеља босанског краља од 10. априла 1378. године на којој су Дубровчани заснивали своја права.¹³ Уколико се радило о неким спорним тумачењима „велике повеље“ јасан је разлог због којег је краљ Твртко I за посланике и преговараче одредио логотета и дворског. Они су по функцији коју су обављали на двору били најбоље упознати са садржином повеље и смислом њених одредаби.¹⁴

Кнез Мирко је и касније обављао важне дипломатске мисије у име краља Твртка I. Након пораза Турака код Билеће, августа 1388. године, дошло је до преговора између краља Твртка I и Ђурђа Стратимировића Балшића. Босански краљ је у два маха, новембра 1388. и марта 1389. године, тражио од Дубровчана пратњу за посланике које је слао у Зету. У посланству које је марта 1389. године упућено преко Дубровника у Зету

¹¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 146–147. Титула дворског јавља се у Босни после проглашења краљевине и највероватније ју је носио управник или старешина владаревог двора. Ову титулу су касније додељивали и обласни господари. Погледати: *Лексикон српског средњег века*, Београд 1997 (Р. Михаљчић), 143–144.

¹² М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, 276; П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, 76–77.

¹³ М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике I*, 277; М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА 138 (1935) 232–233; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 147, нап. 39.

¹⁴ А. Babić, *Diplomatska služba u srednjovekovnoj Bosni*, Radovi ND BiH, knjiga 13, *Odjeljenje istorisko-filoloških nauka*, knjiga 5, Sarajevo 1960, 31.

налазио се и кнез Мирко, који је 20. марта, током боравка у Дубровнику, добио поклоне од градских власти. Приликом ове мисије у којој је суделовао кнез Мирко највероватније су и завршени преговори између краља Твртка I и Ђурђа Балшића.¹⁵

Кнез Мирко се у наредних петнаестак година помиње само у својству сведока на повељама босанских краљева. Реч је о повељама из 1392 (април),¹⁶ 1392 (новембар),¹⁷ 1394,¹⁸ 1395,¹⁹ 1400,²⁰ 1402.²¹ и 1404/05. године.²²

¹⁵ В. Ћоровић, *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд – Земун 1925, 79; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 159; *Историја Црне Горе* 2/2, Титоград 1970, 53 (И. Божић).

¹⁶ Ђ. Šurmin, *Hrvatski spomenici I (1100–1499)*, Zagreb 1898, 97.

¹⁷ Мавро Орбин је на основу ове повеље забележио да је Мирко Радојевић у време краља Стефана Дабише спадао у прве великаше и саветнике Босанског краљевства који се помињу у повељи краља Дабише породици Чубрановић – Vulatko Paulouich Voieuoda delle parti superiori della Bosna, e Haruoie Vukcich dell'inferiori, Vulatko Tuarckouich Voieuoda di Vsora, & Vuk Voieuoda, Pauao Radienouich Bano di Dalmatia, e Croatia, Mirco Radoeuich, Braico Vucota, Radosau Pribinich, & Pribaz Masnouich. М. Орбин, *Il Regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 362; М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 155. Према Богумилу Храбаку који је гледао препис повеље регистрован 9. јула 1599. године у Дубровнику сведоци су: усорски војвода Влатко Твртковић, Вук, ранији војвода Далмације и Хрватске, бан Влатко Вуковић, који има власт над доњим крајевима босанског краљевства, кнез Павле Радиновић, кнез Мирко Радојевић, кнежеви Брајко, Вратко и Радосав Прибинић, кнез Стјепоје Хрватинић, кнез Прибоје Масновић, тепчија Лашве Батало. В. Hrabak, *Tradicija o srednjovjekovnoj Bosni u Dubrovniku XV i XVI veka*, "Srednjovekovna Bosna i Evropska kultura", Zenica 1973, 352, нап. 34. О повељи, за коју се некада сматрало да је реч о фалсификату, а данас се верује да је аутентична, погледати: Р. Anđelić, *Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rod Hliviljana*, GZM (A) NS 38 (1983), 133–143; Ђ. Тошић, *Двије повеље босанског краља Стјепана Дабише*, ИЧ 39 (1992) 10–23.

¹⁸ Повеља је фалсификат Шибенчанина Ивана Томка Марнавића (1580–1639) који је највероватније у њу уградио и делове из неке оригиналне повеље. Анализом текста повеље може се доћи до закључка да се списак сведока може користити као поуздани историјски извор. Ј. Šidak, *O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog „djeda“ (1427)*, Slovo 15–16 (1965) 282–288; Р. Anđelić, *Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falzifikatima Ivana Tomke Manavića*, GZM (A) NS 26 (1971), 347–353.

¹⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Vienna 1858, 225; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Дабише кћерци Стани*, 1395, април 26., ССА 4 (2005) 173–192.

²⁰ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 249..

²¹ F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, Starine JAZU 39 (1938) 188–189. Повељу су својим потписима потврдили војвода Хрвоје, кнез Павле, војвода Сандаљ, кнез Иван цетински и кнез Мирко Радојевић.

²² Ђ. Тошић, *Двије босанске повеље из XV вијека*, ИЧ 40–41 (1993–1994) 19–36.

Кнез Мирко се последњи пут у изворима помиње у повељи краља Стефана Твртка II Костањићима. Повеља није датирана, али се ипак време њеног настанка може сузити на неколико година. Ђуро Тошић је ову повељу, сачувану у препису, датирао у период између маја 1404. и јануара 1407. године.²³ Најранији датум настанка повеље представља почетак владавине краља Твртка II. До најкаснијег датума дошао је на основу податка да се као сведок у овој повељи помиње Гргур Милатовић са титулом кнеза, а у једном дубровачком писму од 22. јануара 1407. године Гргур носи титулу војводе.²⁴ Овај период можемо још сузити. Како се на повељи краља Твртка II Костањићима као сведок помиње кнез Мирко, а на повељи истог краља Дубровнику од 20. јуна 1405. године²⁵ кнез Батић Мирковић, мислимо да је поменута повеља могла настати у периоду између маја 1404. и 20. јуна 1405. године. Из овога би даље могла да се извуче претпоставка да је кнез Мирко Радојевић умро негде између маја 1404. године и 20. јуна 1405. године.

О ванполитичким активностима кнеза Мирка постоји само један податак. У дубровачком архиву је сачувана изјава извесне Божице, забележена 17. јула 1385. године, којом сведочи да ју је Жоре Бокшић купио у Босни од кнеза Мирка из Босне.²⁶ Вук Винавер је, на жалост не знамо на основу чега, сматрао да је кнез Мирко „на дому продавао робље“.²⁷ Иако на основу овог усамљеног податка не можемо да извучемо закључке о размерама привредне делатности кнеза Мирка, односно о размери његовог учешћа у трговини робљем, он ипак сведочи о његовом учешћу у привредним токовима средњовековне босанске државе.

Кнез Мирко је, судећи по познатим изворима, имао два или три сина. Најстарији, именом непознат, био је припадник босанског одреда који је учествовао у Косовској бици 1389. године. Тада је, са бројном босанском властелом нестао. Краљ Твртко I је већ почетком 1390. године предузео први покушај да сазна нешто о властели коју су Турци заробили. Средином фебруара протовестијар Трипе Бућа ангажовао је Фирентинца Тадеја Јакоба и дао му 1.000 дуката да оде у Турску и распита се о

²³ Ђ. Тошић, *Две босанске повеље из XV вијека*, 24.

²⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 525.

²⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 494.

²⁶ М. Динић, *Из дубровачког архива III*, Београд 1967, 44.

²⁷ V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robљem tokom XIV veka u Dubrovniku*, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* 2 (1953) 128.

заробљеној босанској властели. У случају да ништа не сазна или не оде у Турску био је дужан да врати новац. Тадеј је новац вратио, али није познато из којег разлога.²⁸

Наредних тринаест година босанска властела нестала на Косову се не помиње, као ни покушаји, уколико их је уопште било, да се нешто сазна о њеној судбини. Ситуација се мења након битке код Ангоре 1402. године када се пронео глас да су неки од племића заробљених на Косову успели да побегну у Цариград. Вести о томе су вероватно, по повратку у Србију, донели ратници који су били учесници ангорске битке.²⁹ Породице оних о чијој судбини се скоро деценију и по није ништа знало понадале су се да су њихови рођаци можда живи, те су се обратили Дубровчанима молећи их да провере те вести. Дубровчанима су се тим поводом обратили кнез Мирко Радојевић, кнез Вукашин и војвода Вукмир Златоносовић и војвода Хрвоје Вукчић. Дубровчани су 16. марта 1403. године одговорили кнезу Мирку и браћи Златоносовић, а сутрадан и војводи Хрвоју. Република је босанским великашима обећала помоћ у проналажењу информација о њиховим давно несталим рођацима. Како се тих дана очекивало да на путу из Венеције у Дубровник сврати византијски цар, Дубровчани су поменутој властели обећали да ће га замолити да се по повратку у Цариград распита о поменутој властели. Истовремено су их обавестили и да ће с царем послати једног свог човека који би радио на томе.³⁰

Дубровчани су задужили Милоша Милишевића да оде у Цариград, да се распита о босанској властели, да види да ли су слободни или да по могућности дође у везу са њима и узме од њих писма. У инструкцијама које је добио наведена су и имена властеле о којој је требало да се распита. На овом списку се не налази име сина кнеза Мирка.

²⁸ I. Voje, *Sitni prilozi za istoriju srednjovjekovne Bosne*, Godišnjak DI BiH 16 (1965) 277–279; М. Динић, *Из дубровачког архива III*, 53; D. Kovačević-Kojić, *O učešću bosanskog odreda u Kosovskoj bici*, Naši dani, godina XXXVI, broj 970 (23. 6. 1989) 42; J. Lučić, *Dubrovnik i Kosovska bitka u dokumentima i historiografiji*, HZ 42 (1) (1989) 92.

²⁹ П. Драгичевић, *Четири писма о ратницима заробљеним у Косовској бици, Дубровник 1403, март 16 (I и II), март 17 (III), април 17 (IV)*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 107.

³⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 454, 481, 482, 484–485; П. Драгичевић, *Четири писма о ратницима заробљеним у Косовској бици*, 97–110; М. Динић, *Занимљиве појединости о Косовском боју*, Политика, бр. 10996 (6–9. јануар 1939); D. Kovačević-Kojić, *O učešću bosanskog odreda u Kosovskoj bici*, 42.

До ове мисије није дошло, највероватније услед тога што византијски цар није ни свратио у Дубровник.³¹

Средином априла Дубровчани су у Цариград послали Франка Вицијановића са истим задатком. Он је из Цариграда донео два писма, која су у пролеће 1404. године дубровачки посланици однели краљу Остоји. Ово је уједно и последња вест о заробљеној босанској властели.³²

У дубровачком архиву је забележен податак да је крајем марта 1391. године у Дубровник, из ненаведених разлога, дошао син босанског војводе Мирка и да му је влада даривала 20 дуката. Претпостављамо да је могуће да се овде ради о сину не војводе, већ кнеза Мирка, а то темељимо на основу чињенице да је пет година касније, децембра 1396. године, и кнез Павле Раденовић забележен са титулом војводе коју такође никада није носио.³³ У прилог овој претпоставци говори и то да се у изворима тога времена не помиње никакав босански великаш са именом Мирко, штавише једина особа која се под овим именом тада јавља јесте Мирко Радојевић. Поменути син могао би бити кнез Батић или, што нам се чини вероватнијим, неки из других извора непознати Мирков син.

Најпознатији син кнеза Мирка био је кнез Батић Мирковић, који се у изворима јавља у периоду 1405–1420. године. Једини подаци настали за његовог животног су помени у својству сведока на повељама босанских владара. Реч је о повељама из 1405,³⁴ 1417,³⁵

³¹ М. Динић, *Из дубровачког архива III*, 82–83; I. Voje, *Sitni prilozi za istoriju srednjovjekovne Bosne*, 279; М. Динић, *Занимљиве појединости о Косовском боју*; D. Kovačević-Kojić, *O učešću bosanskog odreda u Kosovskoj bici*, 42. Имена властеле о којој је Милош Милишевић имао да се распита наводе се у збиркама Меда Пуцића и Николе Јопре – questi sono li principali baroni di Bosna per li quali te mandemo, Borovina Volcasinich, Michaz Millosevich, Vlagh Slatonosevich e Volcho (М. Pucić, *Spomenici Srbski I*, Beograd 1858, IV); Borovina Vulcasinich, Michaze Millosevich, Vlighi Slatonosevich, Stipam Slatonosevich, Volcho... (N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle II*, 89).

³² М. Пуцић, *Споменици Србски I*, 48; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siècle II*, 89, нап. 4; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 484–485. I. Voje, *Sitni prilozi za istoriju srednjovjekovne Bosne*, 279; М. Динић, *Из дубровачког архива III*, 83; М. Динић, *Занимљиве појединости о Косовском боју*; D. Kovačević-Kojić, *O učešću bosanskog odreda u Kosovskoj bici*, 42.

³³ J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 143.

³⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 494. Р. Михаљчић, *Повеља краља Стефана Твртка Тврткивића којом Дубровчанима потврђује Сланско приморје, 1405, јуни 24*, Грађа о прошлости Босне 4 (2011) 75–88.

³⁵ Š. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke republike VII*, Zagreb 1882, 240; Š. Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke*

1419 (март),³⁶ 1419. (децембар)³⁷ и 1420.³⁸ године. Име кнеза Батића вероватно се крије и иза сведока који је наведен као „comes Butrech” на фалсификованој повељи краља Остоје наводно настале 1408. године.³⁹

Датуми издавања ових повеља помажу нам и да бар приближно одредимо време смрти кнеза Батића. Он се последњи пут помиње на повељи краља Твртка II изdatoј 16. августа 1420. године у Подвисоком. Убрзо након тога кнез Батић је највероватније умро. Како се не помиње на повељи коју је 18. августа 1421. године краљ Твртко издао Дубровнику,⁴⁰ можемо да изнесемо претпоставку да је умро у периоду између издавања ове две повеље, дакле између 16. августа 1420. и 18. августа 1421. године.⁴¹

Кнез Батић је сахрањен „на својој земљи на племенитој“ која се налазила на територији данашњег села Копошић недалеко од Илијаша.⁴² На надгробном споменику кнеза Батића сачуван је натпис: **Ѧ имѣ ѡтца и сина и светога дѢха, амин. Се лежи кнезь Батиѣ на свое земли на племенити милостию божиомъ и славнога господина краля Тврѣтка кнезь босаньски. На Високомъ се поболехъ, на дѢвокѢ ме д(ъ)нь доиде. Си билигъ постави госпоѣ вѢкава с моими добрими; живѢ ми вѣрно слѣжаше, и мртвѢ ми послѣжи.**⁴³

republike IX, Zagreb 1890, 433; M. Brković, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, razdio povijesnih znanosti 13 (1986–1987) 225–235.

³⁶ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 556.

³⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 561.

³⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 504.

³⁹ E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagrabiae 1892, 89.

⁴⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 504–509.

⁴¹ Гордана Томовић сматра да је кнез Батић умро између 1420. и 1428. године када се као кнез босански помиње Твртко Боровинић. Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 103.

⁴² Нису сви истраживачи средњовековних босанских старина сматрали да се у Копошићу налази надгробни споменик Батића Мирковића. Још је Коста Херман написао да није сигуран да је кнез Батић истоветан кнезу Батићу Мирковићу. К. Herman, *Nadgrobni spomenik kneza Batića*, ГЗМ III (1891) 395. Шефик Бешлагич је сматрао да се овде не ради о кнезу Батићу Мирковићу и да је краљ Твртко који се помиње у натпису уствари краљ Твртко I. Према његовом мишљењу споменик је настао у другој половини 14. века на шта упућује и граfiја слова. Š. Bešliagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 94.

⁴³ К. Херман, *Надгробни споменик кнеза Батића*, 391–395; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 74; М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1970, 56–57; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, 103.

Натпис доноси интересантне и драгоцене податке о кнезу Батићу и његовој породици. Најпре, из њега сазнајемо начин на који је окончан живот кнеза Батића – разболео се на Високом и **на Дубоку** ме је преминуо. Место његове смрти није убицирано.⁴⁴

Надгробни споменик кнезу Батићу подигла је супруга **госпођ Вџава с моими добрими**. О Вукави и њеном пореклу не знамо ништа. Претпостављамо да је попут мужа потицала из неке од угледних босанских властeosких породица. У дубровачком архиву су сачувани текстови три писма која је општина у периоду 1404–1407. године упутила извесној госпођи Вукави.⁴⁵ Коста Херман није био сигуран да ли се ту ради о жени кнеза Батића.⁴⁶ За разлику од њега, Љубомир Стојановић је сматрао да је овде реч о супрузи кнеза Батића Мирковића.⁴⁷ На жалост, на основу анализе садржаја поменутих писама и начина на који се Дубровчани обраћају госпођи Вукави, можемо само да закључимо да је реч о угледној особи. Одговор на питање да ли је реч о жени кнеза Батића Мирковића остаје за сада без одговора, али је то свакако могућност коју не треба искључити.

Нејасно је на кога се односи део натписа који гласи **с моими добрими**. Шефик Бешлагић је изнео неколико претпоставки поводом овог проблема. Према њему то се могло односити на остале чланове Батићеве породице, његове рођаке, али и на верне дворјанике или кметове. Није искључио ни могућност да се мисли на следбенике средњовековне босанске цркве, уколико јој је припадао и сам кнез.⁴⁸

⁴⁴ Коста Херман је указао да се североисточно од Копошића, на северу од Чевљановића налази предео Дубоко, којим протиче поток Дубоки. К. Herman, *Nadgrobni spomenik kneza Batića*, 392. Ђоко Мазалић је сматрао да је кнез Батић преминуо на најближем путу између Високог и свог двора, односно града Дубровника, при чему је искључио могућност да је то Дубоки Поток код Чевљановића. Ђ. Мазалић, *Старине по околини Сарајева*, ГЗМ 51 (1939) 31.

Шефик Бешлагић је сматрао да је Батић умро негде у Дубокој или у Дубоком, али није покушавао да убицира дато место. Š. Bešliagić, *Stećci centralne Bosne*, 94.

⁴⁵ У првом писму од 13. јуна 1404. године Дубровчани шаљу госпођи Вукави по њеном слуги Властку свиту коју је тражила. У другом писму од 14. априла 1405. године Дубровчани јој дају веру, пошто им је писала да је доспела у невољу, да може доћи у Дубровник. У трећем писму од 8. новембра 1407. године јој дају веру да у случају невоље може доћи у Дубровник. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, 488–489.

⁴⁶ К. Herman, *Nadgrobni spomenik kneza Batića*, 395.

⁴⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 74, нап. 2.

⁴⁸ Š. Bešliagić, *Stećci centralne Bosne*, 94.

Батић је према натпису носио титулу кнеза босанског. Ово је једини његов помен са овом титулом. Стога, можемо да претпоставимо да је титулу кнеза босанског понео на самом крају живота, односно након 16. августа 1420. године, јер се тада, на већ поменутој повељи краља Твртка II, помиње са титулом кнеза.⁴⁹

Место сахране кнеза Батића као и надгробни натпис сведоче да се његов посед, његова племенита, односно посед његове породице, налазио на територији данашњег села Копошић. Надгробни споменик кнеза Батића налази се у јужном делу села где је смештена некропола од 15 стећака, од чега су 12 сљеменака и три сандука распоређена у две групе. Четири сљеменака, од којих један припада кнезу Батићу, су украшена.⁵⁰ Ђоко Мазалић је сматрао да је део некрополе представљао кнежевску некрополу – у његово време њу је чинило седам споменика али је било трагова да их је некада било више. Веровао је да се ради о гробовима исте породице и сматрао да је стећак до Батићевог припадао његовој жени Вукави.⁵¹

Недалеко од Копошића налазио се и град Дубровник, тако да можемо да претпоставимо да су њиме господарили чланови рода Радојевић-Мирковић.⁵²

⁴⁹ Познато је свега неколико личности које су носиле титулу кнез босански – један брат Хрвоја Вукчића, Батић Мирковић, Твртко Боровинић, Радич Мозолић. Није јасно какву функцију су вршили носиоци ове титуле, а досадашњи покушаји да се она објасни су доста натегнути.

⁵⁰ Š. Bešlić, *Stećci centralne Bosne*, 21–22.

⁵¹ Ђ. Мазалић, *Старине по околини Сарајева*, 29–30.

⁵² Шефик Бешлагић је сматрао да је град Дубровник припадао кнезу Батићу који је сахрањен на некрополи у Копишићима. Š. Bešlić, *Stećci centralne Bosne*, 95. Град Дубровник (Dobruonich) се први и једини пут током средњег века помиње 11. јуна 1404. године као једно од три места, уз Дежево и Високо, у које власи Краисалићи носе 60 товара соли. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, ЈИЧ 3 (1937) 128–129. О Дубровнику погледати: М. Филиповић, *Дубровник у Босни*, ГЗМ 36 (1924) 101–106; Ђ. Мазалић, *Старине по околини Сарајева*, 31–35.

Srđan Rudić

**RADOJEVIĆ – MIRKOVIĆ,
MEDIEVAL ARISTOCRATIC BOSNIAN FAMILY**

Summary

On the basis of published sources and literature, in this paper author has shown the role and importance of the aristocratic family Radojević-Mirković from Bosna, i.e. of some of its members in time and place where they lived and acted. The activities of Radojević-Mirković family could be followed through the historical documents for some 7 decades. They came from small village near castle Dubrovnik in central Bosnia. We do not have enough information to determine precisely its origin. The most famous members of this family were Mirko Radojević (1282–1404/05) and Batić Mirković (1405–1420).

Key words: Jurša Radojević, Mirko Radojević, Batić Mirković, Kopošić, Bosna.

Чланак примљен: 29. 04. 2014.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 20. 06. 2014.

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ*
Историјски институт
Београд

КИРИЛ ЖИВКОВИЋ, ЕПИСКОП ПАКРАЧКО-СЛАВОНСКИ (прилози за биографију)**

Апстракт: Рад је наставак даљег истраживања биографије епископа Кирила Живковића, који је на челу Пакрачко-славонске епархије био од 1786. до 1807. године. Посебна пажња усмерена је на период пре рукоположења за епископа, што заправо чини и најдужи део његовог живота. Када је реч о том времену, дугом 46 година, извршено је ново датирање појединих догађаја, попут боравка на Светој Гори, Далмацији и у Русији, у тек утемељеној области Нове Србије. На основу познатих детаља из његове биографије, попут манастира у ком је примио монашки чин, али и његовог књижевног дела, пре свега „Темског рукописа“, насталог у истоименом манастиру, са великом вероватноћом је утврђено и његово етничко порекло. Када је реч о делатности у Пакрачко-славонској епископији, пажња у раду је усмерена на мање познате чињенице о великој градитељској делатности и подизању нових цркава, као и мерама за уређење црквених матица. Такође је отворено и питање његовог односа према свештеницима из Дабробосанске митрополије, које је рукоположио по захтевима локалних муслиманских првака.

Кључне речи: Кирил Живковић, Пирот, Темска, Света Гора, Русија, Пакрац, манастир, епископија, књига.

Простор југоисточне Европе је у 18. веку био карактеристичан по великим демографским променама, које су биле последица ратних дешавања, али и економских чинилаца. Тада се постепено формира и другачија етничка слика у областима које је насељавао српски народ. То

* nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918) : подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

се односи не само на Београдски пашалук, језгро настанка модерне српске државе, већ и на делове Хабзбуршке монархије, посебно пограничне, у којима је досељавањем из Османског царства српски елеменат демографски ојачан. Међу емигрантима који су прелазили у Хабзбуршку монархију у великом броју у Сеоби 1737, али и касније, у мањим групама и појединачно, било је не само припадника српског, већ и других хришћанских народа. Када је реч о њиховој економској структури, преовлађивали су они који су се бавили пољопривредом, али су били заступљени и трговци, занатлије, као и духовна лица.

Биографија Кирила Живковића, пакрачко-славонског епископа 1786–1807, пример је динамичних кретања свештенства на просторима Балканског полуострва и Панонске низије. О епископу Кирилу Живковићу у српској историографији већ је доста писано. Биографије Кирила Живковића написали су Борислава Лилић¹, Сава Вуковић² и Боровој Чалић.³ У делу *Пакрачка епархија, историјско-статистички преглед*, основне податке о његовој архиепископској делатности дао је Радослав Грујић.⁴ Од других дела, посебну пажњу заслужују радови Александра Младеновића⁵, и Јасмине Недељковић.⁶ Колегиница Недељковић извршила је важну археографску, дипломатичку и палеографску обраду дела његове преписке са карловачким митрополитом Стефаном Стратимировићем, и тиме омогућила да та грађа буде лакше доступна другим истраживачима. Нове податке о епископу Кирилу Живковићу пружио је Боровој Чалић и у раду *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*.⁷

¹ Б. Лилић, *Пироћанац Кирило Живковић, владика пакрачко-славонски*, Пиротски зборник 19–20 (1994) 35–44; Иста, *Прилог биографији Кирила Живковића, пакрачког владике*, Лесковачки зборник XXXVI (1996) 367–374.

² С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 277–279.

³ Б. Чалић, *Живковић, Кирил*, СБР 3, Д–Ж, Нови Сад 2007, 773–775.

⁴ Р. М. Грујић, *Пакрачка епархија, историјско-статистички преглед*, Нови Сад 1931, *passim*.

⁵ А. Младеновић, *Напомене о језику неких писаних споменика из Ниша и Пирота у XVIII и XIX веку*, Археографски прилози 16 (Београд 1994) 375–383.

⁶ Ј. Недељковић, *О неким писмима Кирила Живковића, пакрачког епископа*, Археографски прилози 19 (1996) 233–249; Иста, „*Инвентариум*“ (1804) и *Тестамент* (1804) пакрачког епископа Кирила Живковића, Археографски прилози 20 (1998) 415–425.

⁷ Исти, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, Летопис СКД Просвјета за 2008, Загреб 2008, 179–219.

У поменутих делима решена су нека важна питања из његове биографије, попут места рођења, школовања, примања монашког пострига, сеоба, али су неки детаљи остали недовољно разјашњени. На основу записа сачуваног на његовом портрету, који је 1799. урадио Арса Теодоровић, са сигурношћу се може тврдити да је Кирил Живковић рођен у Пироту или његовој околини 1730. године, и да је своје рано детињство провео у том граду до Хабзбуршко-османског рата 1737–1739, када је дошло до још једне масовне сеобе Срба ка северу.⁸ Социјално порекло његових родитеља није могуће утврдити. Међутим, с обзиром на то да су се 1737. у Другој великој сеоби иселили на простор Хабзбуршке монархије и настанили у Футогу, и да су га потом уписали у школу у Новом Саду, може се претпоставити да су припадали имућнијим хришћанским становницима Пирота, трговцима или занатлијама. Могућност да му је отац био свештеник је мала, јер би у својим каснијим списима он то свакако поменуо.

Кирил Живковић је, за разлику од већине тадашњег свештенства, успео да делом стекне систематско школско образовање. С обзиром на то да је млад, са непуних деветнаест година, одлучио да се врати у пределе Османског царства, обиђе најугледније православне манастире и замонаши се, несумњиво је да је на њега имала утицај комуникација са Карловачком митрополијом, а пре свега фрушкогорски манастири, у којима је било и монаха који су избегли из његовог завичаја приликом сеобе 1737.

О његовом повратку и примању монашког пострига постоје различити подаци. Борислава Лилић сматрала је да се то десило у Хиландару, и да је потом био учитељ у Жегару у Далмацији.⁹ Међутим, у другом раду посвећеном истом епископу, она наводи да се Живковић замонашио у светогорском манастиру Зограф, бугарске средњовековне традиције, у коме је чин јеромонаха добио 1750. године.¹⁰ И Јасмина

⁸ О години рођења Кирила Живковића сагласни су сви истраживачи његове делатности. Б. Лилић, *Пироћанац Кирило Живковић, владика пакрачко-славонски*, 38; Ј. Недељковић, *О неким писмима Кирила Живковића, пакрачког епископа (друга половина XVIII и почетак XIX в.)*, 233; Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 180; Исти, *Живковић, Кирил*, 773–774.

⁹ Ауторка, такође, наводи да је, као светогорски монах, Живковић путовао у Италију и у Русију. Б. Лилић, *Пироћанац Кирило Живковић, владика пакрачко-славонски*, 38.

¹⁰ Иста, *Прилог биографији Кирила Живковића, пакрачког владике*, 367.

Недељковић и Боровој Чалић исправно наводе да је Кирил Живковић замонашен у Зографу, а не у Хиландару.¹¹

Сви поменути аутори сагласни су у томе да је 1748. Кирил Живковић кренуо у обилазак светогорских манастира, где је био рукоположен у чин јеромонаха. Није познато који од архијереја је то рукоположење извршио. Међутим, у светогорским манастирима се увек налазио неки од епископа који су се повукли у манастир по својој жељи или по наредби патријарха, па то није представљало никакав проблем. Исто тако, не зна се тачно какво му је било световно, ни по ком светитељу је добио монашко име.¹² С обзиром на то да је име Кирил било често у његовој области порекла, могуће је да га је имао и пре него што је замонашен.

Са добрим образовањем за то време, а вероватно и знањем латинског и немачког језика које је понео из средине где је школован и одрастао, Кирил Живковић нашао се у средини где је могао да научи грчки језик и стекне добра теолошка знања. У то време на Светој Гори се налазила малобројна, али значајна духовна елита словенских народа, који су преко манастира Св. Пантелејмона имали и добру комуникацију са Руском црквом. У манастиру Хиландар живео је учени бугарски јеромонах Пајсије Хиландарски, родоначелник идеје бугарског националног препорода (възраждане), који је 1762. године завршио писање дела *Историја славјаноболгарскаја*, користећи старије радове, попут књиге Мавра Орбина *Il regno degli Slavi*, али и грађу коју је открио у библиотеци Карловачке митрополије. На Светој Гори тада је боравио и Јован Рајић, аутор значајног дела *Историја разних славјанских народа, најпаче Болгаров, Хорватов и Сербов*, а нешто касније и Герасим Зелић, игуман манастира Крупе у Далмацији и потом администратор Далматинске епархије.¹³ Да је на Светој Гори стекао знање грчког језика, неопходног за комуникацију у тој бројној монашкој заједници, доказују грчка издања која је имао у својој библиотеци, поред књига на црквенословенском, латинском и немачком језику.¹⁴

¹¹ Б. Чалић, *Живковић, Кирил*, 774; Ј. Недељковић, *О неким писмима Кирила Живковића, пакрачког епископа (друга половина XVIII и почетак XIX в.)*, 233.

¹² Боровој Чалић мишљења је да је то могло бити по Кирилу Александријском или Кирилу Јерусалимском, не искључујући могућност да је можда у питању ипак било име добијено по једном од солунске браће, творца првог словенског писма, Ћирилу. Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 182.

¹³ Б. Лилић, *Прилог биографији Кирила Живковића, пакрачког владике*, 367.

¹⁴ Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 218–220.

После тога, већ од 1751, он је, као светогорски монах, путовао по свету и даље се образујући. Сви Живковићеви биографи слажу се у томе да је, пре него што је трајно остао у Хабзбуршкој монархији, живео и радио у Далмацији, Италији, Русији и Османском царству. Међутим, када је у питању хронолошки редослед тих догађаја, они нису увек сагласни. Борислава Лилић наводи да је Кирил Живковић у младости пропутовао *Балканско полуострво, Русију и Италију*. Иста ауторка наводи да је био учитељ у Жегару у Далмацији око 1756. године, а установила је и да је био игуман Темског манастира Св. Георгија 1760–1765, решивши тако питање да ли се ради о једној или две личности.¹⁵ Јасмина Недељковић прихвата тај закључак, наводећи да је он заиста био игуман у Темској, што је поткрепила анализом *Темског рукописа* који је у њему написао, и његовим поређењем са писмима из каснијег периода.¹⁶ Боровој Чалић, међутим, наводи да је тек од 1755. до 1759. био учитељ у Жегару, а затим и парох у Скрадину. У Жегару се 1756. потписао на крају преписа *Житија Светог Саве*.¹⁷ Чалић наводи и да је отишао у Русију са Генадијем Васићем, протосинђелом паркачко-славонског епископа, са којим је у тој држави био 1759–1760, како у Санкт Петербургу, тако и у области Нове Србије.¹⁸ Увидом у преписку која је у Русији вођена о намери Генадија Васића да буде рукоположен за епископа Нове Србије, што је Руски Свети синод одбио, може се претпоставити да су, преко Пољске, они у Русију стигли нешто раније, вероватно 1758.¹⁹ Податак да је Кирил Живковић у Русију дошао са бившим славонским егзархом, кога услед честог мешања термина у том времену у преписци погрешно називају и *трансилвански*, указује на то да је једно време провео и у Славонији. То је, можда, имало значаја у каснијој одлуци митрополита Мојсија Путника да му 1786. повери Пакрачко-славонску, а не неку другу епархију, јер је познавао прилике у њој.

О томе какве су разлоге доласка изнели, и са којим молбама су изашли пред руске власти, говори преписка коју су 1759. водили руски *Свети синод*, затим *Колегијум иностраних дела* и *Сенат*. Преписка се

¹⁵ Исто, 368; Б. Лилић, *Пироћанац Кирило Живковић, владика пакрачко-славонски*, 38.

¹⁶ Ј. Недељковић, *О неким писмима Кирила Живковића, пакрачког епископа (друга половина XVIII и почетак XIX в.)*, 234.

¹⁷ Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 182.

¹⁸ Исто, 183.

¹⁹ Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА LIII (1922) 261–266.

бави са Генадијем Васићем²⁰, јеромонахом Кирилом Живковићем и два служитеља. По доласку, они су изјавили да су дошли у Русију ради жалби због притиска Римљана да прихвате унију. Егзарх Генадије Васић навео је да је био родом из Београда, и да је дошао на позив генерал-лајтнанта Јована Хорвата у Нову Србију, како би тамо постао епископ. Испитујући овај предмет, који му је од Сената прослеђен 30. марта (10. априла) 1759, Свети синод је утврдио да је егзарх Генадије Васић у Русију дошао преко Пољске 1758, и да му је генерал Јован Хорват вероватно обећао да ће у Новој Србији бити постављен за епископа, пошто Симеон Кончаревић, далматински архијереј који је због притиска на унију напустио своју епархију, није желео да прихвати ту дужност.²¹

Руски Свети синод био је мишљења да Новој Србији није потребно формирати нову епархију, и поред захтева групе официра Срба од фебруара 1760. да им се за епископа додели управо егзарх Генадије Васић.²² Васић је испитан у Светом синоду, где му је предочено да у Нову Србију не може ићи, јер се тамо већ налази архимандрит Софроније и да, уколико не жели да иде на неко друго место у Русији, може да се врати одакле је дошао. Пре тога, јула 1759, донета је одлука Колегија иностраних дела да се Генадију Васићу, Кирилу Живковићу и двојици људи у њиховој пратњи одобри повратак у Хабзбуршку монархију, како би понели ствари које су им тамо остале.²³ Не зна се тачно када су они напустили територију Русије, али се Генадиј Васић поново у њу вратио, свакако пре фебруара 1760, када је уследила молба официра Срба да им буде постављен за епископа Нове Србије.²⁴

По повратку из Русије, Кирил Живковић се брзо одлучио за одлазак у свој најужи завичај, Пирот и околину. Разлога за то је било више, а један од њих могао је бити тај што је његов сапутник Генадије Васић завршио у хабзбуршком затвору. Предела Османског царства Живковићу су се тада с разлогом чинили безбеднијим.

У периоду од 1760. до 1765, Кирил Живковић био је игуман манастира Темска поред Пирота, у коме је држао и школу. Пиротска

²⁰ Генадије Васић (Васиљевић) био је егзарх покојног пакрачко-славонског епископа Софронија Јовановића (1743–1757).

²¹ Ст. М. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА LIII (1922) 261–262.

²² Исто, 262.

²³ Исто, 264–265.

²⁴ Видети напомену 21.

средина је, тако, први пут добила добро образованог учитеља.²⁵ Његов књижевни рад у Темској највидљивији је по познатом *Темском рукопису*, састављеном 1764. по молби *господара Неше Чилића* из Пирота, за његовог сина, ученика Младена. Пун наслов овог дела гласи: *Из душевног обједи в неделни днеш слова избрани на прости език болгарски*.²⁶

Наслов овог дела, доступног и познатог у науци, подстакао је истраживаче језика да отворе питање да ли се ради о зборнику писаном на најисточнијем дијалекту српског језичког простора²⁷, или локалном бугарском говору, како у наслову стоји.²⁸ Чињеница да језик на коме је тада писао Живковић назива *простим језиком бугарским*, отвара и питање његовог народносног порекла. Пиротска чаршија тог времена, у којој почиње да се постепено уздиже богатији слој хришћанских трговаца и занатлија (чорбације), свакако је била слика етничког шаренила које је карактерисало готово све урбане центре Османског царства на Балканском полуострву. Због тога је сасвим могуће да је и епископ Живковић рођењем био Бугарин, јер су се српски и бугарски народ на том простору трајно разграничили тек после Српско-бугарског рата 1885. У прилог овој претпоставци иде и податак да је монашки постриг Кирил Живковић примио у светогорском манастиру Зограф, који је баштинио средњовековну бугарску традицију, а не у Хиландару, чији су утемељивачи Свети Симеон и Свети Сава српски. И неки други извори из тог периода, попут протокола Карловачке богословије, указују на преплитање географских назива *српски* и *бугарски* на једном релативно малом простору.²⁹ Рођен у области која и

²⁵ Боривој Чалић, *Живковић, Кирил*, 774.

²⁶ Руски утицај у настанку овог зборника види се по томе што је користио дела те врсте која су написали Симеон Полоцки, Геден Кривовски и Дмитриј Ростовски. Б. Лилић, *Прилог биографији Кирила Живковића, пакрачког владике*, 368. Б. Чалић, *Живковић, Кирил*, 774.

²⁷ А. Младеновић, *О вокалском систему пиротског говора друге половине XVIII века*, Пиротски зборник 8–9 (1979) 271–278.

²⁸ О томе да се ради о бугарском језику тврдње су изнели неки од бугарских истраживача. К. Л. Иванова, *Археографски бележки от книгохранилища на Югославия*, Език и литература XXVII, 4 (София 1972) 55–57; В. П. Василев, *Темският ръкопис-български езиков паметник от 1764. г.*, Старобългаристика/Paleobulgarica IX, 1 (София 1986) 49–72.

²⁹ Док је за ученика Атанаса Веселиновића, који је ову школу похађао 1803–1804, наведено да је из *Куманова*, из *Србије*, за Георгија Јовановића, који је у Карловачкој богословији учио од 1813. до 1815. уписан је податак да је рођен у *Моклишту в Болгарији, на[х]ији Пиротској*. Моклиште је село у околини Пирота, на путу ка Нишу. Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000, 97.

у савремено доба представља зону прелазних локалних говора између два блиска словенска народа, Кирил Живковић је као игуман у манастиру Темска био део структуре Пећке патријаршије, чији је поглавар био *патријарх Срба и Бугара*. Разлике између два народа тада су биле мале, а статус у Османском царству исти. Због тога и његово могуће бугарско порекло у времену у ком је живео није имало одлучујући значај у његовом формирању као духовника, тим пре што је у пределима Хабзбуршке монархије насељеним Србима било много људи пореклом из бугарских земаља који су брзо примили српско народносно осећање.

Одрастањем у српској средини, школовањем у Новом Саду, учитељским радом у српским срединама у Далмацији и духовним деловањем у структури српске Карловачке митрополије, Кирил Живковић постао је потпуно део српске цркве, српске књижевности и културе. У том погледу, његово етничко порекло из Србима најближег словенског народа није имало битну улогу.

Игуман Темске Кирил Живковић напустио је манастир 1765. године, и отишао прво у Хабзбуршку монархију, да би потом две године провео у Италији (Венеција, Рим). Боривој Чалић сматра да се Живковић на напуштање манастира можда одлучио због великих проблема у којима се нашла Пећка патријаршија, укинута већ следеће, 1766. године. Могући су, међутим, и други разлози за то, као што је жеља за даљим стицањем знања. На то упућује и његов однос са митрополитом Павлом Ненадовићем, који га је у школовању помагао.³⁰ После две године, Кирил Живковић се вратио у Хабзбуршку монархију.

Темишварски епископ Викентије Јовановић Видак узео га је 1767. у придворну службу, а када је изабран за карловачког митрополита 1774, Кирилу је поверио управу над двором и произвео га у протосинђела. За време одсуствовања поглавара цркве из митрополитског средишта, протосинђел га је у одсуству замењивао у свакодневним пословима.³¹ Убрзо потом, 1778. године, постављен је за настојатеља обновљеног манастира Гргетег³², где је заједно са братством, и ктитором, бечејским

³⁰ Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 184.

³¹ На истом месту; С. Вуковић, *нав. дело*, 277; Б. Лилић, *Пироћанац Кирило Живковић, владика пакрачко-славонски*, 40.

³² Манастир Гргетег, основан у 15. веку, угашен је по наредби Јосифа II 1776. године, а манастирско братство разишло се по другим манастирима. Међутим, на молбу митрополита Вићентија Јовановића Видака и верника, већ 1777. царица Марија Терезија дозволила је његову обнову, и посебном привилегијом потврдила власништво над манастирским добрима. М. Косовац, *Српска православна*

грађанином Стефаном Рашковићем, знатно допринео осликавању манастирске трпезарије. На челу манастира Гргетег био је осам година.

У међувремену, дошло је до промене на карловачком митрополитском престолу. Након смрти митрополита Викентија Јовановића Видака у Даљу, 18. фебруара 1780³³, карловачки митрополит постао је Мојсије Путник. Нови црквени поглавар је 1. јуна 1784. Кирила Живковића произвео у чин архимандрита, што указује да је ценио његов дотадашњи рад и показано знање.³⁴

Важна година у биографији Кирила Живковића била је 1786, када је изабран за пакрачко-славонског епископа. Рукоположење у епископски чин и устоличење на чело Пакрачко-славонске епископије су извршени 20. јуна 1786. године.³⁵ Ђоко Слијепчевић истиче да је 1786. дошло до промена на челу више епархија Карловачке митрополије, а посебно важно било је питање избора новог будимског епископа. Од митрополита Мојсија Путника су цару Јосифу II у Будиму представљена три могућа кандидата за будимски архијерејски престо: тек рукоположени епископ Стефан Стратимировић, и архимандрити Генадије Димић (Димовић) и Кирил Живковић. Сви кандидати примљени су на аудијенцију код цара. Јосиф II је 15. јуна те године потврдио избор Стефана Стратимировића за будимског епископа, након чега је извршено и његово устоличење.³⁶ Истог дана, у архијерејски чин је изабран и устоличен за горњокарловачког епископа архимандрит Генадије Димовић.³⁷ Пет дана касније, за пакрачко-славонског епископа рукоположен је и устоличен архимандрит Кирил Живковић,³⁸ о чему му је 26. јуна те године митрополит Мојсије Путник издао и одговарајућу диплому (архијерејску синђелију).³⁹ Боривој Чалић мишљења је да се то десило у Сремским Карловцима. Међутим, размак између дана рукоположења и устоличења (20. јун 1786), и издавања архијерејске синђелије у Сремским Карловцима (26. јун 1786), отварају могућност да је и Кирил Живковић можда рукоположен у Будиму, и да се потом, са митрополитом Мојсијем Путником, вратио у Карловце. Сигурно

митрополија Карловачка по подацима од 1905. год., приредио Недељко В. Радосављевић, Загреб 2012, 172.

³³ С. Вуковић, *нав. дело*, 74.

³⁴ Исто, 277.

³⁵ С. Вуковић, *нав. дело*, 277; Б. Чалић, *Живковић, Кирил*, 774;

³⁶ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве* 2, Београд 1991, 87.

³⁷ С. Вуковић, *нав. дело*, 112.

³⁸ Исто, 277; Б. Чалић, *Живковић, Кирил*, 774.

³⁹ Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 186.

је да је у Сремским Карловцима био већ 28. јуна те године, када је у Саборној цркви произвео у чин ђакона Викентија Ракића.⁴⁰

По доласку у Пакрачко-славонску епископију, Кирил Живковић је предузео мере за даље уређење епархијских послова. Добро образован и одговоран, он је брзо разумео да свештеници и њихове породице морају бити пример осталима не само када је реч о образовању, већ и у свакодневном животу. Јуна 11. 1787. године он је издао *дисциплинска правила*, којим је тачно одредио како треба да се облаче свештеници, као и чланови њихових породица, пре свега жене. За протопрезвитере је прописано да носе мантије *од плаветна цајха или чоје*, са свиленим појасом, док су јереји могли имати мантије од јефтинијег материјала, али такође кројене на прописан начин. Прописане су и врсте шешира и капа које је свештенство могло носити. Бријање брада забрањено је, за шта је била предвиђена и казна *епископског ареста* (затвор). Што се свештеничких жена тиче, наређено је да носе *грађанско одело*, с тим да не могу носити раскошан накит.⁴¹ Ова правила потврђивана су и касније.

Недовољно образовање свештенства био је проблем који је епископ Живковић брзо уочио. Њему су свакако била позната искуства са покушајем митрополита Павла Ненадовића да отвори школу за образовање свештеника. Ненадовићева *Покровобогородична школа* угашена је по његовој смрти (1768), иако је постала позната и међу Србима који су били османски поданици. Једно од највећих достигнућа епископа Живковића у епархији свакако је било отварање монашке школе у манастиру Лепавина 1791. Наредба о оснивању ове школе, која је више имала форму курса, подразумевала је да се међу лепавинским монасима изабере најученији, који ће недовољно спремне и образоване подучавати појању, правилном читању, писању и основама математике.⁴² Ова институција се помиње и касније, као *Клирическа школа* у Пакрацу (1792, 1805). Када је реч о тачном регулисању свештеничких обавеза, Кирил Живковић је 1793. укинуо стари обичај да се свештеници о Божићу и Васкрсу окупљају у епархији и доносе дарове епископу. Од тада, свештенство се окупљало једанпут годишње, с тим што су дани за

⁴⁰ На истом месту.

⁴¹ Р. Грујић, *нав. дело*, 174; Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 187; Б. Лилић, *Пироћанац Кирило Живковић, владика пакрачко-славонски*, 41.

⁴² Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 187; Исти, *Живковић, Кирил*, 774; Б. Лилић, *Пироћанац Кирило Живковић, владика пакрачко-славонски*, 41.

презвитере, и капелане и ђаконе, били раздвојени. Парохијски свештеници би долазили у недељу *Мироносица*, а капелани и ђакони у недељу *Самарјанке*, а њихово окупљање трајало би четири дана. За оне који не би дошли на време, била је предвиђена новчана казна у корист школског фонда.⁴³

У циљу бољег образовања народа, епископ Живковић показао је спремност за спровођење одлука државних власти о отварању основних школа. Својим циркуларима обавестио је свештенство да му је Намесничко веће наређењима од 12. децембра 1786. и јуна 1787. поверило бригу о њима. Неке школе су отворене његовом иницијативом, али у томе није било пуно успеха.⁴⁴

Епископ Живковић имао је запажену улогу на Темишварском сабору, одржаном 1790–1791. у време последњег Хабзбуршко-османског рата, на коме су Срби из Хабзбуршке монархије изнели молбе које су се тичале њиховог положаја у држави. Као добро образованом човеку и изузетном говорнику припала му је велика част да одржи проповед приликом устоличења новог митрополита Стефана Стратимировића 21. новембра 1790. У раду Сабора активно је учествовао и потписан је на саборским одлукама.⁴⁵ У Пакрац се вратио маја 1791, о чему је писмом уредно обавестио митрополита Стратимировића.⁴⁶

Статистички подаци које је о Пакрачко-славонској епархији оставио Мата Косовац 1905, говоре о веома озбиљној градитељској делатности у време управе епископа Кирила Живковића. Наиме, од 104 цркве и манастира који су у епархији постојали почетком двадесетог века, њих 57 датирају из времена његовог доласка на архијерејски престо, а 25 је саграђено након његове смрти 1807. године. За двадесет једну годину колико је био на челу епархије, саграђене су чак 22 нове цркве. Није, међутим, искључено да је њихов број био већи. Неке цркве од слабијег грађевинског материјала (дрво, плетер), касније су замењене новим и пространијим храмовима, што потврђује чињеница да су парохијске црквене матице установљене пре њихове градње. За храмове који су грађени у време Кирила Живковића карактеристична је разноликост грађевинских стилова. Мата Косовац наводи да су неки грађени у византијском стилу, други су били у готском а трећи у романском.⁴⁷ Та

⁴³ Р. Грујић, *нав. дело*, 174–175.

⁴⁴ Исто, 172–173.

⁴⁵ Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 187.

⁴⁶ Ј. Недељковић, *О неким писмима Кирила Живковића, пакрачког епископа*, док 1, 237.

⁴⁷ Мата Косовац, *нав. дело*, 769–888.

разноликост потиче из чињенице да су поједине цркве постојале и у времену пре Карловачког мира 1699, а касније су биле обновљане на првобитним основама.

Из статистичких података које је о Пакрачко-славонској епархији дао Мата Косовац, види се да су црквене матице установљене 1778, али и да та мера није била спроведена у потпуности. Епископ Кирил Живковић уложио је значајан напор да се и ово питање реши. Неажурност пре његове управе била је таква да су често у целини недостајале поједине врсте матичних књига (рођених, венчаних, умрлих). Кирил Живковић је у неким црквама увео или све три врсте матичних књига, или само оне које су недостајале. Таква мера донета је за 27 цркава.⁴⁸ Једна од најважнијих карактеристика његовог архијерејског деловања био је чест обилазак епархије, и освећење храмова и школа у њој. У том деловању посебно је важно освећење православне цркве у Загребу на Преображење, 6 (17) августа 1794.⁴⁹

Важан део биографије Кирила Живковића је његова посета Далмацији 1797. године, након што је те пределе угашене Млетачке републике припојила Хабзбуршка монархија. Судећи по писму које је при повратку, 8. новембра 1797. упутио из Пакраца митрополиту Стратимировићу, он се тамо задржао шест седмица, бораваћи у Шибенику, Задру и Скрадину, у коме је некада био парох.⁵⁰ Његова посета Далмацији, у којој је био и због лечења, доведена је под сумњу код царске власти, јер је био оптужен да је *мађарски емисар*, који је спроводио агитацију о припајању те покрајине угарској круни, а не Аустрији. О томе је гувернера Турна обавестио архимандрит манастира Крупа и администратор Далматинске епархије Герасим Зелић.⁵¹ Након његовог одласка власти су отпочеле истрагу, пре свега испитујући лица која је током кратког борава у Далмацији рукоположио у свештенички чин, али није било никаквих резултата. Никодим Милаш наводи да истрага није могла потврдити кривицу ислеђиваних, јер је није ни било. Шестонедељни боравак епископа Кирила Живковића у Далмацији, у којој није био од краја педесетих година 18. века, тада већ у доби од 67 година, није био довољан период за озбиљнију акцију, чак и да је то желео.

⁴⁸ Исто, 769–888.

⁴⁹ Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 188.

⁵⁰ Ј. Недељковић, *О неким писмима Кирила Живковића, пакрачког епископа*, док 4, 240–241.

⁵¹ Н. Милаш, *Православна Далмација*, Београд 1989, 450–451; Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 189.

Његово кретање било је ограничено на релативно малом простору, а нова генерација Далматинаца који су били православни свештеници, или кандидати за рукоположење, није га ни познавала.

Једно од сачуваних писама Кирила Живковића, које је упутио митрополиту Стратимировићу 1804, указује на бригу о православним верницима и свештенству у граничним областима Босанског пашалука, иако је за њих био надлежан дабробосански митрополит Васељенске патријаршије. Улогу у томе имале су и локалне беговске породице, односно њихови капетани, који су, кршећи сва права која су немуслимански поданици по османским законима имали, сами или по жељама подвласног православног становништва одређивали кандидате за свештенике при појединим црквама, и слали их географски знатно ближе епископу Кирилу Живковићу да их рукоположи, провери њихову спремност и снабде их најнеопходнијим потребама. Такав пример био је захтев за рукоположењем Јована Балтића из села Рујишка, кога му је упутио новски капетан Мустафа-бег Церић. Пишући Стратимировићу о том случају, епископ Кирил Живковић га обавештава о немирима на граници, кретању *пустахија*, припадника нередовних муслиманских јединица, услед избијања Првог српског устанка, и немогућности да Балтића одбије, јер би по повратку без свештеничког чина он одмах био проглашен за шпијуна, док би му кућа била запаљена а породица поробљена. Те узнемирујуће вести говоре са каквим се проблемима Кирил Живковић сретао у својој епархији.⁵² Препис писма које је упутио Мустафа-бегу Церићу, а који је приложен у писму Стратимировићу, указује на то да је епископ Живковић одржавао честе контакте са њим, и да је више пута по његовом захтеву рукополагао свештенике. Живковић га је молио да му више не шаље кандидате, јер је чињеница да је то чинио уместо надлежног дабробосанског митрополита стигла и до Васељенске патријаршије, која је због тога протестовала код митрополита Стратимировића.⁵³

Овим се отварају до сада неистражена питања о односима између појединих епархија Карловачке митрополије и њихових архијереја са православним верницима и свештенством у Босанском пашалуку, али и са припадницима утицајних муслиманских беговских породица. До одређених резултата на том плану могло би се доћи теренским

⁵² Епископ пакрачко-славонски Кирил Живковић архиепископу и митрополиту карловачком Стефану Стратимировићу, 30. септембра 1804, Архив САНУ у Сремским Карловцима, 1804/12-I.

⁵³ Епископ пакрачко-славонски Кирил Живковић новском капетану Мустафа-бегу Церићу, 16. септембра 1804, Архив САНУ у Сремским Карловцима, 1804/12-II.

истраживањима и анализом сачуваних дипломатичких исправа са простора Босанске крајине, пре свега када је реч о свештеничким синђелијама, али и необјављеним записима на богослужбеним књигама.

Књижевно дело Кирила Живковића добро је истражено. Његови почеци сежу у период док је још био монах на Светој Гори, где је завршио преписивање Теодосијевог дела, *Канона Симеону и Сави на осам гласова* 1751. године. У Жегару, као јеромонах и учитељ, преписао је Доментијаново *Житије Светог Саве*, а у Далмацији или у самој Венецији 1757. је написао *Катихизис*, који је преписиван и од његових ученика.⁵⁴ Најзначајније дело, *Из душевног обједа в неделни днеш слова избрани на прости език болгарски*, познато и као *Темски рукопис*, једно је од важних извора на којима се темељи изучавање говора Горњег Понишавља.⁵⁵ У каснијем периоду, у Бечу је 1794. публиковао скраћено и прерађено *Житије свјатих сербских просветитељеј Симеона и Сави*, које је 1858. поново објављено у Паризу, са упоредним преводом на француски језик (*Legende slaves du moyen-age 1169–1237. Les Nemanja vies de St. Symeon de St. Sabba*). Литургијско-пасторалну студију *Слово о празнованих днеш неделних и прочих празников*, као и *Свјаштеномученика Петра епископа дамаскога две књиги*, објавио је у Будиму 1803.⁵⁶ Писма која је слао, као и посланице, по садржини се могу сврстати у важне примере српске епистоларне књижевности тог доба.⁵⁷

Кирил Живковић је у Пакрацу формирао библиотеку, која је била сачињена од књига које је затекао у епископском двору, других које су поклоњене или поручене, и књига из свог личног фонда. Књиге је куповао приликом путовања, размењивао их, добијао на поклон. За нека дела био је претплатник, и поручивао их је у више примерака, попут *Историје* Јована Рајића.⁵⁸ По Попису личне библиотеке, који је сачинио 1804, исте године када и попис других ствари и своје завештање (Тестамент), види се да је она садржала 107 наслова. Реч је о књигама теолошког и другог

⁵⁴ О поменутом *Катихизису* опширније видети: Кирило Живковић, епископ пакрачки, *Катихизис*, приредили Владимир Вукашиновић и Гордана Јовановић, Београд 2009, 14–33.

⁵⁵ Б. Лилић, *Прилог биографији Кирила Живковића, пакрачког владике*, 368. Б. Чалић, *Живковић, Кирил*, 774.

⁵⁶ Б. Чалић, *Живковић, Кирил*, 774; Исти, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 204.

⁵⁷ Ј. Недељковић, *О неким писмима Кирила Живковића, пакрачког епископа*, 233–244.

⁵⁸ О томе опширније: Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 179–219.

садржаја (речници, граматике, историје), штампаним на више језика (црквенословенски, латински, грчки, немачки) што такође говори о његовом широком образовању и активном знању више језика. У *Каталогу књига*, који је сачињен након његове смрти 1807, пописано је 114 књига.⁵⁹

Године 1804. Кирил Живковић сачинио је *Инвентаријум*, у коме је пописао све што се налази у његовој заоставштини, од архијерејских одежда и антиминса, до кућног намештаја.⁶⁰ Исте године настао је и његов *Тестамент*, у коме се наводи да је његова целокупна имовина, укључујући и потраживања која је имао од дужника, вредела 1.184,00 форинте. Највећи и највреднији део имовине, попут ручног крста, икона, слика и књига, као и намештај, завештао је Пакрачко-славонској епископији, манастирима и црквама у њој. Није заборавио ни духовника који ће га пред смрт исповедити, оне који ће се постарати за сахрану, свештенике из Пакраца, људе који су му били послуга, сиромашне, гладне и болесне. О томе колико је био пажљив говори и податак да је одређену суму завештао жени која је годинама припремала просфору за катедрални храм у Пакрацу.⁶¹

Тестамент Кирила Живковића открива да је имао бројну ширу породицу, и да је међу њима било највише унука од браће. Нико од њих није живео у старом завичају, Пироту и околини. Изузимајући једног унука, Јоакима Живковића, грађанина Великог Бечкерека, коме је оставио 500 форинти, сви други износи намењени рођацима били су знатно мањи. Епископ Кирил Живковић умро је у Пакрацу, 12. августа 1807. године. Сахрањен је у храму Свете Тројице у Пакрацу.

Пакрачко-славонски епископ Кирил Живковић био је пример велике мобилности православног свештенства у 18. веку. Рођен у Пироту, одрастао и школован у Футогу и Новом Саду, он се вратио у Османско царство и отишао на Свету Гору, где је у манастиру Зограф примио монашки чин. Стекавши знање грчког језика и образовање у духу васељенског православља, као јеромонах је отишао у Далмацију, где је био учитељ и парох у Скрадину. После тога, око две године провео је у Русији, да би се потом вратио у завичај, где је пет година био игуман манастира Темска. Потом је поново напустио Османско царство, боравио у Италији, а од 1767. трајно постао део свештеничке структуре

⁵⁹ Б. Чалић, *Пакрачки епископ Кирил Живковић и његова библиотека*, 209–212.

⁶⁰ Ј. Недељковић, „*Инвентаријум*“ (1804) и *Тестамент* (1804) пакрачког епископа Кирила Живковића, 416–418.

⁶¹ Исто, 419–422.

Карловачке митрополије. Осам година провео је на челу манастира Гргетег, а 1786. изабран је за пакрачко-славонског епископа. Током вршења духовне мисије, увек је имао одговоран приступ обавезама, посебно као настојатељ Гргетега, а потом и као епископ. За време његове управе, црквени поредак у Пакрачко-славонској епископији значајно је поправљен, свештенство боље описмењено, а администрација уређена. Још од боравка на Светој Гори Кирил Живковић се бавио књижевним радом, оставивши за собом дела драгоцена за изучавање српске књижевности и језика 18. века.

*Кирил Живковић, епископ пакрачко-славонски
(Фототека Матице српске)*

Nedeljko V. Radosavljević

**KIRIL ŽIVKOVIĆ, BISHOP OF PAKRAC-SLAVONIA DIOCESE
– enclosures for biography –**

Summary

Kiril Živković, bishop of Pakrac-Slavonia diocese, was one of the most educated priests among clergy of Sremski Karlovci metropolis. He was born in Pirot in 1730, and during the Second Great Migration of Serbs in 1737, his family moved to Futog. He started his education in Novi Sad, and continued in Mount Athos, where he became a monk in 1748, in Zografos monastery. After that, he stayed in Dalmatia as a teacher in village Žegar and a priest in Skradin, and between 1758 and 1760 he was in Russia. From 1760 until 1765 he was a prior of Temska monastery near Pirot. In 1767 he entered into the service of Timisoara bishop Vikentije Jovanović Vidak, who took him to Sremski Karlovci after he had been chosen for metropolitan in 1774. From 1778 to 1786, Kiril Živković was seniority of the monastery Grgeteg, whereupon he was chosen for bishop of the Pakrac-Slavonia diocese. In the Diocese he took series of administrative measures by which he improved conditions of priests, churches, monasteries and diocesan administration. He took part in the sessions of Timisoara Convocation in 1790 and 1791. He was in a close relation with orthodox clergy in Bosnia, but he also communicated with the members of Bosnian Muslim aristocracy. However, he also achieved significant results in the field of literature. Beside transcriptions of hagiographies, he wrote catechisms, guides and other writings. He was translating theological works from various languages into Serbian. In the Bishop's Palace he founded very significant library. He died in Pakrac in 1807.

Keywords: Kiril Živković, Pirot, Temska, the Mount Athos, Russia, Pakrac, monastery, diocese, book.

Чланак примљен: 30. 04. 2014.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 19. 06. 2014.

Милош ЈАГОДИЋ*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ГЛАВНА КОНТРОЛА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ: ОСНИВАЊЕ И ПРВИ ПЕРИОД РАДА (1843–1858)**

Анстракт: У раду је описан почетак рада Главне контроле, државне ревизорске институције, у Кнежевини Србији. Представљени су законски оквир, састав, делатност и постигнути резултати Главне контроле, од оснивања 1843. до усвајања новог Закона о Главној контроли 1858. Рад је написан претежно на основу необјављених извора српског порекла.

Кључне речи: Државна ревизорска институција, Главна контрола, уставобранитељи, финансије, Државни савет.

Државна ревизорска институција у Кнежевини/Краљевини Србији и у Краљевини СХС/Југославији звала се Главна контрола. Њен задатак је био да прегледа и контролише рачуне државних надлештава и јавних установа. Литература о Главној контроли је оскудна.¹ Циљ овог рада је да се опише и анализира делатност Главне контроле од оснивања 1843. и усвајања првог Закона о њеном устројству 1844. до доношења новог

* mjaгодic@f.bg.ac.rs

**Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. Бр. 177014).

¹ Оснивању Главне контроле је посвећено једно потпоглавље у књизи Мите Петровића, *Финансије и установе обновљене Србије, књига I. Од доласка Срба на Балканско полуострво до 1842*, Београд 1897, 846–848. О законским решењима и персоналном саставу Главне контроле 1860–1914. писала је Јасмина Милановић

Закона 1858. Написан је претежно на основу необјављених извора из фондова Главна контрола и Државни савет Архива Србије. Сви датуми у главном тексту дати су по новом, а у напоменама, приликом цитирања извора, паралелно по старом и новом календару.

Идеја о стварању Главне контроле као засебне, мада не и независне, установе налази се у Сретењском уставу. Чланом 107 тог Устава било је предвиђено да кнез и Савет установе „главну рачунцијницу, која ће прегледати све рачуне финансијске и мотрити да се народни новци не троше на друге потребе, развје на оне, које су скупштином народном одобрене.“ Устав из 1838. је прописивао да ће Државни савет имати право да захтева сваке године у марту и априлу од три министарства (унутрашњих дела, финансија и правде) извод о њиховој годишњој делатности и да прегледа њихове рачуне (члан 15).² Међутим, Законом о централном правленију Кнежевине Србије из 1839. било је предвиђено да се у оквиру Министарства финансија оснује „Рачунциница правитељствена, или главна контрола“. Њена надлежност је била прегледање рачуна благајни свих државних надлештава, односно: 1) редовна полугодишња контрола Главне општенародне касе, прегледање и испитивање њених рачуна; 2) редовна и ванредна, тј. изненадна, контрола, прегледање и испитивање свих рачуна осталих државних каса (окружних, царинских и сл.). Особље Рачунцинице чили су само начелник, два рачуноиспитатеља (ревизора) и један протоколиста, који је уједно имао да обавља и посао регистратора и архивара. Уставом из 1838. је, дакле, право врховне државне контроле стављено у надлежност Државног савета, док је оперативна контролна дужност припала посебном одељењу Министарства финансија, Рачунциници.³

О раду Рачунцинице смо пронашли само један извор, и то не много речит.⁴ Ради се о „Регистру Архиве Одељења Контроле Попечитељства

у чланку *Главна контрола (1860–1914)*, Српске студије 4 (2013) 119–147. Преглед Закона о Главној контроли доношених од 1844. до 1892. изнет је у монографији Косте Куманудија *Административно право*, Београд 1909¹, 151–171 и *исто*, 1921², 134–152. Историји Главне контроле је посвећен и мали део текста одговарајуће одреднице у *Народној енциклопедији СХС*, књига I, Загреб 1929, 734–735.

² М. Петровић, *наведено дело*, 846–847; *Српски устави од 1835. до 1990. године са Уставима Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, уредник М. Радојевић, Београд 2004, 46, 58.

³ *Српске новине*, 6/18. 6. 1839. и 10/22. 6. 1839; М. Петровић, *наведено дело*, 847.

⁴ Разлог томе можда лежи у чињеници да је Главна контрола 1865, због недостатка простора за смештај текуће архиве, на лицитацији распродала стару

Финансије за годину 1839⁴. Готово читав регистар се састоји из уноса извештаја окружних начелстава о броју пореских глава и молби појединаца за ослобађање од пореза.⁵ Посредно се, међутим, може закључити да Рачунџиница уопште није прегледала ни контролисала рачуне Главне државне благајне од усвајања Устава 1838. до 1841, јер ти рачуни до августа 1842. нису ни били закључени у Министарству финансија. Овакво стање образлагано је ванредним политичким приликама које су владале у земљи у то време.⁶

Права историја Главне контроле, међутим, почиње са династијском сменом у Србији 1842. Њен настанак је био позитивна последица, иначе бруталног, обрачуна уставобранитеља са политичким противницима, присталицама збачене династије Обреновић. Наиме, Савет је 9. децембра 1842. оформио ванредну Рачуноиспитателну комисију, под сопственим надзором, чији је задатак био да прегледа и преконтролише рачуне Министарства правде и просвете за време док се на његовом челу налазио Стефан Радичевић (1840–1842), познати Обреновићевац.⁷ Када је комисија у тим рачунима нашла „знамените погрешке и злоупотребе“, по налогу Савета је проширила делатност на прегледање рачуна осталих министарстава и других државних надлештава из периода 1839–1842. Тиме је практично Рачунџиница при Министарству финансија престала са радом, а њена надлежност је била пренета на ову саветску комисију.

Противречност између насталог фактичког и правног стања, тј. Закона о централном правленију, је превазиђена у октобру 1843. Исправно констатујући да одељење контроле не може бити део Министарства финансија, чије рачуне, између осталих, треба да прегледа и контролише, Савет је 16. октобра 1843. предложио кнезу да се Контрола и формално

архиву београдским пиљарима и ситничарима којима је хартија требала за паковање робе. По наводу Мите Петровића, тада су страдали рачуни настали до 1835. који су се чували у Главној контроли, М. Петровић, *наведено дело*, XVIII–XIX.

⁵ Архив Србије (=АС), Министарство финансија – Казначејство, кутија 1839–1840.

⁶ АС, Државни савет (=ДС), 1843, ролна микрофилма бр. 94, рбр. 117, попечитељ финансија П. Станишић – Државном савету, пбр. 661, 9/21. 12. 1842. Начелници Рачунџинице били су Тодор Хербез 1839. и Георгије Чанић 1840–1842, рачуноиспитатељ, и то од 1841, је био Јован Бугарски, док је за канцелисту био постављен 1839. Милић Милошевић, Љ. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999, 26–28.

⁷ О Радичевићу и уопште о обрачуна уставобранитеља са Обреновићевцима видети опширније у Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853. Унутрашња и спољашња политика*, Београд 1932, 40–44; Р. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 130, 140, 149–150.

премести из састава тог Министарства у састав Државног савета, и то у складу са чланом 15. Устава. Указом кнеза Александра Карађорђевића 18. октобра 1843. укинута је одељење Рачунџинице при Министарству финансија, а уместо њега је у оквиру Државног савета установљена „Контрола правитељствени рачуна“ и додељен јој је сопствени печат.⁸

Првих десет месеци рада „Контроле правитељствени рачуна“ карактерисали су привременост и импровизација. Наиме, указ о њеном установљавану није одмах био пропраћен и законом о њеном устројству, којим би јој се прописале дужности, састав, процедуре и сл. На место управитеља Контроле је одмах био постављен члан Савета Стеван Книћанин. Та функција је, међутим, била од протоколарног значаја и требало је да на видљив начин покаже да се Контрола налази у саставу Савета. Прави шеф Контроле био је њен начелник. Истовремено са оснивањем Контроле, на место њеног првог привременог начелника је био постављен Јован Нинић, дотадашњи рачуновођа у Савету. По мишљењу Савета, постављање осталог персонала је требало одложити до усвајања закона о Контроли, тј. до прописивања њеног устројства. Наиме, радило се о томе да је Савет сматрао да ће Контроли требати један добар књиговођа, искусна и у тим пословима верзирана особа, која ће заправо уредити најважнији, стручни део рада установе. Како испрва у земљи нису могли да нађу погодног кандидата, одлучено је да се из Будима на ту дужност позове извесни Димитрије Зора и запосли, најпре привремено на годину дана, а потом, ако се добро покаже, за стално. Међутим, Зора је из непознатих разлога одлагао долазак у Београд, а за то време су се послови гомилали: поврх старих, непрегледаних рачуна од 1839. године, пристизали су нови, из 1842. и 1843. Стога је на иницијативу предузимљивог Јована Нинића Државни савет ипак пристао да се постави привремени персонал Контроле, и то два рачуноиспитатеља (Христифор Солар и Коста Матић) и један практикант (Коста Хаџи Брзаковић). Тако је крајем 1843. Контрола почела са радом без устројства, без правила и без књиговодства, руководећи се „добронахођењем“ рачуноиспитатеља.⁹

⁸ АС, ДС, 1843, ролна микрофилма бр. 98, рбр. 447, Државни савет кнезу, бр. 1060, 4/16. 10. 1843; указ кнеза вбр. 982, 6/18. 10. 1843; Главна контрола (=ГКо), 1849, Ф 4 Р 45, Главна контрола Државном савету, бр. 54, 19/31. 1. 1849; *Зборник закона и уредаба издатих у Књажевству Србије* (=33У) 2, Београд 1845, 225.

⁹ АС, ДС, 1843, ролна микрофилма бр. 98, рбр. 447, Државни савет – кнезу, бр. 1061, 4/16. 10. 1843; указ кнеза, вбр. 983, 6/18. 10. 1843; Главна контрола – Државном савету, бр. 108, 18/30. 12. 1843; Државни савет – кнезу, бр. 1457, 8/20. 1. 1844; ролна микрофилма бр. 100, рбр. 498, указ кнеза вбр. 115, 4/16. 11. 1843; ГКо, 1849, Ф 4 Р 45, Главна контрола – Државном савету, бр. 54, 19/31. 1. 1849.

После вишемесечног одлагања, Државни савет је почетком маја 1844. образовао комисију коју су чинили тројица Јована, начелник Одељења промишљености Министарства финансија Гавриловић, привремени начелник Контроле Нинић и познати правник Хаџић, чији је задатак био да напише закон о устројству Контроле. Убрзо потом, истог месеца, у Београд је стигао и дуго очекивани Димитрије Зора.¹⁰

Комисија је релативно брзо завршила свој посао, те је први српски Закон о устројству Контроле ступио на снагу 26. јула 1844. Назив установе, „Контрола правитељствени рачуна“, је промењен у „Главна контрола“. Радила је под непосредним надзором Државног савета и у његово име. Дужност Главне контроле је била да прегледа и испитује рачуне свих прихода и расхода државних надлештава, општина и свих осталих јавних усанова. Она је конкретно имала да проверава да ли су сви планирани приходи примљени, да ли су средства употребљена на планиране расходе, да ли су се при томе рачунопологачи односних усанова старали о користи поверених им благајни, да ли су рачуни тачно израђени и да ли се фактичко стање новца у благајнама слаже са рачунима. По прегледању рачуна, ако је у свему исправан, Главна контрола је о томе издавала надлештву односно његовом рачунопологачу потврду – „разрешителницу“, чиме се скидала даља одговорност рачунопологача за дотични рачун. У случају да се у прегледаном рачуну нађу неисправности, рачунопологач надлештва је био дужан да пружи објашњење; уколико се нађе недостатак новца, рачунопологач је имао да сноси правну и материјалну одговорност. Главна контрола је имала дужност да из свих прегледаних рачуна саставља прегледе из којих би се видело стање прихода и расхода појединачних државних надлештава, општина или јавних усанова. Ради провере фактичког стања новца у Главној државној благајни и у благајнама других усанова које су спадале у њену надлежност, Главна контрола је требало да предузима редовне и изненадне провере. Овим Законом, међутим, процедура за ове теренске провере није била прописана, већ је остављено да се то питање реши накнадно.

Предвиђени персонал Главне контроле био је следећи. На челу се налазио управитељ, државни саветник кога је сваке године бирао Савет. Следећи у хијерархији је био начелник. Оперативно чиновништво су чинили један књиговођа и три рачуноиспитатеља, а о административним

¹⁰ АС, ДС, 1844, ролна микрофилма бр. 109, рбр. 344, решење Државног савета бр. 384, 25. 4/7. 5. 1844; ГКо, Ф 4 Р 45, Главна контрола Државном савету, бр. 54, 19/31. 1. 1849.

и канцеларијским пословима су се старали један протоколиста који је обављао и дужност архивара, један канцелиста и један практикант.

Будући под непосредним надзором Државног савета, Главна контрола је зависила од њега. Она је имала да Савету подноси предлоге у циљу законског унапређења послова своје струке и да му подноси извештаје о раду. Међутим, Главна контрола је била овлашћена да непосредно комуницира са свим министарствима и да са њима споразумно ради на побољшању рачуноводства у државним установама. Исто тако, Главна контрола је могла да се непосредно обраћа свим државним надлештвима и да од њих тражи објашњења када наиђе на неке неисправности у њиховим рачунима.

Министарства су своје рачуне слала Савету, а Савет их је прослеђивао Главној контроли. Сва нижа надлештва су рачуне подносила својим министарствима. Министарство је могло, ако природа посла то захтева, да рачуне прегледа па да их онда пошаље Главној контроли или да их одмах проследи Главној контроли. Главна контрола је у договору са министарствима требало да утврди редослед и рокове слања појединих рачуна на преглед. Уколико надлежни рачунополагач не би поднео тражени рачун осам дана по истеку договореног рока, Главна контрола му је преко надлежног министарства слала опомену. Ако би рачунополагач изнео уверљиве разлоге за кашњење, одредио би му се нови рок за подношење рачуна; уколико не би имао ваљане разлоге за кашњење, био би кажњен одузимањем пола плате у корист благајне при којој служи, и то од дана истека поменутог осмодневног рока до дана подношења рачуна.

Поступак прегледања рачуна био је следећи. Сваки рачун који је стизао у Главну контролу се најпре предавао начелнику, а он би онда задужио једног рачуноиспитатеља да га прегледа. Дужност рачуноиспитатеља је била да најпре утврди да ли је рачун уредно склопљен и разговетно написан, тако да се може прегледати. Уколико то није случај, неуредни рачун је начелник Главне контроле враћао рачунополагачу да га изнова склопи и у назначеном року пошаље. Уколико се рачун могао узети у рад, рачуноиспитатељ је поступао на следећи начин. Најпре је требало да провери да ли су у рачуну наведене суме добро израчунате, тј. да провери сваку ставку у рачуну. Потом је требало да састави преглед из кога би се видело: а) које су суме ушле у руковање рачунополагачу; б) има ли од тих сума неке за коју недостаје признаница или потврда; в) колико је од примљених сума ушло у приход надлештва; г) има ли и колико новца да је планиран као приход али да није примљен; д) колико је остало новца

на дугу код рачунопологача; ђ) колико је новца издато и е) колико је новца остало у благајни за следећи обрачунски период (годину или пола године).

Ако би прегледани рачун у свему био исправан, рачуноиспитатељ га је предавао начелнику, овај га је саопштавао управитељу и потом би се издала разрешителница.

Уколико би рачуноиспитатељ нашао неке неисправности у рачуну, он би о својим примедбама известио начелника. Потом би Главна контрола од надлежног рачунопологача тражила нужна објашњења. У случају да се у рачуну пронађе недостатак новца, рачунопологач је био дужан да га из својих средстава надокнади благајни за коју је задужен. Рачунопологач је могао да не призна нађени недостатак и да захтева највише два накнадна прегледа рачуна; један накнадни преглед би обавио рачуноиспитатељ који није први пут прегледао рачун, а други накнадни преглед би био обављен комисијски, под председништвом управитеља и уз учешће свих чиновника Главне контроле. Уколико би и овај последњи, комисијски, преглед показао недостатак у рачуну, Главна контрола би последњи пут понудила рачунопологачу да недостатак сам плати; ако он то одбије, онда би га Главна контрола тужила надлежном суду, али би се одмах, ради сигурности, ставила хипотека на имовину рачунопологача.

Као што је било предвиђено да се спори и немарни рачунопологачи казне са губитком пола плате, тако је исто било предвиђено да се рачунопологачи невешти у послу рачуноводства отпусте из службе. Међутим, Законом није било прецизно дефинисано шта тачно значи реч „невешти“, односно нису били прописани конкретни услови за отказ.

Уколико Главна контрола за три године од дана пријема рачуна, искључиво својом кривицом, не би прегледала тај рачун, онда би се рачунопологач сматрао ослобођеним сваке одговорности за њега, тј. сматрало би се као да је добио разрешителницу. Међутим, ако би се касније, по истеку тог трогодишњег рока, ипак прегледом утврдило да је рачунопологач намерно учинио штету благајни и несавесно руковао са новцем, онда би оштећена благајна имала право да од њега судским путем тражи надокнаду.¹¹

Укратко, дужност Главне контроле је била да прегледа и проверава државне, општинске и рачуне јавних установа, да у договору са министарствима ради на побољшању рачуноводства у земљи, да обавља редовне и изненадне контроле фактичког стања новца у одговарајућим благајнама и да подноси детаљне извештаје о прегледаним рачунима Државном савету. Цео тај посао је требало да обављају три рачуно-

¹¹ ЗЗУ 2, 304–314.

испитатеља. Врло је значајно што су рачунопологачи својом личном имовином одговарали за евентуалне недостатке у поднетим рачунима. Ипак, Главној контроли у том смислу нису дата судска овлашћења, већ су се недостаци могли наплатити кроз редовни судски поступак, уз претходно стављање хипотеке на имовину рачунопологача. Иако је одговорност рачунопологача у начелу застаревала након три године, наведени изузеци су били тако широко дефинисани, да рачунопологачи заправо нису могли бити мирни док заиста не добију разрешителницу Главне контроле.

Јован Нинић је до смрти, 26. фебруара 1849, био начелник Главне контроле.¹² У дужности га је наследио коњички мајор Риста Теодоровић. Он је на месту начелника остао све до усвајања новог Закона о Главној контроли 1858, када га је заменио Данило Данић.¹³

Књиговођа Димитрије Зора је остао у Београду само годину дана, до маја 1845, када се, незадовољан привременошћу свог запослења, вратио у Будим. На његово је место накратко био постављен протоколиста Министарства иностраних дела Данило Данић, а потом, у новембру 1845, књиговођа Министарства финансија, Илија Маргетић. Он је на тој дужности остао до краја периода обрађеног у овом раду. Маргетић је установио да књиговодство које је увео Зора није било одговарајуће, те да се на основу њега није могло знати које је рачуне Главна контрола прегледала до 1845. нити шта је све у њима нашла. Маргетић је по пријему дужности завео ново књиговодство и донета је одлука да Главна контрола убудуће задржава прегледане рачуне у својој архиви, уместо да их враћа одговарајућим надлештвима. Према томе, свеобухватни годишњи прегледи рада Главне контроле могу се пратити тек од 1845.¹⁴

Посао чиновника Главне контроле био је напоран, сувопаран и веома одговоран, а за државу изузетно важан. Прегледајући и пресабирајући рачуне, став по став, савесно и ревносно су пазили на сваки

¹² АС, ГКо, 1849, Ф 1 Р 11.

¹³ Љ. Поповић, *наведено дело*, 27; *Велики београдски календар за годину 1852. са шематизмом Књажевства Србије*, Београд 1852, 147; *Велики београдски календар за годину 1853. са шематизмом Књажевства Србије*, Београд 1853, 210; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за 1855*, Београд 1855, 17; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за 1856*, Београд 1856, 17; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за 1857*, Београд 1857, 17; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за 1858*, Београд 1858, 17; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за 1859*, Београд 1859, 17.

¹⁴ АС, ГКо, 1845, Ф 3 регистарски број (=рег. бр.) 418; 1848, Ф 1 Р 39, Главна контрола Државном савету, бр. 58, 28. 1/9. 2. 1848; 1849, Ф 4 Р 45, Главна контрола Државном савету, бр. 54, 19/31. 1. 1849.

грош државног новца. Њихова радна свакодневица се најбоље може приказати на основу конкретних примера.

Шабачка царинарница је 1. марта 1845. наплатила царинску таксу од извесног Теодора Платчевића за 185 свиња у износу од 305 гроша пореских, а требало је да наплати 308 гроша и 13 пара пореских. Главна контрола стога није признала рачун, па је царинарница морала да уплати разлику од 3 гроша и 13 пара пореских.¹⁵

У рачуну Смедеревске царинарнице за митровско полугође 1844/1845. Главна контрола је одбила да призна 14 гроша чаршијских, утрошених на поправку полупаног прозора; по уредби из 1840, поло-мљене прозоре је био дужан да сам плати кривац, а не држава.¹⁶

Мокрогорска царинарница је у истом периоду, на канцеларијске трошкове, потрошила 108 гроша чаршијских више него што јој је буџетом било дозвољено. Главна контрола јој није признала ту своту, пропративши своју одлуку врло карактеристичном опаском да она „такове власти, надлежательства и чиновнике, који више трошкове држави причињавају него што им у власти стоји, сматра као расипаче и нарушитеље закона земаљских и због тога поручује ђумруку да он од ђумрукције свог више 108 гроша потрошених наплати и с првим дележанцијом Главној котроли пошаље, а у исто време строго налаже му се да се унапредак не усуди ни једне паре правитељствене више, него што му је законима земље дозвољено, без предварителног одобрења потрошити.“¹⁷

Претпоследњег децембра 1845. Главна контрола је захтевала од начелства Округа крајинског да достави објашњења за неке примедбе стављене на његов рачун за митровско полугође 1844/1845. Пошто никакав одговор месецима није стизао, Главна контрола је 28. јула 1846. донела одлуку да се окружни начелник и окружни казначеј казне одузимањем пола плате, и то од 13. јуна 1846, док не испуне захтев. Потом је, за свега тринеаст дана, тражени акт са објашњењима био послат.¹⁸

¹⁵ АС, ГКо, 1846, Ф 1 Р 61, примедба Главне контроле бр. 75, 25. 1/6. 2. 1846.

¹⁶ АС, ГКо, 1846, Ф 1 Р 62, примедба Главне контроле бр. 76, 25. 1/6. 2. 1846. Када је 1845. ветар разбио прозоре на згради Управе пошта у Београду, Главна контрола је „невољно“ морала да призна 37 гроша чаршијских утрошених на оправку. Ипак, ни тада није пропустила прилику да опомене надлежне да се „настоји и бди да се кривицом млађих чиновника овакви издаци више не догађају, тј. да воде рачуна и затварају прозоре кад је олуја“, АС, ГКо, 1845, Ф 3, рег. бр. 507.

¹⁷ АС, ГКо, 1846, Ф 1 Р 97, Преглед рачуна прихода и расхода ђумрука Мокрогорског од 1/13. 11. 1844. до 30. 4/12. 5. 1845. и од 1/13. 5. до 31. 10/12. 11. 1845, примедба бр. 127, 5/17. 2. 1846.

¹⁸ АС, ГКо, 1846, Ф 3 Р 3.

Прегледајући рачун прихода и расхода начелства Округа Ђупријског за Ђурђевско полугође 1846, Главна контрола је установила да, по списку, у Параћинском срезу има 2.758 и $\frac{3}{4}$ пореских глава, а да је начелство предало данак за 2.731 и $\frac{3}{4}$ пореских глава. Од начелства је тражено да ово или објасни, или, ако је реч о пропусту, да разлику надокнади. У истом рачуну, примећено је да је начелство дозволило извесном Јовану Пауновићу да бесплатно ужива један државни плац у селу Слатини, па је и тим поводом тражено објашњење.¹⁹

На рачун Алексиначког карантина за Ђурђевско полугође 1846. је стављена примедба зато што је, под редним бројем 4.163 протокола личности, наплаћено за једног коња, један самар, једну торбу и једне бисаге свега 20 пара пореских, а требало је наплатити 1 грош и 20 пара пореских. Да би дошао до ове грешке, рачуноиспитатељ је, дакле, морао да пажљиво прегледа претходних 4.162 уноса у књигу протокола! С друге стране, по прегледању протокола робе истог карантина, увидело се да су надлежни чиновници, наплаћујући таксе, много одступали од прописане тарифе: неки пут су наплаћивали више, неки пут мање. Како је и једно и друго било забрањено, Главна контрола се с правом запитала чему тарифа, ако се не примењује?²⁰

Главна контрола је прегледала и уговоре и рачуне о јавним набавкама које су склапала поједина министарства.²¹ У рачуну државног лиферанта канцеларијског материјала, Манојла Јокића, за 1845, нађен је недостатак од 34 форинте и 21 крајцаре сребра, који је Јокић морао да надокнади. Важнија од тога је чињеница да је Главна контрола приметила како је овај лиферант испрва испоручивао добру хартију, а доцније лошу, но по истој цени. Стога, по њеном захтеву, Министарство финансија није са Јокићем склопило нови уговор за 1846.²²

Као што је Закон прописивао, рачунопологачи су за недостатке у рачунима одговарали својим новцем. Тако је, на захтев Главне контроле,

¹⁹ АС, ГКо, 1849, Ф 1 Р 48.

²⁰ АС, ГКо, 1851, Ф 3 Р 283; сличан пример ГКо, 1855, Ф 2 Р 53.

²¹ Неколико примера таквих рачуна: АС, ГКо, 1845, Ф 1 рег. бр. 67, 69, 121, 134; Ф 2 рег. бр. 183, 329, 333; 1846, Ф 2 Р 127; Ф 4 Р 46; 1855, Ф 1 Р 46.

²² АС, ГКо, 1849, Ф 2 Р 77. Главна контрола је, иначе, још 1845. констатовала да држава има врло велике расходе зато што се кореспонденција обавља на скупом папиру и „што ниједно надлежатељство у трошењу папира ни најмање на економију не мисли“. Стога је предложила Савету да пропише величину и квалитет хартије за канцеларијску преписку и да нареди државним надлештвима да забране чиновницима употребу службеног папира за приватне потребе, АС, ГКо, 1848, Ф 2 Р 31, Главна контрола Државном савету, бр. 255, 10/22. 5. 1845.

Министарство финансија обуставило казначеју Округа црноморског, Петру Павловићу, у 1851. исплату пола плате док није надокнадио губитак у каси од 2.738 гроша и 33 паре пореске за митровско полугође 1845, а онда му је, од почетка јануара 1852. обустављено пола плате док није покривен губитак од 986 гроша и 14 пара пореских за ђурђевско полугође 1846.²³

Веома је важно нагласити да је Главна контрола третирала једнако све чиновнике, од најнижих до највиших. Настојала је да неоправдано учињени расходи буду наплаћени од свих. Следећи примери се стога могу окарактерисати као мали тријумфи правне државе.

Прегледајући почетком 1845. рачуне Министарства финансија из 1842, учињене за време „Привременог правитељства“ од 28. августа/9. септембра до 26. октобра/7. новембра, Јован Нинић је уочио да је министар унутрашњих дела Илија Гарашанин за тих један месец и двадесет осам дана примио плату у износу од 3.222 гроша и 8 пара пореских, рачунајући у односу на његову годишњу плату која је износила 2.000 талира. Међутим, из једног акта председника Државног савета, Стојана Симића, Главна контрола је увидела да Гарашанин није био на дужности од 28. августа/9. септембра 1842, пошто је, заједно са Симићем, дошао из Аустрије у Србију тек 17/29. септембра 1842. На основу тога, Нинић је написао 8. фебруара 1845. Гарашанину следеће: „Кад Главна контрола узме само то да је Ваше Високородије 17. септембра из Аустрије у Београд прешло, закључује да сте 18. [септембра – МЈ] одмарати се морали и тек 19. [септембра – МЈ], као член Привременог Правитељства дејствовати, од кога дана и плату на 2.000 талира признаје Вам, и тако, уместо примљених за 1 месец и 28 дана 3.222 гроша и 8 пара добрих припада [Вам - МЈ] за 1 месец и 8 дана, тј. од 19. септембра до 26. октобра, 2.111 гроша и 4 паре, мање дакле него што је примљено 1.111 гроша и 5 пара. Сувише учињени издатак Попечитељства финансија није могла Главна контрола никако на терету касе народне одобрити и због тога саопштава ово и Вашем Високородију.“ Министру унутрашњих послова је остављен рок од седам дана да врати 1.111 гроша и 5 пара пореских. Пошто је Илија Гарашанин више месеци једноставно игнорисао овај акт, Министарство финансија му је, на захтев Главне контроле, одбило 1.111 гроша и 5 пара пореских од плате за јули 1845. Главна контрола је утврдила да су у истом периоду 1842, поред Гарашанина, и други високи чиновници (Стефан Стефановић Тенка, Матија Ненадовић, Алекса Јанковић, Радован Дамјановић, Александар Хаџи Трифковић и Лазар

²³ АС, ГКо, 1852, Ф 1 Р 33.

Теодоровић) и неки окружни начленици били преплаћени, истина за много мање своте (од по неколико десетина гроша), па је и од њих све надокнађено одбијањем од текућих плата у 1845. години.²⁴

Уверивши се 1845. године, на основу извештаја Београдске царинарнице, да се до тада није наплаћивала царина на ствари које су за своју приватну потребу из Србије у Аустрију и обратно извозили и увозили српски кнезови, београдски везири и страни конзули, и то на основу усменог налога Министарстава иностраних дела и финансија, Јован Нинић је овај проблем, као начелни, изнео Државном савету. Констатујући да Главна контрола не може да прихвати никакав усмени налог као закон, приметио је како „праведно није да један сиромашак, био он чиновник или грађанин, за ствар за себе набављену ђумрук плаћа, а књаз, који је спрам прихода земље богато наплаћен, и остали поменути великаши, који су такође од своји дворови добро с платом снабдевени, од плаћања ђумрука изузети буду.“ У овом случају није толико важан Нинићев очигледни егалитаризам или осећај за правичност, већ исказани став исправног чиновника, представника правне државе у којој се поступа по закону, а не по усменом налогу. Он је молио Државни савет да донесе пропис којим ће се решити да ли да се убудуће наплаћује царина на приватну робу поменутих лица или не.²⁵ Савет му је изашао у сусрет, усвојивши решење да се и даље поступа по дотадашњој пракси.²⁶

На истом трагу као и горња епизода, била је једна примедба Главне контроле на рачун српске Агенције у Цариграду из 1844: „Издати бакшиш гавазу, што је дукан књажески у месецу фебруару донео не признаје се, због тога што је то потреба књаза била, а не земље и због тога да капућехаја плати 20 гроша каси.“²⁷

Главна контрола је периодично у рачунима проналазила појединачне крупне недостатке. Преглед рачуна начелства Подринског округа за ђурђевско полугође 1844. изнео је на видело разне злоупотребе окружног начелника, Илије Чворића, који се иначе истакао у гушењу Катанске буне.²⁸ Он је оштетио касу за 50 дуката цесарских готовине, бесправно је присвајао за себе државну земљу, стоку нађену без надзора

²⁴ АС, ГКо, 1845, Ф 1 рег. бр. 11; рег. бр. 26, 27, 28, 29.

²⁵ АС, ГКо, 1845, Ф 2 рег. бр. 151.

²⁶ АС, ДС, 1845, ролна микрофилма 115, рбр. 225.

²⁷ АС, ГКо, 1846, Ф 1 Р 54, Примедбе на рачун Агенције Књажевске Српске у Цариграду од почетка јануара до конца октобра 1844, кбр. 30, 19/31. 1. 1845, примедба под редним бројем 2.

²⁸ Р. Поповић, *наведено дело*, 173–178.

и чинио доста других недозвољених ствари.²⁹ Из рачуна Београдске царинарнице је утврђено да у периоду од септембра 1843. до септембра 1846. није била наплаћивана дневна лежарина од 20 пара чаршијских за робу у магацину, због чега је изостао приход од 53.155 гроша и 25 пара чаршијских.³⁰ Највећи појединачни недостатак Главна контрола је открила у Главном војном штабу, који је деловао у оквиру Министарства унутрашњих дела. Ту је, заправо, била реч о отвореној крађи. Прегледајући рачуне Главног војног штаба током 1850. године, Главна контрола је установила да је казначеј, Коста Момировић, од 13. новембра 1846. до 13. јануара 1850. украо из благајне укупно 220.201 грош и 30 пара чаршијских. Потом је са новцем слободно прешао у Аустрију. Да ствар буде још гора, Момировић се чак није ни трудио да у рачунима прикрије крађу, већ је све мањке отворено приказивао. Он је, штавише, редовно слао Министарству унутрашњих дела те и такве рачуне на преглед, очигледно знајући да их тамо, због чистог немара, нико неће прегледати, као што их и није прегледао. При свему томе, новац у Главном војном штабу није био држан у благајни са два кључа, од којих је један имао начелник Штаба, потпуковник Константин Хранисављевић а други казначеј Момировић, него, мимо прописа, у благајни са једним кључем који је поседовао само Момировић. Главна контрола је поводом овог случаја годину дана тражила објашњења од министра унутрашњих дела Илије Гарашанина, али је од њега успела само да добије опомену у вези пристojности тона којим му се обраћала. Немоћна, тражила је помоћ од Државног савета, но без успеха. Државни савет је, као и у поменутом случају Београдске царинарнице, закључио да недостатак нема од кога да наплати, па је отписан.³¹ Ова два примера су били порази, не Главне контроле, већ правне државе, јер старешине надлештава нису сносили одговорност због пропуста у служби.

Сумирајући резултате свог дотадашњег рада у новембру 1856, Главна контрола је констатовала да је од 1844. до краја 1855. у свим, за тих дванаест година, разрешеним рачунима државних надлештава пронашла и наплатила 85.895 гроша пореских недостатка, а да је у исто време рачунополагачима враћено преплаћених 16.636 гроша. Према томе, Главна контрола је за дванаест година држави уштедела 69.259 гроша

²⁹ АС, ГКо, 1845, Ф 2 рег. бр. 141.

³⁰ АС, ГКо, 1849, Ф 4 Р 45, Главна контрола Државном савету, бр. 54, 19/31. 1. 1848.

³¹ АС, ГКо, 1851, Ф 2 Р 85, Главна контрола Државном савету, бр. 144, 28. 2/12. 3. 1851; 1856, Ф 4 Р 263, иста истом, бр. 1026, 29. 10/10. 11. 1856; ДС, 1852, ролна микрофилма бр. 167, рбр. 634, иста истом, бр. 886, 20. 8/1. 9. 1852.

пореских. Поред тога, у датом тренутку је са разним надлештвима (окожним начелствима, царинарницама, карантинима и др.) водила преписку, потражујући од њих крупне своте.³²

Као што је Закон налагао, Главна контрола је периодично састављала детаљне ревизорске извештаје о раду појединих јавних установа. Из њих се, на пример, види да су Пошта и Државна штампарија у петој деценији 19. века пословали са губицима, док је, напротив, Државна апотека у Београду остваривала профит. Главна контрола је, наравно, и анализирала узроке настанка поменутих губитака и давала препоруке како да се они убудуће избегну. Њихова садржина није предмет овог рада, али као карактеристику савременог, либералног, схватања економије чиновника Главне контроле, наводимо препоруку из 1852. како да се поправи пословање Државне штампарије. Она је била врло једноставна – да се Државна штампарија затвори, те да се њен посао препусти приватној иницијативи. Као у неком уџбенику политичке економије, у извештају Главне контроле је написано: „Осведочено је и у државној економији за правило признато да је најбоље да се Правитељство ни у какву радњу трговине или заната не меша, но само да своје потребе, посредством разумног узимања данка од чистог прихода подмирује. Свака радња трговине или заната коју Правитељство предузме, понајвише је са штетом скопчана, зато што Правитељство мора поставити много надзиратеља, који ће један другог пазити да се злоупотребљенија не чине, и што се при свем том ни најплаћенији надзиратељи не старају о напретку радње тако, као што се стара прави господар.“ Наравно, Државни савет је, са становишта државног интереса и опште друштвене користи од постојеће штампарије, предлог одбацио. Исто тако, вредни су пажње ревизорски извештаји о рачунима општина. Са њима је Главна контрола имала доста муке, јер су испрва били врло неуредно састављани, што се оправдано приписивало неукости општинског часништва и лабавом надзору среских и окожних власти. Захваљујући сталним притисцима Главне контроле, ови недостаци су временом отклоњени и, што је најважније, општинске касе су стално бележиле растући суфицит. Капитал свих општина у земљи је у периоду од 1839. до 1844, док њихови рачуни нису били прегледани, износио 421.000 гроша чаршијских. За осам година, од како је Главна контрола почела да их прегледа (1845–1852), тај капитал је био десет пута већи и износио је 4.027.000 гроша чаршијских. У Главној контроли су овај успех

³² АС, ГКо, 1856, Ф 4 Р 263, Главна контрола Државном савету, бр. 1206, 29. 10/10. 11. 1856.

приписивали чињеници да су општински часници, па и полицијске власти, постали свесни да њихов рад на пољу општинских финансија држава надзире и проверава, те су самим тим злоупотребе и немар били знатно умањени.³³

Главна контрола је, у сарадњи са појединим министарствима, учинила много на плану унапређења рачуноводства у државним надлештвима, и то углавном до 1850. године. Најважније мере су биле следеће. Прописала је 1844. формуларе за вођење општинских рачуна, као нужан предуслов једнообразности.³⁴ Израдила је и послала рачуно-полагачима у министарствима 1845. таблицу за правилно претварање грошева у паре, да се њом служе при издавању плата.³⁵ Исте године је, у сарадњи са Министарством финансија, устројила књиговодствена правила за окружна начелства и царинарнице.³⁶ Следеће године је био усвојен њен предлог да од 1/13. новембра 1846. сва државна надлештва склапају годишње, а не, као до тада, полугодишње рачуне и да убудуће рачунска година почиње 1/13. новембра. Тиме су послови рачуноводства били знатно поједностављени.³⁷ После вишегодишњег рада са Министарством правде и финансија, Главна контрола је 1850. устројила рачуноводствена правила за окружне судове.³⁸ Коначно, Главна контрола је унапредила свој рад 1851, тако што је одлучено да од тада рачуни Министарства финансија, као најважнији за земљу, увек имају првенство приликом прегледања.³⁹

Нема сумње да је рад Главне контроле био врло користан за државу, те да је допринео њеном свеопштем напретку. Међутим, из тога не би требало извлачити закључак да је Главна контрола била успешна. Напротив, била је врло неефикасна. Она никад није успевала да током једне године прегледа ни све рачуне државних надлештава из претходне године, а камоли општинске и рачуне јавних установа. На пример, Главна контрола је у 1849. години прегледала највише рачуна државних надлештава из 1846, а у 1850. из 1847. године. Тако су се непрегледани рачуни гомилали, заостатак у послу се увећавао, а рачунополагачи су

³³ АС, ГКо, 1849, Ф 4 Р 45; 1850, Ф 3 Р 188; 1851, Ф 2 Р 85; 1854, Ф 5 Р 187; 1856, Ф 4 Р 263; ДС, ролна микрофилма бр. 167, рбр. 634.

³⁴ АС, ГКо, 1849, Ф 4 Р 45.

³⁵ АС, ГКо, 1845, Ф 2 рег. бр. 303.

³⁶ АС, 1849, Ф 4 Р 45.

³⁷ АС, ГКо, 1846, Ф 4 Р 39.

³⁸ АС, ГКо, 1850, Ф 1 Р 88.

³⁹ АС, ГКо, 1851, Ф 4 Р 507.

морали да чекају по више година да добију разрешителнице. Самим тим, благовремени увид у стање јавних финансија је редовно изостајао.⁴⁰ Када је 1858. донет нови Закон о главној контроли, направљен је биланс рачуна који до тада уопште нису били узимани у рад. На дан 3. новембра 1858. било је 403 таква рачуна државних надлештава (5 из 1850, 5 из 1851, 10 из 1852, 17 из 1853, 19 из 1854, 46 из 1855, 149 из 1856. и 152 из 1857). Општински рачуни су били прегледани и разрешени закључно са 1847. годином, а за период 1848–1857. нису (око 12.000 рачуна, односно просечно по 1.200 за сваку годину). Рачуни београдске болнице су стајали непрегледани за године 1851–1857, Удовичког фонда за 1853–1857, Школског фонда за 1854–1857, црква и манастира за 1847–1857. и пупиларни за 1839–1857. При томе, Главна контрола до 1858. није обавила нити једну редовну ни ванредну теренску инспекцију стања неке благајне.⁴¹

Разлога за овако жаслоно стање је било више. Главна контрола је почела рад 1843. са заостатком, јер је наследила непрегледане рачуне од 1839.⁴² Персонал јој је био исувише мали, иако се број рачуноиспитатеља од почетна три попео на дванаест у 1857. години. Међутим, Државни савет није увек на места рачуноиспитатеља постављао лица довољно способна за ту струку. Плате рачуноиспитатеља су биле мале. Примера ради, док је рачунополагач у неком министарству могао да заради и до 1.000 талира годишње, највећа годишња плата рачуноиспитатеља у Главној контроли је износила 550 талира. Сем тога, чиновници нису имали много могућности да напредују у оквиру Главне контроле, јер је број звања био ограничен. На овај проблем је годинама указивано Државном савету, који је, уместо да одобри директно повећање плата или уведе више чиновничких класа и тако задржи способне људе, дао препоруку 1856. да се незадовољници (међу њима су били и најискуснији радници, Илија Маргетић и Христифор Солар) преместе из Главне контроле у друга надлештва у којима би могли да напредују по постојећим прописима! Даље, сви рачуноиспитатељи нису увек били на располагању Главној контроли, зато што су често узимани у састав разних ванредних комисија по министарствима, које су помагале недовољно стручним рачунополагачима да склапају рачуне. Административна процедура закључења једног рачуна је могла да буде исувише спора, зато што је

⁴⁰ АС, ГКо, 1848, Ф 1 Р 39; 1849, Ф 4 Р 45; 1850, Ф 3 Р 188; 1851, Ф 2 Р 85; 1854, Ф 5 Р 187; 1856, Ф 4 Р 263; ДС, ролна микрофилма бр. 167, рбр. 634.

⁴¹ АС, ГКо, 1856, Ф 4 Р 263; 1858, Ф 3 Р 51; Ф 5 Р 187.

⁴² АС, ДС, 1843, ролна микрофилма бр. 98, рбр. 447, Главна контрола Државном савету, бр. 108, 18/30. 12. 1843; ГКо, 1849, Ф 4 Р 45.

преписка између Главне контроле и неког надлештва поводом рачуна умела да траје више месеци, па и година. Коначно, чиновници Главне контроле нису радили после подне, а ни пре подне оних дана када Државни савет није заседао. Зато им је кнез наредио 1857. да сви морају да долазе у канцеларију од 8 до 12 сати пре подне, а после подне од 2 до 5 зими, односно од 3 до 6 сати лети.⁴³

Пошто се увидело да је бесмислено наставити рад по старом, из Главне контроле је крајем 1856. потекла иницијатива упућена Државном савету за промену Закона. Главна контрола је предложила неколико мера које би ваљало узаконити, како би њен рад убудуће био ефикасан и у пуној мери испуњавао циљ. Оне су биле следеће: 1) нов почетак, тј. препуштање заосталих непрегледаних рачуна некој ванредној комисији; 2) утврђивање процедуре за ванредни и изванредни теренски преглед благајни; 3) повећање броја рачуноиспитатеља и канцелариског особља; 4) уређење хијерархије звања и висине плата; 5) реизбор свих рачуноиспитатеља; 6) запошљавање рачуноиспитатеља по одлуци саме Главне контроле; 7) прецизно одређивање рока за одговоре државних надлештава и других установа на примедбе Главне контроле; 8) давање судске власти Главној контроли у одлукама о надокнади новца, уместо упућивања на редовни судски поступак; 9) дозвола Главној контроли да може да отпише мале недостатке, до 110 гроша чаршијских, како се око њих не би губило време у кореспонденцији; 10) обустава именовања рачуноиспитатеља у чланство било каквих комисија у другим установама. Предлог је закључила сасвим тачном констатацијом да „добар финансијелни надзор не може никада бити прескуп“.⁴⁴

Државни савет је прихватио иницијативу и именовао у децембру 1856. комисију за израду новог закона о Главној контроли. Посао је био окончан након једне године и девет месеци. Све наведене мере које је Главна контрола изнела биле су прихваћене.⁴⁵

Истог дана, 27. септембра 1858. била су донета два Закона која су се односила на Главну контролу. Првим Законом је закључен рад Главне контроле по старом пропису, односно омогућен јој је тражени нови почетак. Њиме је предвиђено да Главна контрола убудуће прегледа рачуне

⁴³ АС, ГКо, 1852, Ф 5 Р 160; 1854, Ф 5 Р 162; 1856, Ф 1 Р 147; Ф 4 Р 263; 1857, Ф 1 Р 8; ДС, 1853, ролна микрофилма бр. 180, рбр. 589; *Државни календар са Шематизмом Књажевине Србије за 1858*, 17.

⁴⁴ АС, ГКо, 1856, Ф 4 Р 263.

⁴⁵ АС, ГКо, 1857, Ф 5 Р 118; ДС, 1857, ролна микрофилма бр. 235, рбр. 731; 1858, ролна микрофилма бр. 246, рбр. 499; ролна микрофилма бр. 247, рбр. 499.

државних надлештава и јавних установа од рачунске 1858. године, а да, у међувремену, док они не буду предати, прегледа и закључи колико стигне заосталих рачуна Министарства финансија, Главног војног штаба, Грађевинског одељења Министарства унутрашњих дела, окружних начелстава, царинарница, Топчидерске економије и Државне штампарије, и то тим редом. Рачуни које не буде стигла да прегледа, као и сви други заостали рачуни (општински, цркава и манстира, Школског фонда, Удовичког фонда, Сиротињског фонда, болнички и пупиларни) су се имали сматрати разрешеним. Тиме су хиљаде заосталих рачуна једноставно отписане. Рад на рачунима по којима је Главна контрола у датом тренутку водила преписку са разним надлештвима је требало завршити по одредбама новог Закона. Судски процеси који су вођени због наплате недостатака у појединим рачунима је требало да се окончају у редовној процедури. Коначно, сва до тада постојећа чиновничка звања у Главној контроли су укинута, чиме је омогућен реизбор, тј. избор новог особља.

Други Закон је заправо представљао ново устројство Главне контроле. Она је и даље остала у саставу Државног савета. Дужност јој је експлицитно проширена са прегледања рачуна о новцу и стварима државних надлештава и јавних установа и на прегледање самих благајни и ствари.

На челу Главне контроле је био председник, а имала је још три члана, једног државног комесара, шест рачуноиспитатеља прве класе, десет рачуноиспитатеља друге класе, једног секретара и потребан, не и прецизиран, број канцеларијског особља. Председника и чланове Главне контроле постављао је указом кнез на предлог Државног савета, државног комесара такође кнез указом али на предлог министра финансија, а остали персонал је на предлог Главне контроле запошљавао Савет уз одобрење кнеза. Дакле, овим је остављено Главној контроли да сама бира стручно особље за рачуноиспитатеље. Прецизирани су хијерархија стручних звања и пут напредовања, од рачуноиспитатеља друге класе до председника. Државни комесар је морао да буде по струци правник.

Задаци Главне контроле, поред прегледања рачуна и благајни, били су, као и раније, да у споразуму са другим државним органима ради на побољшању рачуноводства у земљи и да подноси годишње извештаје Државном савету о свом раду, и то у месецу априлу. Главној контроли је дата власт да, уколико открије недостатке у рачуну, благовремено код надлежног суда обезбеди стављање имовине одговорног рачунополагача под хипотеку, да нареди да се пронађени недостаци наплате од криваца и да одговорне за евентуалне злоупотребе тужи суду. Исто тако, дата јој је

дисциплинска власт над сопственим чиновништвом и, у извесној мери, над рачунополагачима установа чије је рачуне прегледала.

Државни комесар у Главној контроли је заправо био нека врста државног правобраниоца. Зато је Закон и прописивао да он мора бити правник по струци. Његов је задатак био да, по решењу Главне контроле, благовремено код надлежног суда обезбеди стављање хипотеке на имовину рачунополагача, да се стара о извршењу решења Главне контроле о наплати недостатака, да тужи суду рачунополагаче осумњичене за злоупотребе, да пази на то да рачунополагачи у Законом прописаним роковима достављају Главној контроли рачуне и шаљу одговоре на њена акта, као и да се према Закону кажњавају уколико то не чине и, коначно, да контролише да ли чиновници Главне контроле уредно долазе на посао и да ли врше своју дужност по Закону. Државни комесар је био потчињен министру финансија. Увођењем ове функције је заправо Главна контрола ослобођена побројаних административних дужности, чиме јој је остављено више времена да се посвети рачунима, али је истовремено и сама стављена под надзор.

Рачунополагачи су били дужни да поднесу Главној контроли рачуне најкасније четири месеца по завршетку рачунске године, тј. до првог марта.⁴⁶ Исто тако, били су дужни да одговарају на примедбе и сва друга акта Главне контроле у року који им Главна контрола одреди. Рачунополагачи су могли да благовремено поднесу образложену молбу да им се поменути рокови продуже, коју је Главна контрола могла, али није морала да усвоји. Главна контрола је имала власт да дисциплински казни рачунополагаче који би прекорачили рокове или поднели неуредне рачуне који се не би могли прегледати опоменом, укором или губитком једномесечне плате. Уколико рачунополагач не би био у стању да склопи рачун, односна установа је била дужна да на захтев Главне контроле одмах именује друго лице да то уради; за све време док се тај рачун не склопи, рачунополагач би примао пола плате. Ако би неки рачунополагач био два пута кажњен губитком плате по једном или оба горе наведена основа, био би отпуштен из службе.

Председник Главне контроле је додељивао рачуноиспитатељима рачуне на преглед. Сама процедура прегледа је била иста као и у старом Закону. По обављеном прегледу, председник је давао прегледани рачун једном члану Главне контроле на проверу. Он је био дужан да, по свом

⁴⁶ Решењем Главне контроле из октобра 1858. је тачно прецизирано која су надлештва била дужна да рачуне шаљу директно Главној контроли, а која посредно, преко надређених власти, АС, ГКо, 1858, Ф 5 Р 121.

нахођењу сравни неколико позиција прегледаног рачуна са поднетом документацијом и да испита да ли су примедбе рачуноиспитатеља, ако их има, основане. Уколико би се показало да је рачуноиспитатељ направио неке грешке, онда је председник Главне контроле додељивао исти рачун на нови преглед другом рачуноиспитатељу, а први је имао да буде дисциплински кажњен. Уколико би члан Главне контроле закључио да у исправно прегледаном рачуну нема никаквих примедба, износио би закључак о томе на заседању Главне контроле, како би се одмах издала разрешителница. Уколико би се сложио са примедбама рачуноиспитатеља изнетим у исправно прегледаном рачуну, онда би примедбе саопштио истовремено рачунополагачу, захтевајући објашњење у року који му назначи, и државном комесару. Када би члан Главне контроле добио одговор од рачунополагача и саслушао мишљење државног комесара, онда би износио читав случај на заседању Главне контроле.

Када би рачуноиспитатељ или члан Главне контроле који проверава рад рачуноиспитатеља приметили у неком рачуну недостатак који превазилази једногодишњу плату рачунополагача, били су дужни да одмах, не тражећи никаква објашњења од рачунополагача, о томе извести председника. Он је одмах случај износио на заседање Главне контроле, којем би присуствовао и државни комесар, где би Главна контрола доносила одлуку да се тражи стављање хипотеке на имовину рачунополагача код надлежног суда и да се дотични рачунополагач стави под полицијску присмотру док се рачун не расправи и док се не реши да ли га треба и како казнити.

Главној контроли је дата судска власт у решавању о надокнади недостатака који би се појавили у рачунима, чиме је поступак саме надокнаде знатно скраћен. Тиме је избегнуто излишно понављање доказног, у овом случају рачунског, поступка у редовној судској процедури. Главна контрола је одлуке доносила у свом пуном заседању, које су чинили председник и најмање два члана. Решавало се већином гласова, а у случају равногласја, победу је односила страна на којој је био председник. Заседању су присуствовали рачуноиспитатељ који је прегледао рачун о коме се решава, секретар и државни комесар, но они нису учествовали у гласању о одлуци. Главна контрола је у заседању доносила одлуку о издавању разрешителнице или о наплати недостатка. Недостатак је могао да буде наплаћен од рачунополагача у корист благајне државног надлештва или јавне установе, односно од благајне државног надлештва или јавне установе у корист рачунополагача. Благајну државног надлештва или јавне установе је заступао државни комесар.

Главна контрола је своја решења о наплати недостатка издавала у виду судске пресуде, а потписивали су их председник и секретар. Рачунополагач и државни комесар су имали право да се жале Касационом суду на решење Главне контроле о наплати недостатка у року од месец дана, и то само у три случаја: 1) ако је Главна контрола ненадлежна или је прекорачила власт; 2) ако су повређене или пренебрегнуте законске форме и 3) ако је решење Главне контроле изречено против јасног смисла закона. Одлука Касационог суда је била коначна. Решења Главне контроле су постајала извршна по истеку једномесечног жалбеног рока или по одлуци Касационог суда. Чим би решење постало извршно, дужност државног комесара је била да се постара о наплати. Најпре би се дотичном рачунополагачу понудило да сам плати недостатак, а ако он то не би хтео, онда би му се преко установе у којој је запослен обуставила плата или би се ангажовала полиција да спроведе принудну наплату из његове покретне и непокретне имовине. Ако би Главна контрола установила да је недостатак настао као последица намерне злоупотребе, онда је државни комесар био дужан да, независно од процеса наплате, тужи због тога рачунополагача суду.

Главна контрола је била дужна да редовно и ванредно прегледа Главну државну благајну. Председник Главне контроле је могао, према потреби и сопственом нахођењу, да затражи од надлежног министра да се изненада обави преглед благајне неког надлештва у оквиру његовог ресора и да се Главна контрола о резултатима извести; тај преглед нису обављали чиновници Главне контроле, већ дотичног министарства. Редовно прегледање Главне државне благајне имало се предузимати по решењу кнеза и Државног савета, сваке године при закључењу годишњег рачуна Министарства финансија. Председник Главне контроле је могао у сваком тренутку, по свом нахођењу и без ичије дозволе, да нареди и изненадно прегледање Главне државне благајне. У оба случаја, преглед је обављала комисија, састављена од једног члана Главне контроле и потребног броја рачуноиспитатеља. Сама процедура прегледа је Законом била детаљно регулисана. Материјалну и кривичну одговорност за евентуалне недостатке сносили су рачунополагач, главни казначеј и министар финансија.

Главна контрола је по Закону била дужна да у року од две године, рачунајући од првог марта када је најкасније морала примити рачуне, те рачуне прегледа. Уколико би по истеку тог рока рачуни остали непрегледани, сматрали би се разрешеним.

За законитост и исправност наплаћивања и исплаћивања одговарали су пред Главном контролом наредбодавци и сами извршиоци наплате или исплате.

Главној контроли је остављена могућност да самоиницијативно отпише недостатке до 50 гроша пореских у рачунима до 10.000 гроша, односно до 100 гроша у рачунима који прелазе суму од 10.000. Тиме се избегавала преписка око малих свота.

Рачуноиспитатељима и члановима Главне контроле је било забрањено да два пута прегледају исти рачун.

Председник и чланови Главне контроле, будући да су били под надзором Државног савета, потпадали су под његову дисциплинску власт. Државни комесар је био под дисциплинском влашћу Министарства финансија. Рачуноиспитатељи и канцеларијско особље су били под дисциплинском влашћу Главне контроле. Они су могли бити кажњени опоменом, укором или губитком једномесечне плате за пропусте у служби. Ако би због погрешно прегледаног рачуна нека благајна претрпела штету, рачуноиспитатељ који је направио грешку у прегледању је био дужан да штету плати, поред дисциплинске казне коју му Главна контрола одреди. Чиновници Главне контроле који би два пута били кажњени губитком плате, губили би службу. Овим су рачуноиспитатељи у потпуности изједначени у одговорности са рачунополагачима. Уколико би се показало да је рачуноиспитатељ у договору са рачунополагачем намерно прећутао неки недостатак у рачуну, обојица би сносили материјалне и кривичне последице.⁴⁷

Као што се види, Закон је био одличан. Њим је створена могућност за успешан и, што је најважније, ефикасан рад Главне контроле. Остало је, наравно, да се види да ли ће и колико дуго издржати пробу времена, посебно у светлу крупних политичких промена које су се догодиле у Србији убрзо по његовом усвајању.

Главна контрола у Кнежевини Србији, иако основана 1843, практично је устројена 1844. Она је била у саставу Државног савета и под његовим надзором. Поред очигледне користи од прегледања рачуна државних надлештава и јавних установа, чиме се Главна контрола бавила, држава је од ње имала још једну, не тако очигледну, али можда и већу корист. Главна контрола је самим својим постојањем деловала превентивно на лица задужена за руковање државним новцем. Чиновници Главне контроле су се у обављању дужности строго држали закона и у том смислу су били добри представници правне државе. Ова установа је у свом послу до 1858. била успешна и неефикасна. Другим речима, радила је квалитетно, али недовољно. Пошто је у послу стално заостајала,

⁴⁷ 33У II, Београд 1858, 107–137.

непрегледани рачуни су се гомилали, тако да Државни савет на основу њих није могао да стекне благовремени увид у право стање финансија. Разлог томе је лежао у несразмери између броја и положаја чиновника Главне контроле и обима посла који су имали да обаве, као и у извесним мањкавостима Закона о Главној контроли из 1844. Због тога је 1858. био донет нови Закон, који је требало да Главној контроли омогући жељену ефикасност и целовито испуњење задатих циљева.

Miloš Jagodić

**THE STATE AUDIT INSTITUTION IN PRINCEDOM OF SERBIA:
FOUNDING AND FIRST PERIOD OF ACTIVITY (1843-1858)**

Summary

The State Audit Institution in Serbia was founded in 1843 and it was named "The Main Control". It was a part of the State Council and it was put under Council's supervision. Control's task was to inspect yearly accounts of all state and public institutions. Its activity proved to be quite beneficiary for the state and its finances. However, the Control was inefficient. It kept lacking behind with inspecting accounts year after year, so they were piling up. Such development was caused by the insufficient number of employees and certain drawbacks of the Law on Main Control. Eventually, the new Law was passed in 1858, which considerably broadened Control's authorities and thus provided an excellent foundation for its future work.

Кључне речи: Државна ревизорска институција, Главна контрола, уставобранитељи, финансије, Државни савет.

Чланак примљен: 10. 10. 2013.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 06. 2014.

Јована ШАЉИЋ*
Историјски институт
Београд

„КРАЉЕВСКА СРПСКА ОСНОВНА ШКОЛА СИЈАРИНСКА (за арнаутску децу)**

Анстракт: У раду је приказан рад основне школе за албанску децу отворене 1898. године у селу Сијарини, у Врањском округу, Јабланичком срезу. Разлози за отварање школе нису били само просветно-васпитни већ су лежали у сложеним српско-албанским односима у Косовском вилајету, али и преузетим међународним обавезама Србије према свом неправославном становништву. Рад саме школе осликавао је и нестабилне прилике које су у овим крајевима владале након ослобођења.

Кључне речи: Србија, Сијарина, Врањски округ, школа, Албанци.

Припајањем четири нова округа, Нишког, Пиротског, Топличког и Врањског, Кнежевина Србија је 1878. године, са увећањем територије, добила и увећање становништва. Према попису који је следеће, 1879. године спроведен у новим областима, међу тим становништвом налазило се и 6.567 муслимана који су након српско-турског рата и послератних исељавања остали у својим домовима.¹ У Нишком и Пиротском округу

* jovana.saljic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

¹ *Државопис Србије*, свеска XI, Београд 1882, 56–57.

они су чинили углавном варошко а у Врањском и Топличком махом сеоско становништво албанске националности. Њихове дојучерашње комшије и сународници, Албанци који су избегли са својих имања у Врањском и Топличком округу и настанили се у Косовском вилајету, уз саму границу са Србијом, током наредних година почели су да врше оружане упаде преко границе у циљу освете и плачке. Суочавајући се са упадима Албанаца на својој територији, преузетим међународним обавезама у погледу поштовања и испуњавања верских и других мањинских права прописаних Берлинским уговором, али пре свега, суочавајући се са несносним положајем српског становништва преко границе које је у Косовском вилајету настављало да трпи албански терор уз подршку турских власти, српске власти су, у годинама које су следиле, водиле донекле помирљиву политику према преосталим Албанцима тражећи начин да по сва три основа постигну, по српске интересе, колико-толико задовољавајуће резултате. Један од сегмената овакве политике било је и подизање џамије и школске зграде у селу Сијарини, близу саме границе са Турском, које је припадало Врањском округу, Јабланичком срезу. У позадини већ поменутих настојања крио се и, како ће се показати, нереалан план српских власти о постепеној асимилацији и утврђивању српског духа код албанске деце и њихових родитеља кроз српски образовни систем.

Зграде џамије и школе у селу Сијарини подигнуте су 1882. године као задужбина краља Милана Обреновића, у циљу показивања свим заинтересованим странама да Србија брине о свом албанском становништву на југу. Први хоџа сијаринске џамије кога је српска држава плаћала да врши обреде Албанцима у Сијарини и околини био је постављен октобра 1889. године², међутим школска зграда није вршила своју основну намену још дуги низ година и служила је превасходно за становање муслиманских свештеника који су ту долазили на службу.

Иницијатива за отварање школе коначно је покренута 1896. године а план се састојао у следећем: како локално албанско становништво не би ово доживело као атак на своју веру и верске обичаје, у договору са хоџом и локалним албанским поглавицом, Саит-пашом Османовићем, отворити посебну школу у којој би се, бар у почетку, хоџа дала већа овлашћења у смислу контроле наставе и учитеља. За учитеља је требало поставити некога од поверљивих људи из редова Албанаца, а

² Архив Србије (=АС) – Министарство просвете и црквених послова, Црквено одељење (=МПС-Ц), 1904-V-36, М. Умеровић, сијарински хоџа – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 23. маја/4. јуна 1894, у Београду.

у школи би се, поред српског језика учила и исламска веронаука. Постепено, током рада школе, према утврђеном плану *„могле би се чинити мале, неосетне измене тако, да би она после неког времена била српска школа, у којој би само оца веронауку предавао.”*³ На тај начин, сматрало се, албанска деца би се васпитавала у српском духу што би допринело њиховој лакшој асимилацији у српско друштво и смањивању опште бунтовности код овог немирног становништва. У Срезу јабланичком, Округа врањског, према извештају начелника тог округа, било је око две стотине албанских домова распоређених у два чисто албанска и 11 мешовитих српско-албанских села Медвеђске, Бањске и Бувске општине.⁴ Школа је била намењена управо овом становништву па је план одмах прихваћен од стране српских власти.⁵ Ипак, како се показало, од добре идеје до трајаве реализације није требало да прође много времена, а школа је почела да ради тек две године касније.

Пре свега, зграда у Сијарини намењена за школу била је у прилично лошем стању и на њој је требало извршити одређене оправке, као и набавити школски материјал. Осим новца који је требало издвојити за ову намену, проблем је представљала и набавка грађевинског материјала из Лесковца. Због почетка јесени и лоших путева, набавка је одложена за

³ АС – Министарство просвете и црквених послова, Просветно одељење (=МПС-П), 1900-XXX-48, надзорник основних школа у Врању и срезovima: пољанички, пчињски и јабланички Љ. М. Давидовић –министру просвете и црквених послова Љ. Ковачевићу, 5/17. јула 1896, у Прокупљу.

⁴ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, начелник округа врањског В. Миленковић – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, бр. 3636, 20. марта/1. априла 1898, у Врању. Према попису становништва који је спроведен 1895. године, у селима ове три општине којима је школа била намењена живело је укупно 7.395 становника, од чега 5.741 православних и 1.654 осталих. Попис не садржи прецизне податке о вероисповести и етничкој припадности становништва, мада су неправославно становништво овог краја чинили махом муслимани албанске националности. Бањска општина у којој се школа и налазила била је најмешовитија, са односом 1.111 православних и 1.032 осталих. (*Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембра 1895. године*, Статистика Краљевине Србије, књига XII, Београд 1898, 40–46.)

⁵ „Намеран сам да у Сијарини, среза јабланичког, отворим основну школу почетком нове школске године у којој ће се арнаутска деца учити писмености и вери... С тога препоручујем начелништву да у споразуму са сијаринским хоџом и Сајид-пашом, арнаутским поглавицом, учини све што треба за отварање школе у овоме месту...” АС-МПС-П, 1900-XXX-48, министар просвете и црквених дела Љ. Ковачевић – начелништву округа врањског 10/22. јула 1896, у Београду.

следећу годину а самим тим и отварање школе.⁶ Осим тога, у згради је становао хоџа који није био рад да се из ње исели, нити је имао где.

Једина ствар која је одмах урађена било је постављање учитеља. Избор је пао на Хусеина Бабића, младог, школованог Албанца из Лесковца и првог младог муслимана који се након стицања независности, као државни питомац, школовао у српској гимназији за српског учитеља. У то време предавао је српски језик у турској школи у Нишу и годинама је радио на томе да се за албанску децу отвори једна школа на југу са циљем да *„арнаутчиће који не знају турски нимало, васпитавати их у духу српском и зближавати са својом браћом православне вере.“*⁷ Одмах по доношењу одлуке о отварању овакве школе у Сијарини, министар просвете је поверљивим писмом обавестио Бабића о својим намерама.⁸ Овај је отишао у Сијарину, међутим, по сопственој тврдњи, без основног школског материјала није могао отпочети са радом. Ни наредне две године се није далеко одмакло са плановима за отварање школе; новца није било, а хоџа је и даље становао у школској згради. Бабић је предлагао да се за становање хоџе и два учитеља подигне допунска зграда од слабог материјала, чије му је финансирање, по његовој тврдњи, обећао краљ Милан лично,⁹ међутим, окружни инжењери су махом били заузети око обнављања путева и мостова у новоослобођеним крајевима а ни материјална средства није било лако издвојити. Године 1898. сијарински хоџа је премештен у Лесковац па је школска зграда привремено остала празна. На позив самих Албанаца *„који су сви вољни да им се деца*

⁶ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, начелник среза јабланичког С. Стефановић – министру просвете и црквених послова Љ. Ковачевићу, 28. августа/9. септембра 1896, у Сијарини.

⁷ *„Има већ 4 године како радим да се код Арнаута отвори једна школа јер увиђам од ње доцније велике користи, свуда сам добро примљен, али некако све за данас сутра остаје.“* АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Х. Бабић – референту основне наставе у Министарству просвете и црквених послова Ј. Миодраговићу, 10/22. априла 1898, у Нишу.

⁸ *„Одлучио сам да у селу Сијарини у срезу пољаничком отворим основну школу. С тога Вас овлашћујем, да тамо одете и да припремите земљиште за отварање основне школе, макар било и привремено у приватној кући. О овоме Вашем путу и раду не казујте никоме ништа.“* АС-МПС-П, 1896-XXXVIII-195, министар просвете и црквених послова Љ. Ковачевић – Х. Бабићу, 4/16. септембра 1896, у Београду.

⁹ *„Пошто школа и џамија у Сијарини где сам ја сада постављен за учитеља арнаутске деце, потребују извесне оправке, као и подићи још две-три зграде од слабог материјала, за становање два учитеља и једног хоџе; па пошто су горе*

школују, али само у школи код џамије“, Бабић је отишао у Сијарину да заузме зграду пре доласка новог хоџе.¹⁰ Образован је школски одбор који су чинили искључиво локални Албанци, и извршен упис деце, њих укупно 26.¹¹ Од тог тренутка, Бабић је наставио да врши притисак на власти да се зграда што пре доведе у функционално стање и да се прибави школски материјал како би се што пре отпочело са радом, подсећајући самог министра просвете „да ће ово место имати велике важности за наше опште ствари преко границе.“¹² У међувремену је, према сопственој тврдњи, иако смештен у Лебанама док се стан за учитеља не обезбеди, путовао редовно по албанским селима, упознавао се са Албанцима и њиховом децом, причао им какве ће користи имати од школе, како „краљ

именоване зграде задужбина Његовог Величанства Краља Милана и пошто ми је Он, кад сам 31. прошлог месеца био код њега у аудијенцији, обећао, да ће све Он о својој трошци оправити горе именоване зграде.“ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Х. Бабић – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 10/22. априла 1898, у Лебанама.

¹⁰ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, исти – истом, 3/15. марта 1898, у Нишу.

¹¹ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, исти – истом, 21. марта/2. априла 1898, у Нишу.

¹² „Господине Министре, важност и задатак ове школе код Арнаута нећу да Вам овде разлажем, јер је све то Вама боље познато. Зато Вас понизно молим, да изволите учинити корак где треба те да се рад овамо што пре предузме и набави све што треба.“ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, исти – истом, 22. априла/4. маја 1898, у Лебанама; „Школа у Сијарини још није отпочела рад зато што иста још није оправљена нити су набављене потребне ствари...зато учтиво молим Г. Министра просвете да изволи подејствовати где треба, те да се што пре предузме оправка школе...“ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, исти – истом, 11/23. јуна 1898, у Сијарини; „... молим да се од стране Министарства просвете и црквених послова набаве ниже именоване ствари за ново-отворену основну школу за арнаутску децу у селу Сијарини, среза јабланичког, округа врањског...“ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, исти – истом, 13/25. јуна 1898, у Сијарини; „Ја се налазим у Сијарини код школе, ту чекам док дође наредба од начелства врањског за оправку школе, џамије и квартира – па пошто иста до сада не дође – то учтиво молим Г. Министра просвете да изволи наредити где треба, те да се оправка што пре отпочне, јер су овамо брдски предели па већ настаје време мочварно и хладно...“ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Пбр. 11734, исти – истом, 1/13. августа 1898. у Сијарини; „Оправка школе и џамије у Сијарини још није отпочела – зато учтиво молим Г. Министра да изволи наредити гди треба, те да се што пре отпочне оправка, јер је већ крајње време“ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Пбр. 13059, исти – истом, 15/27. августа 1898, у Сијарини. Слична писма слао је и председник Бањске општине и посланик Алил Исламовић, не само министру просвете и црквених дела, већ и краљу Милану лично (АС-МПС-П, 1900-XXX-48, А. Исламовић –

воли Арнауте, како ће им оправити школу и џамију о своме трошку, како плаћа учитеље и хоће за њих...“¹³ Након извршених притисака, план и предрачун за школске зграде је коначно израђен па је министарство просвете добило одобрење да може за рачун благајне Његовог Величанства Краља отворити кредит код врањског окружног начелства у износу од 4.284,25 динара за оправку сијаринске школе и џамије као и набавку потребног школског материјала.¹⁴

Како се не би дангубило док се нова зграда не подигне, учитељ Бабић је издејствовао код локалне арнаутске општине добровољну помоћ за оспособљавање макар једне учионице за ђаке,¹⁵ уз услов Албанаца да неће слати своју децу у школу да уче српски језик све док се не постави нови хоџа који ће децу истовремено учити и веронауци.¹⁶ У међувремену се кроз локално албанско становништво пронео глас да од школе, станова и оправке џамије нема ништа, те да им српске власти дају само празна обећања.¹⁷ Почеле су и оптужбе власти на рачун учитеља Бабића како није способан да отпочне са радом у школи, те да се опија и одуговлачи, а он је одговарао тврдњама да и кад је покушао да отпочне са наставом, ниједно дете му се у школи није појавило због одсуства вероучитеља. Коначно, децембра 1898. постављен је хоџа, међутим, због отпочињања муслиманског верског празника Рамазана, арнаутски школски одбор је одлучио да деца до краја празника школу не похађају „јер је противно

краљу Милану Обреновићу, 19/31. августа 1898, у Сијарини), па иако је министар Ђорђевић такође инсистирао на што скоријем отварању школе, Министарство грађевина се правдало да је њихово архитектонско одељење претрпано пословима, а начелство округа врањског да је окружни инжењер заузет грађењем новог пута Брестовац–Бојник, АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Пбр. 13596, инжењер окружни Д. Димић – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 24. августа/5. септембра 1898, у Врању.

¹³ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Х. Бабић – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 11/23. јуна 1898, у Сијарини.

¹⁴ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Пбр. 13732, администратор краљеве цивилисте и крунских добара Ј. Павловић – референту за основну наставу Ј. Миодраговићу, 27. августа/8. септембра 1898, у Београду.

¹⁵ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Х. Бабић – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 5/17. септембра 1898, у Сијарини.

¹⁶ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Пбр. 17739, исти – истом, 1/13. октобра 1898; Цбр. 1207, школски надзорник Д. Марчић – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 14/26. новембра 1898. у Владичином Хану.

¹⁷ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Х. Бабић – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 12/24. децембра 1898, у Сијарини.

Курану.“¹⁸ Наредних годину дана је прошло у међусобним свађама локалног становништва око тога који је хоџа погодан да учи децу веронауци, а Албанци су све више инсистирали на томе да деца треба да уче и турски језик у школи, те да им је потребан хоџа који добро влада турским језиком. Због тога је Хусеин Бабић послао још једно поверљиво писмо српским властима у коме инсистира на томе да вероучитељ буде искључиво Албанац „који је мало прост и који не зна много турски, т.ј. који није свршавао најновије турске школе“.¹⁹ У међувремену, стигао је и извештај окружног школског надзорника да се у школи готово ништа не ради, да Албанци неће да шаљу децу у школу докле год нема вероучитеља, те да од школе никакве стварне користи нема.²⁰ Српске власти су се опет одлучиле за помирљиво и надамце противречно решење постављајући за вероучитеља лице које не зна ни српски ни албански, већ искључиво турски језик, извесног Халила ефендију Омеровића, родом из Плевне у Бугарској, уз даље инсистирање на томе да се турски језик у школи не сме учити.²¹

Таман када се помислило да ће школа коначно почети да остварује своју основну намену и циљ, дошло је до првог озбиљнијег инцидента. Десет ученика сијаринске школе побегло је преко границе у Турску, веровало се без знања родитеља и окружних власти, како се не би „однародили и покрестили“.²² Наводно их је бивши вероучитељ убедио да Србија иде на то да ђаке покрести, те да ће им он помоћи да побегну у Турску и тамо наставе своје школовање.²³ Одмах је контактиран конзулат

¹⁸ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Пбр. 17739, исти – истом, 29. децембра 1898/10. јануара 1899, у Сијарини.

¹⁹ „Алил (Исламовић) врло греши у овоме, он не зна задатак и целу ове школе него све слуша нишког муфтију...Молим Вас чувајте ово у тајности, јер ако сазна који Арнаутин, онда ја морам бежати из Сијарине.“ АС, МПС-П, 1900-XXX-48, Пбр. 967, исти – истом, 12/24. јануара 1900, у Сијарини.

²⁰ „У овој се школи ништа не ради по закону све с изговором да то Арнаути неће.“ АС, МПС-П, 1900-XXX-48, Пбр. 179, школски надзорник за округ врањски и топлички С. Златичанин – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 20. јануара/1. фебруара 1900, у Врању.

²¹ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Пбр. 967, министар просвете и црквених послова А. Ђорђевић – школском надзорнику за округ врањски и топлички С. Златичанину, 4/16. фебруара 1900, у Београду.

²² АС-МПС-П, 1900-XXX-48, школски надзорник за округ врањски и топлички С. Златичанин – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 5/18. марта 1900, у Врању.

²³ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Пбр. 921, председник суда Бањске општине А. Исламовић – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 16/28. фебруара 1900, у Сијарини.

у Приштини а ђачки родитељи су инсистирали на добијању пасоша како би отишли у Турску да траже децу.²⁴ Среске власти су испитивале све, од првооптуженог бившег вероучитеља, преко председника Бањске општине Алила Исламовића, учитеља Бабића, хоће, ђака и ђачких родитеља, али су изјаве биле исувише противречне и нејасне и стекао се утисак да се ствар само заташкава. Једино су ученици као главне подстрекаче наводили тројицу најстаријих ђака који су остале наговарали на бег у Турску, говорећи да ће тамо да добију чизме и фесове, да ће свакога дана јести месо и постати турски чиновници и да више неће морати да уче „каурски“ српски већ само турски језик.²⁵ Како било, случај никада није добио свој епилог иако се власт свим силама трудила да открије позадину ових догађаја. Начелник Среза јабланичког је на крају у свом извештају закључио да *„сви они арнаути који би ма шта у погледу расветљавања ове ствари имали казати, не смеју то да учине јер се боје освете убиством, што је у овој крају сасвим обична ствар“*.²⁶ Шта се после догађало са одбеглом децом, није познато, међутим, четири године касније, Албанци Бањске општине су писали министру просвете с молбом да српска држава преузме на себе даље школовање Зејнела О. Ајетовића, ученика сијаринске основне школе, у некој муслиманској верској школи у Скопљу или у Приштини, како би се он образовао за њиховог хоџу, те да *„убудуће и ми Арнаути и српска држава имају хоџу српског грађанина који би држави одговарао и служио као њен веран грађанин“*.²⁷ У прилогу су доставили уверење учитеља Бабића да је кандидат редовно похађао сијаринску школу коју је завршио са одличним успехом и примереним владањем.²⁸ Српске власти су се сложиле да би ово било корисно за државу и њене интересе како би се *„избегли странци хоће и свака сумња о њима једном за свагда*

²⁴ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, школски надзорник за округ врањски и топлички С. Златичанин – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 5/18. марта 1900, у Врању.

²⁵ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, ученици основне школе у Сијарини О. Абазовић, Р. Садиковић, Х. Мустафић, С. Суљевић – начелнику среза јабланичког Т. Поповићу, 24. марта/6. априла 1900, у Сијарини.

²⁶ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, начелник среза јабланичког Т. Поповић – начелнику округа врањског М. Обрадовићу, 7/30. априла 1900, у Лебанама.

²⁷ АС-МПС-П, 1905-I-25, А. Исламовић, И. Меметовић, Б. Рамић и Б. Алиловић – министру просвете и црквених послова Љ. М. Давидовићу, 7/20. новембра 1904, у Бањи.

²⁸ АС-МПС-П, 1905-I-25, Уверење школског управитеља Х. Бабића од 8/21. новембра 1904, у Сијарини.

скинула са дневног реда“²⁹ па су, не слутећи да је предложени младић управо један од, не само бегунаца, већ и главних подстрекача бекства у Турску четири године раније, одлучиле да га као питомца министарства иностраних дела школују за албанског хоџу од поверења.³⁰

На основу званичног извештаја окружног школског надзорника о сијаринској школи, видео се сав пораз идеје асимилације албанске деце у српски образовни систем и касније друштво. Резултати су, по свему судећи, били поражавајући. За целу школску 1899/1900. годину у школи је било укупно 78 радних дана. Од тридесет и једног уписаног детета само њих седморо је долазило у школу, и то нередовно. Десеторо је побегло у Турску, деветоро се никада није ни појавило у школи а петоро су се водили као болесни. Деца су долазила у школу само када је било хоџе јер им родитељи нису допуштали да уче „*кавурски језик*“ без Курана, а хоџе, осим што су се често мењале, често су и одсуствовале из земље прелазећи у Турску, успут не извештавајући о томе никога од српских власти. Такође, у извештају се наводи да се у Сијарини тренутно налазе четворица хоџа од којих је један гост из Турске. Новопостављени хоџа је, и поред строге забране српских власти да се у школи учи турски језик, донео турске букваре из Ниша и поделио их деци, док су српске букваре, по наговору родитеља, деца цепала и бацала у воду због слике „поп“ и „свињска њушка“, па је учитељ Бабић морао да исече ове слике из буквара и тек их онда преда ђацима. У закључку се износи да ова школа, оваква каква је, нема смисла више да постоји те да, уместо да позитивно утиче на албанску омладину, њен је учинак сасвим супротан „*јер се грађанима овог народа даје маха да претпостављају да Српски Закони у Слободној Краљевини Србији за њих – Арнаути – не вреде, а ово услед тога, што им се допушта да игноришу школски закон и што им се толико повлађује*“.³¹ У исто време, школски одбор је, након саветовања са родитељима, донео одлуку да школа за албанску децу не може више опстати.³²

²⁹ АС-МПС-П, 1905-I-25, председник суда М. Радовић – начелству среза јабланичког, 8/21. новембра 1904, у Бањи.

³⁰ „Према извештају приватном изабран је Зејнел О. Ајетовић за питомца Министарства спољних послова“ АС-МПС-П, 1905-I-25, бр. 125, 22. јануара/4. фебруара 1905, у Београду.

³¹ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, школски надзорник за округ врањски и топлички С. Златичанин – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 3/16. маја 1900, у Врању.

³² „Једни vele да им деца ништа не уче, тј. да овде не постоји школа, а други, нарочито старији сталеж – vele да школа постоји овде, али да се у њој учи само веронаука, а српски језик не... Одбор сажалева овај случај, што је био принуђен да

Ипак, српске власти нису хтеле тако лако да одустану. Донета је одлука да се школа отвори и за женску децу, да се у школи постави образована учитељица која би преко деце могла „непосредно утицати и на арнаутске женскиње“, да се изради арнаутски буквар са ћирилицом и по потреби глагољицом „као доказ да српска држава брине о просвећивању њиховом“, као и да се јасно стави до знања албанском становништву да ће се њихова деца васпитавати у српском и албанском духу, да ће се поштовати њихова вера, али да се неће трпети никакве агитације појединих хоџа у циљу турске пропаганде.³³ И овога пута, све је остало слово на папиру а школа је наставила да ради тј. не ради по старом. Албанци су сада условљавали српске власти враћањем одбеглих ђака, говорећи да до тада неће слати своју децу у школу, а побунило се и српско становништво које је тражило да се у школу приме и српска деца а не само албанска.³⁴ Додатни проблем је представљало и сазнање да сијарински хоџа никако није водио књиге рођених за албанску децу па се није знало ни колико уопште има ђака стасалих за школу.³⁵ Учитељица никада није доведена те самим тим нису уписивана ни женска деца а Хусеин Бабић је наставио да пише поверљива писма српским властима о хаотичном стању у овим крајевима, шверцу који се одвијао преко границе, хоџама који су тумарали по околини, спомињању турског султана уместо српског краља при молитвама у џамији, због чега је код хоџе интервенисала полиција а Бабић од стране својих сународника проглашен српским шпијуном, након чега је, због претњи убиством, добио и привремену полицијску пратњу.³⁶ Ипак, наставио је да обавља посао учитеља и управника сијаринске школе балансирајући између српских власти и својих сународника све до краја

Вам поднесе овакво своје решење, али шта ће, кад тако захтевају сви Арнаути“, АС-МПС-П, 1900-XXX-48, бр. 43, председник школског одбора А. Исламовић – школском надзорнику за округ врањски и топлички С. Златичанину, 6/19. маја 1900, у Сијарини.

³³ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, министар просвете и црквених послова А. Ђорђевић – школском надзорнику за округ врањски и топлички С. Златичанину, 16/29. маја 1900, у Београду.

³⁴ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, секретар школског надзорника за округ врањски и топлички Р. Стевановић – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 28. маја/10. јуна 1900, у Врању.

³⁵ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Суд општине бањске – школи сијаринској, 11/24. септембра 1900, у Сијарини.

³⁶ АС-МПС-П, 1900-XXX-48, Х. Бабић – референту основне наставе у министарству просвете и црквених послова Ј. Миодраговићу, 31. маја/13. јуна 1900, у Сијарини.

1905. године, када је по сопственој молби и већ озбиљно нарушеног здравља, пребачен поново за учитеља у Ниш.³⁷

Године 1904. отворена је у Сијарини основна школа за православну децу.³⁸ Иако се налазила у другој згради водила се као иста школа под заједничким називом „Краљевска Српска основна школа Сијаринска”³⁹ са нагласком „за српску” и „за арнаутску децу”, с тим да је сваки одељак имао свога управника. У школи за албанску децу, тај посао је наставио да обавља Хусеин Бабић, да би га по одласку заменио извесни Хасан Фејзуловић који је за ово место посебно припреман као питомац друштва „Светог Саве”. Да ни за новог учитеља није све ишло глатко сведочи и његово писмо упућено министарству просвете у коме се жали на услове рада у школи, оптужујући сијаринског хоџу, уједно и вероучитеља, Мустафу Умеровића, да му својим „туркофилским понашањем” руши све напоре у остваривању васпитања и образовања албанске деце: *„Школа ова има врло узвишен задатак колико га могу схватити, и то с једне стране, да подигне интелект у младом нараштају а с друге стране, да благодари срце и души нараштају, те да – као грађани доцније – не буду као што су им дедови били, већ да су могући умно да данашњу цивилизацију и културу човечанства правилно схвате, а Бога ми и да се што више сроде са Србима...та омладина има себи за вероучитеља човека у највећем степену Туркофила, затим васпитача без и трунке васпитног ауторитета и најзад рушитеља свега онога у погледу васпитања што ја као васпитач будем урадио...Па бар, да мени не смета у васпитачком послу, ни по јада, но и моје руши, што ја назидам: “Што је Марко за дан сазидао, то је вила за ноћ порушила.” У овом случају ја сам Марко а г. Мустафа је вила загоркиња”*.⁴⁰ Како би заиста утврдиле ко је Марко а ко вила, српске власти су наложиле Суду општине сијаринске да испита читав случај и о томе пошаље извештај. Изненађења није било и још једном се показало да су локалне хоџе представљале један од

³⁷ АС-МПС-П, 1905-59-111, Х. Бабић – министру просвете и црквених послова Љ. Стојановићу, 28. новембра/11. децембра 1905, у Сијарини.

³⁸ АС-МПС-П, Решење министра просвете и црквених послова Љ. Давидовића Пбр. 2464. од 10/23. марта 1904. године у Београду.

³⁹ Овај назив је школа званично носила још од школске 1900/1901. године. До тада се у документима углавном називала „Српско-мухамеданска основна школа у Сијарини” или само „Основна школа сијаринска”.

⁴⁰ АС-МПС-П, 1907-8-1, Управитељ сијаринске школе Х. Фејзуловић – Министарству просвете и црквених послова, 23. јануара/5. фебруара 1907, у Сијарини.

главних фактора дестабилизације и сталан извор проблема за српску државу. У извештају суда се, осим потврде учитељевих речи, наводи још и то да је хоџа Мустафа један од главних иницијатора разних убистава над тамошњим Србима, међу којима је и убиство јединог Србина председника општине за последњих тридесет година, Милоша Радовића, те да је жалосно што држава Србија оваквој личности издаје и плату из свог буџета.⁴¹ Вероучитељ је прошао са „озбиљним упозорењем“⁴², а школа је наставила као и до сада, корак напред, два назад. Деца су више одсуствовала из школе него што су је похађала, што због муслиманских празника, што због разноврсних познатих и непознатих болести и зараза. Примера ради, само у школској 1906/1907. години ђаци нису похађали школу најпре тридесет дана због Рамазана, шест дана због Курбан бајрама, а потом још четири недеље због непознате заразне болести.⁴³ У школској 1908/1909. години није се радило месец дана због Рамазана, шест дана због Курбан бајрама, три недеље због шарлаха и четири недеље због непознате заразне болести.⁴⁴ Није се радило ни о другим празницима,⁴⁵ мада пријатно изненађење представља чињеница да је школа радила током ратних година 1912, 1913. и 1914. и да никакви инциденти током овог периода нису пријављени властима. Иако није забележен рад школе током самих ратних операција, учитељ Хасан Фејзуловић је 1914. године добио додатну новчану награду „за рад у тежим условима“.⁴⁶

⁴¹ АС-МПС-П, 1907-8-1, за Председника суда, В. Трајковић – окружном школском одбору, 11/24. фебруара 1907, у Бањи.

⁴² „Препоручује се начелнику да саопшти г. Мустафи Умеровићу, вероучитељу сијаринске школе за арнаутску децу, да тачно и савесно врши своју дужност и уопште удеси своје понашање онако, како то доликује положају који заузима. Ову опомену г. Умеровић сматраће као врло озбиљну, јер ће у противном искусити строге законске последице.“ АС-МПС-П, 1907-8-1, министар просвете и црквених послова А. Николић – начелнику среза јабланичког, 24. фебруара/9. марта 1907, у Београду.

⁴³ АС-МПС-П, 1906-III-46; АС-МПС-П, 1906-IX-104; АС-МПС-П, 1906-X-82.

⁴⁴ АС-МПС-П, 1908-40-1; АС-МПС-П, 1908-53-126; АС-МПС-П, 1909-5-22.

⁴⁵ „Овдашњи Арнаути празнују како Ђурђевдан тако и Светог Марка. Прво зову „Шинђерђ“ а друго „Шмак“. Ови су им празници најсветији. Сваке године почев од уочи Ђурђев дана па до другог дана Светог Марка ниједан од ученика школу посећивао није мада их никада пустио нисам.“ АС-МПС-П, 1912-26-36, Х. Фејзуловић – министру просвете и црквених послова Љ. Јовановићу, 17/30. априла 1912, у Сијарини.

⁴⁶ АС-МПС-П, Попис предмета за 1914. годину, 4/17.

На први поглед, отварање сијаринске основне школе за албанску децу могло би се посматрати као неуспешан пројекат српских власти које сталним уступцима албанском становништву нису успевале да истрају у првобитним намерама о асимилацији албанске деце у српско друштво и систем. Школа је радила или лоше или никако, а усађивање српског духа код младих Албанаца, или још горе, њихових родитеља, показало се као превелики залог. Албанско становништво свакако није представљало плодно тле за усађивање лојалности према новој држави. Чак и ако је било жеље за асимилацијом код појединачних случајева, јавно показивање таквих намера међу сународницима било је превелико опасно. С друге стране, и српске власти су доста траљаво обављале посао допуштајући да од обећања до реализације понекад прођу и године да би, потом, бројним уступцима покушавале да надоместе пропуштено. Ипак, мора се имати у виду да овај пројекат није стајао сам за себе, већ је представљао део дубљих и далекосежнијих намера српских власти обликованих сложеним политичким догађајима који су се тих година одвијали што у земљи, што у њеном непосредном окружењу. Као што смо већ напоменули, Србија је са стицањем независности 1878. године преузела и међународне обавезе прописане Берлинским уговором о заштити верских и мањинских права свог неправославног становништва. Заштита ових права, природно, односила се и на нове области које је Србија добила са проширењем своје територије, у које су спадали Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски округ. Муслиманско становништво се у наредним годинама масовно исељавало из ових округа што својеволно, што под притисцима и уз свесрдну подршку српских власти које су, са друге стране, подизањем џамија попут Сијаринске и плаћањем хоџа, слале слику о поштовању преузетих међународних обавеза. У наредним годинама Србија се суочила и са оружаним пљачкашким упадима својих дојучерашњих становника, пре свега Албанаца, који су се, бежећи из Србије, настанили у Косовском вилајету, уз саму њену границу. То је био још један разлог за подизање џамије и школе, и то баш у селу Сијарина, надамак границе са Турском, како би се утицај оваквих албанских упада, код оног дела албанског становништва који је остао да живи у Србији, колико толико неутралисао. Трећи и можда најважнији разлог за овакве поступке српских власти били су компликовани српско-албански односи у Косовском вилајету. Терор који је српско становништво тамо трпело од стране Албанаца, а који су турске власти здушно подржавале, дајући, у складу са сопственим интересима, ексклузиван положај албанским правцима, прелазило је све границе издржљивости. Како би се последице

терора колико толико ублажиле, у оквиру плана о вођењу националне политике у Старој Србији и Македонији и заштите српског становништва на овом подручју, било је и успостављање веза са албанским главарима у Косовском вилајету. Оваква политика је спровођена тек повремено иако су је многи српски државници у то време видели као једини начин да се помогне српском народу преко границе.⁴⁷ Такође, гледајући у будућност и неминован рат са Турском, српске власти су овакву политику сматрале корисном и у ситуацијама размирица албанских главара са турским властима. Краљ Милан је крајем 1898. и у пролеће 1899. године, уз ангажовање неколико албанских првака из Сијарине, покушао да приволи неке албанске породице избегле 1878. да се поново населе у Јабланички срез, чиме је желео да афирмише Србију као пријатељицу Албанаца.⁴⁸ Управо у то време почела је са радом и сијаринска основна школа намењена албанској деци па се и то може посматрати као један од елемената приближавања Албанцима и њиховим старешинама. Услед свега наведеног, стална попуштања и уступци српских власти, када је ова школа у питању, не треба да изненађују. Као што је османски султан давао ексклузивност Албанцима с једне стране границе, слично је чинио и српски краљ са друге. Разлози за уступке су, истина, били другачије природе, али је принцип био исти: умирити албанско становништво и њихове поглавице како би се национални интереси у што већој мери могли остварити.

⁴⁷ Више о српско-албанским односима у Косовском вилајету и политици коју су српске власти водиле по овом питању видети у: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.

⁴⁸ Исто, 330.

Jovana Šaljić

**“ROYAL SERBIAN PRIMARY SCHOOL IN SIJARINA
(for Albanian children)”**

Summary

The primary school in village Sijarina began operating in 1898. Its task was to educate the Albanian children. The reasons for setting up the school were various, but not solely educative. First and foremost, parallel to attaining independence in 1878 Serbia also assumed the international obligation stipulated by the Berlin Treaty to observe the minority rights of its proper non-orthodox population. That affected, among others, the Albanian Muslim population of the Vranje district for whom a school building and a mosque were constructed in Sijarina in 1882 and donated by King Milan Obrenovic. On the other hand, Serbia faced the brigand armed attacks of its yesterday's subjects, mostly Albanians, who, fleeing Serbia made homes in the Kosovo vilayet along the Serbian border. This was another reason to build a mosque and a school so as to neutralize as best as possible the effect of the Albanian assaults among Albanian population which stayed on to live in Serbia. Third and probably most important reason was the complicated Serb-Albanian relations in the Kosovo vilayet and the terror that Albanians and their rulers imposed over the Serbian population. In order to mitigate at least to some extent the consequences of terror and in the framework of national policy in Old Serbia and Macedonia of defending the Serbian population in the area, communication was established with the Albanian rulers in Kosovo. The opening of the school in Sijarina could accordingly be regarded as an element of rapprochement with the Albanians and their rulers. Finally the Serbian rulers had a plan to strengthen the Serbian mind set among Albanian children and their parents through Serbian education system and to gradually assimilate them in Serbian society. This plan proved unrealistic, the school operated badly or not at all and the Albanian population made evident that it is not a fertile soil for spreading loyalty to the Serbian state.

Keywords: Serbia, Sijarina, Vranje district, school, Albanians.

Чланак примљен: 29. 04. 2014.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 26. 06. 2014.

ПРИКАЗИ

The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD), Историјски институт, Монографије, бр. 64, Београд 2013, 467 стр.

Књига под насловом *Свет Словена. Студије о Источним, Западним и Јужним Словенима: градови, утврђења, села и археолошки налази (VII–XI век)* бави се питањима из историје Словена на територији Европе у раздобљу раног средњег века. Дело је плод заједничог рада групе аутора, на челу са прерано преминулим др Тибором Живковићем и написана је на енглеском језику, због чега ће потенцијална читалачка публика бити знатно већа.

Дело почиње *Уводом* (стр. 9–12) у коме се сажето излажу садржај и циљеви студије, потом следи *Листа скраћених наслова* важнијих периодичних публикација и едиција (стр. 13). Сходно броју аутора и књига је подељена у шест целина, и свака од њих посвећена је одређеном значајном питању из историје, историје уметности, архитектуре, религије и културе ране словенске цивилизације. Иако су засебне целине, оне се заправо допуњују и кроз мозаични приказ нових сазнања о словенским скупинама омогућавају нам да склопимо јаснију слику о Словенима од времена њихове сеобе из прапостојбине преко њихових значајних освајачких подухвата на тлу Европе, где су подривањем моћи тадашњих великих држава обезбедили себи место на тлу истих, до тога да њихов рушилачки нагон у суштини није угрозио ништа сем политичке организације, те су нам тековине старијих цивилизација управо на тај начин и очуване.

У првој целини (стр. 15–35) под називом, *The Urban Landscape of Early Medieval Slavic Principalities in the Territories of the Former Praefectura Illyricum and in the Province of Dalmatia (ca. 610–950)*, тј. *Урбани пејзаж раносредњовековних словенских кнежевина на територији некадашње префектуре Илирик и у провинцији Далмацији* (о. 610–950), чији је аутор Тибор Живковић, истражује се развој утврђења у јужнословенским

кнежевинама, превасходно се ослањајући на чувени спис *De administrando imperio*. Аутор поставља и значајно питање шта се подразумева под урбаним центром, и закључује да Словени, пре свега Срби и Хрвати, нису утицали на промену урбаног пејзажа који су затекли доласком на Балкан, него су пак користили позноримске и рановизантијске тековине и њихови градови настајали су на раније утврђеним местима. Јужнословенске кнежевине састојале су се од неколико жупа, које су обично биле формиране у плодном речном подручју, и свака је имала један утврђени, главни град. Њихове цркве пак грађене су ван градских центара, у периоду између средине IX и средине X века, а уколико и постоји траг да су се налазиле у густо насељеним подручјима, он најпре сведочи о постепеном процесу христијанизације тих простора.

Целина *The Architecture of Cathedral Churches on the Eastern Adriatic Coast at the Time of the First Principalities of South Slavs (9th–11th Centuries)*, тј. *Архитектура катедралних цркава на источнојадранској обали у време првих кнежевина Јужних Словена (IX–XI век)*, аутора Дејана Црнчевића (стр. 37–136), посвећена је архитектури најзначајних катедралних цркава на источнојадранској обали, почевши од северне обале Далмације и градова Сплита, Задра, Нина, катедрала на острвима Крк, Раб, Црес, преко Дубровника, као још једног важног епископског седишта, па све до јужнодалматинске обале, до Бара. Бавећи се пре свега архитектуром раносредњовековних катедралних цркава, прочитавајући њихову историју настанка, градитељске промене на грађевинама које су најчешће биле последица политичких збивања тог периода, Дејан Црнчевић додатно расветљава повезаност словенских сакралних објеката са катедралним црквама касноантичке или рановизантијске епохе, чиме се на још један начин потврђује континуитет у црквеној организацији на простору источнојадранске обале. Грађевине су изнова грађене, или преобликоване, искључиво уколико су биле условљене духовном потребом словенског и староседелачког становништва. Аутор посебно посматра и однос штовања локалних светитељских култова и оних који су доспели са Истока и Запада и јасно указује на повезаност политичке климе и грађења и пребликовања цркава у част једних или других.

Дејан Булић посветио је свој рад *The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the South-Slavic Principalities and Their Re-occupation*, тј. *Утврђења касноантичког и рановизантијског периода на каснијој територији јужнословенских кнежевина и њихова реокупација* (стр. 137–235) испитивању везе, односно континуитета између касноантичких и рановизантијских утврђења, са

оним која су изграђивали Словени. Истраживани су локалитети на подручју данашње Босне и Херцеговине, Хрватске, Црне Горе, Македоније и Србије, које аутор добрим делом поименично наводи и општи закључак је да се локалитети у Приморју користе махом без прекида без обзира на политичке околности, док се то не може рећи за оне који су се налазили на неприступачним местима у унутрашњости Балкана. Утврђења која су била важна стратешка упоришта поново су коришћена најчешће уколико су то захтевала ратна дешавања. Аутор рада је у закључку понудио и статистичку анализу коришћења утврда насталих у римској и рановизантијској епоси током средњег века, свестан да услед недостатка прецизних података о свим локалитетима, потпуна и права слика изостаје, у нади да ће је даља истраживања разоткрити и употпунити.

Владета Петровић у свом раду *Terrestrial Communications in the Late Antiquity and the Early Middle Ages in the Western Part of the Balkan Peninsula* односно *Копнени путни правци у позној антици и раном средњем веку у западном делу Балканског полуострва* (стр. 235–287), представља мрежу путева у западном делу Балкана каква је постојала у римско време на основу позноримских итинера и географских списка (*Itinerarium Antonini, Itinerarium Burdigalense, Tabula Peutingeriana, Cosmographia* Анонима из Равене...), укључујући значајне комуникације попут *Via Militaris* и *Via Egnatia*, али и оне споредне које су се простирале између ових и Јадранске обале или Панонске низије. Разгранатни путни систем олакшао је и варварско продирање у унутрашњост полуострва након чега је коришћење главних путних правца смањено, премда је њихово одржавање у извесној мери настављено. Током средњег века њихова употреба оживљавала је постепено и повремено када би то допустиле политичке околности.

Ирена Цвијановић посветила је пажњу насељима на просторима Источних и Западних Словена у раном средњем веку у раду *The Typology of Early Medieval Settlements in Bohemia, Poland and Russia* тј. *Типологија раносредњовековних насеља у Чешкој, Пољској и Русији* (стр. 289–344). Ауторка најпре приказује типове стамбених објеката (брвнаре, земунце, сојенице, кућице од непечене цигле) који се јављају на просторима Централне и Источне Европе на основу археолошких налаза и података историјских извора, а затим и реконструкцију самих насеобина (села, градишта, градови), наводећи већи број истих. Добијени резултати сведоче да је на простору Западних Словена доминирала археолошка култура прашког типа, а на подручју руских земаља више различитих култура као што су источнословенска, прашко-корчаска, пенковска итд.

The Typology of Slavic Settlements in Central Europe in the Middle Ages According to Latin Sources (8th–12th Centuries), односно *Типологија словенских насеља у Централној Европи током средњег века према латинским изворима (VIII–XII век)* наслов је целине чија је ауторка Бојана Радовановић (стр. 345–368) и бави се анализом појмова који се најчешће користе за означавање насеобина на простору Централне Европе у латинским изворима раног средњег века, као што су *civitas, urbs, metropolis, castrum, oppidum, castellum* и *villa*. У питању су извори који су настајали на простору Немачке, Пољске и Чешке, а односе се на простор од данашње Чешке и Словачке на југу до Балтичког мора на северу. Врло брижљиво и посвећено ауторка настоји да у сваком од извора идентификује одређено насеље уз термин који га прати и покушава да објасни због чега је баш он употребљен. На крају ауторка закључује да су црквене прилике и развој трговине додатно поспешиле развитаку градских насеља.

На крају књиге налази се *Листа референци* (стр. 369–412), заједнички списак коришћених извора и литературе, а њој следи *Листа илустрација* (стр. 413–419) које су пратиле радове Дејана Црнчевића, Дејана Булића и Владете Петровића. Након *Резимеа* на српском језику (стр. 421–427) налази се врло детаљан и користан *Општи индекс* (стр. 429–467).

Књига *Свет Словена. Студије о Источним, Западним и Јужним Словенима: градови, утврђења, села и археолошки налази (VII–XI век)* представља корисно штиво које ће засигурно у многоструко обогатити познавање иначе у научном свету помало занемареног словенског света раног средњег века. Група аутора је марљивим и пре свега методолошки исправним истраживањима пружила јаснију и потпунију слику о Словенима, те ће књига пред нама бити несумњиво и неизоставни део сваког даљег истраживања словенског раног средњег века.

Ивана Коматина

**Dimitar Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330*,
Cambridge University Press, Cambridge 2007, xx + 459 стр.**

Димитар Ангелов, професор Византијске историје на Универзитету у Бирмингему, припадник је треће генерације породице истакнутих

медијевишта-византолога из Бугарске. Докторирао је на Харварду (2002) и радио на Универзитету Западног Мичигена у Каламазуу (2002–2005), а од 2006. године живи у Великој Британији и запослен је у Центру за византијске, османске и модерне грчке студије. Поље истраживања му је интелектуална, политичка и институционална историја Византијског царства од XIII до XV века. Приредио је колективно издање *Church and Society in Late Byzantium* (Kalamazoo 2009), у коме је написао поглавље „Константинова даровница и Црква у позној Византији“.

Дело пред нама бави се феноменом царске идеологије и политичком мисли у позној Византији. Као почетна тачка, сасвим природно, одабрана је велика историјска вододелница – 1204. и пад Цариграда у руке крсташа, док је за крај проучаваног периода апроксимативно узета 1330. година. На тај начин је „... изабрани временски исечак довољно дугачак да омогући поређење и међусобно противстављање два дистинктна раздобља византијске рестаурације после 1204: Никејске државе у егзилу и царства првих Палеолога“ (стр. 7). Поред тога, иако 1330. није камен-међаш у периодизацији ромејске историје, значајне промене у политичком и интелектуалном животу позног царства (дуга владавина Андроника II окончала се 1328, а са њом и грађански рат (1321–1328) између деде и унука који је фатално ослабио државу; Никеја пада у руке Османлија 1331; под Андроником III дворско песништво и реторска уметност нагло сахну; услед драматичног финансијског и политичког слабљења централне власти у другој половини столећа, цар губи монопол на покровитељство над ученим људима), које су наступиле у блиском временском интервалу пре и после те године, оправдавају њен избор као завршне тачке.

На почетку књиге налазе се садржај (стр. v–vi), списак илустрација и табела (стр. vii–viii), предговор (стр. ix–x), напомена о транслитерацији грчких појмова (стр. xi), списак скраћеница (стр. xii–xvii) и историјско-географске карте византијског света око 1214, око 1265. и око 1330. године (стр. xviii–xx). Затим следи увод (стр. 1–25), у коме аутор износи своје методолошко *вјерују* и објашњава дихотомију царске идеологије наспрам политичке мисли. Истраживачка метода је дефинисана као литерарна (узимају се у обзир превасходно писани извори, уз спорадично коришћене ликовних представа царева на новцу и фрескама, са циљем да се политичка мисао артикулише вокабуларом самих Ромеја) и историјска (свеобухватно разумевање политичких идеја могуће је само ако се оне поставе у одговарајући политички контекст, због чега је разматрање специфичних проблема у сваком поглављу пропраћено

релевантним подацима из политичке историје). Правећи осврт на делатност претходних истраживача (Никос Икономидис, Елен Арвелер, Иван Дујчев, Ханс-Георг Бек, Џон Мајендорф, Ихор Шевченко, Алкмини Ставриду-Зафрака, итд.), Ангелов истиче да његова студија има шири приступ јер се фокусира не само на званичну идеологију, већ и на пространије и богатије поље политичких идеја о владавини из пера световних и црквених писаца. У настојању да дефинише појмове аутор расправља (стр. 8–15) колико је оправдано говорити о „политичкој мисли“ у Византији, те напоследку, овај феномен описује као „скуп дивергентних, понекад и међусобно сукобљених, схватања о царској власти и функционисању империјалне управе“. Када је реч о изворима (стр. 15–25) на којима почива истраживање, издвајају се три основне врсте: царска пропаганда и реторика (у шта спадају аренге империјалних повела и царски панегирици), теоретски текстови неофицијелног карактера (принчевска огледала, дидактички текстови о дужностима поданика, трактати о царској владавини, критике царева у радовима историчара и других мислилаца) и политички списи црквених лица.

Главна излагање подељено је на три целине. Први део, „Званична идеологија“ (стр. 27–180), бави се идејама пропагандиста и панегиричара; други, „Световни мислиоци“ (стр. 181–347), фокусира се на политичке теорије о владавини ван официјелног контекста; а трећи, „Црквена лица“ (стр. 349–416), проучава конституционална схватања припадника Византијске цркве.

Прва целина састоји се из пет глава, где је прва: „Анализа царске пропаганде“ (стр. 29–77), која говори о позновизантијској империјалној пропаганди у текстовима – панегирицима и аренгама (стр. 29–51), старим узорима и савременим читањима и тумачењима византијског дворског беседништва (стр. 51–64), као и писцима и њиховим делима (стр. 64–77). У наредном, другом поглављу: „Империјална идеја: трајање и промене представе о цару“ (стр. 78–115), најпре сусрећемо базичну византијску идеју о цару (стр. 79–93), а затим и варијације у царској слици (стр. 93–115), било да су настале као плод ауторских преференци (стр. 93–98), било променама у империјалној идеологији (стр. 98–115). Трећа глава зове се „Реторске теорије о наслеђивању“ (стр. 116–133) и у њој се говори о феномену цара и узурпатора – обрасцу наслеђивања и побуне (стр. 116–123), о идеји династичког континуитета (стр. 123–125) и о схватању слободног приступа царском звању (стр. 125–133), радило се ту о добијању царског венца као „награде за врлину“ (стр. 126–127), харизматској (стр. 127–131) или изборној владавини (стр. 131–133). Четврто поглавље: „Идеологија

царске власти“ (стр. 134–160), излаже у главним цртама оно што су о империјалној владавини имали да кажу панегиричари (стр. 134–145) и аренге царских докумената (стр. 145–155), а у додатку се прилаже издање и превод на енглески двеју аренги из пера Нићифора Григоре, сачуваних у Cod. Vat. gr. 1086 (стр. 155–160). Последња, пета глава првог одељка: „Позновизантијски царски панегиричари као лобисти“ (стр. 161–180), бави се панегириком као средством самопромоције говорника, када панегиричар свој наступ и показану ерудицију нескривено користи за унапређење каријере и друштвеног пложаја (стр. 161–166), и панегириком као формом јавног саветовања, када говорник у адхортативном облику сугерише цару начин решавања појединих јавних питања (стр. 166–180).

Други део књиге чини још пет глава, а прво у новом низу је шесто поглавље: „Традиција и иновација у теоретским текстовима“ (стр. 183–203), које се бави жанром владарских огледала од Исократа и хеленистичких узора до Томе Магистра на почетку XIV столећа (стр. 184–191), заједничким начелима те књижевне врсте (стр. 191–197) и потрагом за другачијим теоретским дискурсом, израженим у састављању поучних списа о дужностима поданика и не-дидактичких политичких трактата о природи царевања (стр. 197–203). Седма глава: „Теодор II Ласкарис као политички мислилац“ (стр. 204–252), у којој се прво говори о царевом животу и књижевном опусу (стр. 207–215), да би му се, потом, посветила пажња као противплемићком идеологу (стр. 215–234) који осуђује улогу сродства и порекла као главне друштвене снаге и истиче пријатељство као најважнију везу између суверена и његових поданика (стр. 215–226); који разликује између праве аристократије (природне), засноване на врлини и разуму, и конвенционалне (неприродне), проистекле из родбинских веза (стр. 226–228); који племенитост душе, у складу са хришћанским учењем, супротставља племству крви (стр. 229–234). Осмо поглавље: „Критике Палеолога: фискална одговорност и изборна владавина“ (стр. 253–285), бави се критичким погледима византијских интелектуалаца на царску личност и политику, по узору на Јована Зонару и Никиту Хонијата, који су оживели старе римске конституционалне теорије о јавној одговорности цара и власти сената; такви критичари владара из династије Палеолога били су Георгије Пахимер и Георгије Пелагонијски – насупрот неодговорним василевсима истицали су идеалан лик Јована III Дуке Ватаца, доприносећи тако стварању легенде о цару Јовану Милостивом. У деветој глави: „Контроверзе о царској пореској политици“ (стр. 286–309), разматрају се позновизантијски порези, који се, услед смањења државне територије и броја пореских обвезника после

1204, нужно увећавају новим наметима (стр. 287–292); таква политика довела је до две оштре размене супротстављених мишљења о опорезивању (стр. 292–309), прва полемика водила се средином XIII stoleћа између Теодора II Ласкариса и његовог некадашњег васпитача Нићифора Влемида (стр. 292–296), а друга почетком XIV века између Томе Магистра и Теодора Метохита као представника царске владе (стр. 296–309). Последња у овој целини, десета глава: „Манојло Мосхопул, Платон и владавина као друштвени уговор“ (стр. 310–347), посвећена је јединственом политичком спису византијског књижевног наслеђа с почетка XIV stoleћа, трактату инспирисаном Платоновом *Државом* који Византију дефинише као заједницу насталу закључивањем друштвеног уговора између њених грађана, док заклетва на верност коју поданици полажу владару представља јемство тог уговора; овде се најпре говори о недовољно познатој личности писца Мосхопула, адресату његовог дела и раздобљу у коме је стварао (стр. 311–321), а затим се прелази на излагање његових идеја о владавини по заклетви и на основу уговора (стр. 326–347), при чему се разликују општа („политичка заклетва“), коју сви поданици морају да положе (стр. 326–329), и феудална („царска заклетва“), којој подлеже ограничени број људи и која има узајамни карактер, јер подразумева давање материјалне надокнаде за вршење одређене службе (стр. 329–347).

Трећу целину сачињава само једно, једанаесто поглавље: „Цар – поданик Цркве: позновизантијске хијерократске теорије“ (стр. 351–416). У његовом уводном делу (стр. 353–374), најпре се разматра однос Цркве и цара после пада Константинопоља у латинске руке и констатује пораст црквеног ауторитета на штрб традиционалних империјалних права (стр. 353–357), а затим говори о идеологији цара-свештеника и њеним противницима (стр. 357–365), да би се, потом, осврнуло на чиниоце и изворе хијерократске мисли после 1204. године (стр. 366–374). У одељку о радикалним хијерократима и арсенитском расколу (стр. 374–392), главна личност је патријарх Арсеније, а расправља се о његовом односу према Константиновој даровници (стр. 374–392) и политичкој теологији помазања коју су лансирали његови следбеници, по којој је патријарх посредник у изливању Божје милости на цара (стр. 384–392). Одељак о умереним хијерократима (стр. 393–416), бави се патријархом Атанасијем и његовом доктрином о слободи и универзалности Цркве.

У закључку (стр. 417–423), наглашава се да византијска политичка мисао у посматраном периоду представља мешавину континуитета и промена, при чему је најзначајнија новина била приметна дивергенција између званичне идеологије, с једне, и политичких идеја световних и

црквених мислилаца, с друге стране; у сваком случају, „политичка мисао у Византији није изгубила додир са стварношћу после 1204. године, а политички мислиоци нису игнорисали свет око себе – напротив, трудили су се да га идеолошки обликују на иновативан начин“ (стр. 423).

На крају књиге налазе се списак извора и литературе (стр. 424–445), као и регистар појмова и личних и географских имена (стр. 446–453).

Драгић М. Живојиновић

**Матија Властар, *Синтагма*,
са српскословенског превела Т. Суботин-Голубовић,
Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука,
Извори српског права XVIII, Београд 2013, 435 стр.**

Издавање и превођење средњовековних извора представља значајан, али нимало лак задатак. Отуда едиција *Извори српског права* Српске академије наука и уметности са правом заузима важно место када је о овом подухвату реч. Најновије издање у оквиру ове серије је *Синтагма* Матије Властара, византијски зборник црквених и грађанских прописа, чији је српскословенски текст пуне редакције на савремени српски језик превела професорка Татјана Суботин-Голубовић. Треба додати да је поменути кодекс састављен 1335, а да је у српској средини преведен већ 40-их година XIV века, те да представља саставни део онога што се назива *Душановим законодавством*.

Професорка Суботин-Голубовић у свом *Предговору* (стр. VII–XXV) наглашава да је њен превод настао на основу издања српскословенског текста *Синтагме*, које је приредио Стојан Новаковић на основу релативно позног преписа из 1453. године (*Матије Власатара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила*, издао Стојан Новаковић, Београд 1907). С обзиром да не постоји критичко издање овог правног споменика, које би у обзир узело све постојеће преписе, овакав поступак преводиоца био је изнуђен. Доиста кроз читање превода се запажа да је Суботин-Голубовић Новаковићево издање упоређивала са текстом два дечанска преписа. Уједно вреди истаћи да је у *Предговору* побројала и све за сада познате српскословенске рукописе који садржи било пуну, било скраћену редакцију *Синтагме*. Ради прецизнијег превода ауторка се ослањала и на грчко издање *Синтагме* из

средине XIX века, које је нажалост такође некритичко (Г. Α. Ραλλης, Μ. Πότλης, Ματθαίου τοῦ Βλασταρέως Σύνταγμα κατὰ στοιχείον, Ἐν Ἀθήναις 1859, фототипско издање: Атина 1996). Коришћење грчког изворника додатно је отежавала чињеница што је сачињен на основу цариградске редакције Властаревог зборника, док је на српскословенски била преведена његова охридска варијанта. Зато заједно са ауторком можемо изразити наду да ће овај превод подстаћи даље проучавање *Синтагме*.

Основне принципе којима се руководила током преводјења изворног текста Суботин-Голубовић је назначила у *Предговору*. Пре свега напоменула је за које изразе се одлучила при преводјењу одређених правних и канонских термина. У истом одељку ауторка је објавила и *Мали латински речник* (стр. XIX–XXII) према рукопису Музеја Српске православне цркве бр. 45, који је чинио саставни део и српскословенског превода *Синтагме*. Међутим како је Суботин-Голубовић преметила, готово ниједна од тих речи није нашла места у основном српскословенском тексту зборника, док је пак у њиму присутан већи број латинских речи које нису преведене. Одлучила се зато да један број њих помене, скренувши пажњу на које специфичне појмове се они односе, те колико је потребно бити пажљив при њиховом преводјењу на савремени српски језик.

Сам превод *Синтагме*, уз њене допунске чланке, које иначе Новаковић није објавио, обухвата 412 страница. Почетни део *Синтагме* у ствари представља *Преглед свих састава који обухватају све поводе доношења светих и божанствених правила око кога се потрудио и све заједно сложио последњи међу свештеноиноцима, Матеј* (стр. 1–33), док је сама законска материја изложена у 24 целине, које су уређене по алфаветском реду (стр. 34–396). За разлику од других истраживача Суботин-Голубовић је решила да термин којим су оне означаване – *састав*, преведе са речју слово. Са друге стране одлучила се да задржи термин *градски закон* за грађанске законе у оквиру овог зборника. Попут Новаковића и она је означила из којих је ранијих византијских правних корпуса Властар преузео прописе за своју компилацију. Надаље, преводилац је искористио прилику да скрене пажњу на особене термине српскословенског језика, који су често били неадекватни да би пренели речи грчког оригинала. Отуда је сасвим јасно колико је био тежак задатак да се текст *Синтагме* преведе на савремени српски језик. Истовремено, Суботин Голубовић је настојала да тамо где је потребно очува дух српскословенског језика. Путем напомена које прате превод појаснила је мање познате појмове или читаоце ближе упознала са личностима из црквене историје за које се везује настанак одређених канонских одредби. Ради

лакшег коришћења овог превода *Синтагме* на крају издања се налазе уз именски (стр. 419–423) и географски (стр. 424–425) и регистар правила Васељенских и помесних сабора, те царских новела (стр. 426–435).

Један од најважнијих резултата превода на савремени српски језик *Синтагме* Матије Властара је свакако чињеница да ће овај правни споменик бити сада доступнији већем броју истраживача и да ће се тиме реактуелизовати његово проучавање. Тако би по нашем скромном мишљењу вредело поново отворити питање положаја *Синтагме* у односу на остатак *Душановог законодавства*. Посебно би вредело истражити места на којима се разликују одредбе *Душановог законика* и Властаревог зборника. Од изузетног би било значаја додатно проучити и садржај *Номоканона* Светог Саве наспрам прописа које доноси *Синтагма*. Коначно биће неопходно приредити и издање српскословенске скраћене редакције ове правне компилације. Овим се ни приближно не исцрпљује велики број задатака који стоји пред истраживачима српске редакције Властаревог правног зборника, у чему ће им превод Татјане Суботин-Голубовић бити од велике користи.

Милош Ивановић

Paola Pinelli, *Tra argento, grano e panni. Pierro Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento*, Firenze University Press : Firenze, 2013, I–LVIII, 1–115.

Паола Пинели, професор Економског факултета Универзитета у Фиренци, показала се у последњих десет година као један од најбољих познавалаца историје економских веза Италије и Балкана у позном средњем и раном новом веку, а посебно градова Тоскане и Дубровника. Радове о трговини и појединим трговцима, послужи, рачуноводству трговачких друштава и почецима дубровачке мануфактуре објављивала је, на више језика, не само у Италији, већ и у Хрватској и Србији, а остварила је сарадњу и са најеминентнијим именима јужнословенске економске медијевистике као што Бариша Крекић, Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић, као и бројним делатницима Завода за повијесне знаности ХАЗУ у Дубровнику.

Књига која је пред нама представља резултат вишегодишњих истраживања, а њеног својерсног претечу налазимо у раду веома

сличног имена, објављеном 2009. у *Актура Конференције Италијанског друштва економских историчара* (одржане новембра 2008. на Универзитету Бокони у Милану), као и у недавно објављеном чланку у угледном дубровачком часопису *Анали*, посвећеном Пјеру Пантели и производњи тканина у Дубровнику у првој половини XV века. Иако обимом невелика, монографија Паоле Пинели представља веома важно, садржајно и модерно писано дело, које не доноси само податке о личности Пјера Пантеле и његовој делатности, већ пружа и свеобухватну слику о дубровачкој привреди у позном средњем веку.

Ауторка *Предговора* (IX–X), Нела Лонза из Завода за повијесне знаности ХАЗУ у Дубровнику, истакла је да је Пантела, за кога је чувени Филип де Диверсис рекао да би требало да добије споменик због своје улоге у дубровачком вунарству, тај споменик на крају и добио, али не од Дубровчана, већ кроз књигу Паоле Пинели. Кроз пример поменутог предузетника из Пјаченце, који се у новембру 1415. године преселио у Дубровник у коме се без корпоративних стега могао бавити трговином и производњом, огледају се судбине бројних Италијана који су своју делатност пренели на источну обалу Јадрана. Располажући потпунијим изворима, ауторка књиге је могла додатно осветлити овај феномен и пружити јаснију слику о њему.

Акрибичност, прецизност и темељност обележје су стила Паоле Пинели, који се очитује у тексту, критичком апарату, прилозима, регистрима и списковима извора и литературе. У складу са тим, она на почетку читаоцима даје информације о начину транскрипције имена, као и о мерним и новчаним јединицама са којима ће у књизи баратати (стр. XI). Након *Списка скраћеница* (стр. XIII) следи опсежан и садржајан *Увод* (XV–LVIII) у коме се ауторка најпре осврће на резултате досадашње историографије о економским односима Италије и Дубровника, наводећи имена најзначајнијих, махом јужнословенских историчара, а посебно истичући прерано и трагично преминулу Мирјану Поповић-Раденковић. О снази изворне утемељености ове студије довољно говоре делови *Увода* посвећени грађи. Поред незаобилазних дубровачких канцеларијских, нотарских и трговачких књига, Паола Пинели је била у могућности да користи и изворе из италијанских архива (Фиренца, Прато, Пиза), али и једну збирку рукописа са Харварда, коју је у дигиталном облику поседовао Федерико Мелис. Посебно се значајним показао корпус од око 800 писама која се тичу пословања браће Марковалди. Пјеро Пантела, као њихов дугогодишњи сарадник помиње се у великом броју тих писама која бацају нову светлост на трговину између Италије и Балкана. На крају

Увода, после ауторкине захвалнице сарадницима, дат је и опширан табеларни приказ докумената из преписке Марковалдија у којима фигурише Пантела, из периода 1424–1433. Табеле су сортиране према месту слања и пријема писма, према пошиљаоцу и примаоцу и према датуму слања.

Прво поглавље централног дела књиге насловљено је *Мрежа размене у Дубровнику у првој половини XV века* и пружа општи увид у главне карактеристике дубровачке привреде у наведеном раздобљу. Као главни артикли трговинске размене наводе се сребро са Балкана, италијанске тканине од вуне средњег квалитета, те жито из Апулије. Сваком од ових извозних, односно увозних артикала посвећена је посебна целина, заснована како на изворима тако и на истраживањима бројних знаменитих економских историчара, углавном из XX века. Закључно потпоглавље говори о односу италијанских трговаца, предузетника и путника према Дубровнику и балканским земљама. Тако главни јунак ове књиге, Пјеро Пантела дубровачку тржницу дефинише као лавиринт у коме се ни искусни трговци не могу лако снаћи. У истој целини, ауторка се, дајући извод из путописа Бернарда Микелоџија и Бонсињореа Бонсињорија с краја XV века, осврће и на утисак ове двојице италијанских путника кроз Србију. Наведени одломак представља занимљиво сведочанство о приликама на Балкану из визуре фирентинских трговаца и гласи: „...пили смо само воду јер нисмо нашли [место] где можемо пити вино; а господин Бернардо је две ноћи одлазио у кревет без вечере јер није могао пити воду... И пошто нам је нестало хлеба који смо понели из Дубровника, јели смо бесквасне погаче печене на жару које користе ови људи, ако се уопште могу назвати људима, пошто мени делује пригодно звати их дивљацима без икакве вере, који не знају ни да ли су од Бога или од ђавола... Миса се не чује, пошто се не проповеда, у цркве се не иде пошто се не чују звона која би тамо призивала [људе].“ Исти путописци наводе да је Дубровник град охолих људи чије уређење подсећа на млетачко, те да током десетак дана путовања по Балкану нису наишли ни на шта вредно помена, сем бројних рудника сребра.

У другом поглављу под именом *Дубровачка текстилна мануфактура* описује се улога италијанских предузетника у организацији ове привредне гране, као и делатност Дубровачке републике на њеном подстицању. Већина италијанских предузетника у Дубровнику била је из Венеције, али су многи долазили и из других градова на северу – из Вероне, Мантове, Пјаченце, Фиренце и Прата. Локалне власти у граду Св. Влаха увиделе су значај мануфактуре и подржале њен развој разним подстицајним мерама. Са циљем да производња и прерада локалног текстила конкурише увозу страног, текстилна „индустрија“ је била у

успону током друге и треће деценије XV века када је запошљавала или ангажовала и до 2.000 људи у 50-ак мануфактура, након чега је започело њено постепено опадање, што је био део једног општијег тренда.

Треће поглавље носи једноставан наслов – *Пјеро Пантела*. Већ више пута поменути трговац преселио се 1415. у Дубровник, у коме је и умро 1464. године. Сахрањен је у Доминиканском манастиру, под плочом на којој се налази и његов трговачки амблем. Вешт и добро повезан, у првом периоду је деловао као пионир дубровачке текстилне производње. У његовој мануфактури на Пилама обављане су скоро све производне фазе у изради тканине, осим предења, ткања и стрижења вуне. Сачувани су бројни његови уговори из периода 1417–1428, сачињени са извођачима радова који су потицали из разних крајева Балкана. Уговори са већим бројем делатника текстилне струке закључивани су на период од шест месеци, па све до осам година. Пантела је развио добре односе са локалним властима, посебно након што је у овој привредној грани остварена до тада незабележена продуктивност. Када кроз уметност прераде вуне („*Ars lanificii*“) више није могао стећи довољно прихода, Пантела се од краја 1420-их година почео бавити и трговином и трговачким бродарством. У Дубровнику се трговало тканинама, сребром, житом и разним сировинама. Пантела се посебно бавио увозом апулског жита, које је било преко потребно за прехрану Дубровчана. О трговини са овом регијом сведочи и учешће Дубровчана на тамошњим сајмовима. Пантела је поседовао велик број бродова (скоро 10% дубровачке трговачке флоте), а одређене је узимао и у најам, ангажујући махом локалне *патроне* да заповедају посадом.

Завршни део књиге чине *Завршна разматрања* (75–76), *Документарни апендикс* (77–80) који чини један уговор из записника Великог већа из 1416. и 1417. године који се тиче Паола, брата Пјера Пантеле, затим обимна *Библиографија са списком извора* (81–93), индекси слика (95) и табела (97) и, најзад, обједињен и веома темељно сачињен *Регистар* имена, географских одредница и појмова (99–115).

Узевши све наведено у обзир, можемо закључити да је монографска студија Паоле Пинели вредан и важан допринос не само историји средњовековне привреде на Медитерану, већ и италијанској и балканској медијевистици уопште. Својом прецизношћу, темељношћу и изворном заснованошћу, она конкурише делима великана наше економске историографије средњег века као што су Јорџо Тадић, Вук Винавер, Душанка Динић-Кнежевић, Сима Ћирковић, Богумил Храбак, Десанка Ковачевић-Којић, Бариша Крекић и други.

Невен Исаиловић

***Dura Hardi, Drugeti : povest o usponu i padu
porodice pratilaca anžujskih kraljeva,
Filozofski fakultet, Novi Sad 2012, 480 str.***

Са објављивањем монографије *Другети : повест о успону и паду породице пратилаца анжујских краљева* Ђуре Хардија пружила нам се ретка прилика да се упознамо са историјом једне средњовековне породице, чије је деловање везано за наше просторе. Књига је изашла 2012. године у издању Филозофског факултета у Новом Саду. Подељена је на дванаест поглавља којима претходи опширан увод. У њему нас аутор упознаје са темом, коришћеним изворима и литературом, као и са својим методолошким приступом. Главни део излагања завршава се епилогом у коме је укратко изнета судбина породице у каснијем периоду. На крају књиге налазе се резиме на енглеском, опширан списак извора и литературе, именски регистар и прилози (фотографије печата, карта Угарске из 1330. године и фотографије палатинске повеље Филипа Другета из 1324. и мандатне исправе Виљема Другета из 1331. године).

У првом поглављу, *Краљевски пратилац* (стр. 26–38), започиње повест о Филипу Другету, верном пратиоцу Карла Роберта, и три генерације чланова породице Другет. Описани су догађаји који су претходили династичкој смени у Угарској и доласку Анжујаца на власт са којима је отпочео успон породице Другет.

Друго поглавље, *Салернитански корени* (стр. 39–80), упознаје нас са најранијом историјом породице, која је била, сви су изгледи, пореклом из Француске. Прве познате вести о Другетима везане су за Јужну Италију и име Николе Другета, који се јавља на попису витезова Карла I Анжујског из 1267. године. У време када се Карло I обрачунава са старим племством и формира нови слој себи оданих службеника, Никола стиче поседе „Pascarole“ и „Maleti“. Као дворски службеник, он је на краљевом двору обављао низ дужности, међу којима ће на судбину читаве породице пресудно утицати служба „чуvara деце“ напуљског престолонаследника и кнеза Салерна Карла.

У трећем поглављу названом *Нова домовина* (стр. 81–96), пре него што ћемо стећи увид у Филипово деловање током династичких сукоба, а које можемо у изворима пратити од 1312. године, аутор нас упознаје са десетак великашких породица, које су владале подељеном Угарском током прве деценије 14. века. Утицај угарских црквених великодостојника на ток борбе за престо скоро да није заостајао за утицајем олигарха. Папска

подршка донеће прави обрт у јесен 1308. године. Тада у Угарску стиже легат папе Климента V, кардинал Гентилис де Монтефјоре, који је различитим мерама приволео великаше да, бар на речима, признају Карла Роберта за краља. Са Карловим трећим крунисањем, које се одиграло 27. августа 1310, време интеррегнума је окончано и започела је борба за учвршћење краљевске власти.

У поглављу под насловом *Војевање и награда „апулијског“ витеза* (стр. 97–146) поново се враћамо Филипу Другету, који је, из Апулије, преко Сплита и Загреба до Острогона, следио Карла Роберта делећи са њим тешка и добра времена. Са Битком код Розхановце, недалеко од Кошица, која се одиграла 1312. године, започиње борба новог угарског краља Карла против олигарха, са којом се паралелно одвијао и успон Филипа Другета. До 1323. Карло Роберт успева да у потпуности обједини територије својих претходника из династије Арпадовића. Тада премешта и своју престоницу из Темишвара у Вишеград а за палатина, другог по важности човека у држави, поставља Филипа, који тако доспева на сам врх групе од око педесет краљевских достојанственика („*barones regni*“ и „*magnifici viri*“), која је, уз владара, управљала државом полако прерастајући у посебну институцију краљевства.

Најобимније, пето поглавље, названо *Палатин Угарске* (стр. 147–216) посвећено је деловању Филипа Другета као угарског палатина. У овом поглављу аутор нас упознаје са основним полугама Филипове моћи које су чинили пространа територија сконцентрисана на североистоку Угарске, широк круг оданих људи и породица, обављање војне и судске функције, као и огромни приходи од судских глоба и царина. Учвршћивање краљевске власти и уздизање Филипа Другета пратиле су бројне реформе – војне, судске и фискалне, које су такође тема овог дела књиге. Уз то, аутор нам даје и живу слику друштва анжујске Угарске, на чијем се врху издваја петнастак најутицајнијих породица.

Тема шестог и седмог поглавља, која носе називе *Богатство без наследника* (стр. 217–222) и *Domus domini de Pasquerolo* (стр. 223–249), су две гране породице Другет – угарска на челу са Филипом, иза кога је остала кћер јединица Клара, и напуљска предвођена Жаном, Филиповим старијим братом. У периоду између 1316. и 1322. Жана налазимо у служби француске краљице Клеменције Угарске, Филипа Тарентског и краљице мајке Марије Арпадовић. Имао је три сина: Виљема (Гијома), Николу и Жану млађег, као и ћерку чије име није остало записано.

У поглављу *Наследници палатина* (стр. 250–273) аутор нам представља за тадашње прилике несвакидашње преузимање наследства

поседа, служби и хонора једног палатина, које се одиграло након смрти Филипа Другета средином 1327. године. Тада Виљем Другет наслеђује, не само Филипове личне поседе и тврђаве, већ, са изузетком палатинске службе и Пилишке жупаније, све његове жупанске и кастеланске службе са богатим хонорима. Годину дана касније палатинску дужност преузима Филиповов рођени брат Жан.

Девето поглавље названо *Златне палатинске 1330-те* (стр. 274–339) описује време у коме су угарском управљала два моћна барона. На североистоку државе Виљем је постао властодржац заокружене територијалне целине, веће од Ердељског војводства, на којој је учвршћивао и изграђивао институције палатинске централне власти, поверене му од стране Жана. Ово доба обележио је низ реформи које су биле усмерене ка повећању државних прихода. Прва од њих је била везана за рударство и њоме је Карло Анжујски укинуо монопол круне на експлоатацију руда. Са полетом рударства одвијала се и монетарна реформа, коју су спроводили краљевски коморски грофови, а која је била изражена у масовном ковању постојаног и квалитетног сребрног, а од 1325. године и златног новца – угарског флорина (форинте). Током овог периода процвата, Другети постају најмоћнија породица Угарске. Жан је заузимао прву службу Угарског краљевства, на којој га је 1334. наследио син Виљем, дотадашњи спешки и ујварски жупан, те господар простране области на североистоку земље. Истовремено Карло Роберт даје млађем Жановом сину Николи службу *педагога* краљевских синова Лајоша и Андрије.

У поглављу *Слом* (стр. 340–352) описан је крај моћи и утицаја породице Другет, до које долази након смрти Карла Роберта и Виљема Другета 1342. године. По схватањима двора Виљем иза себе није оставио наследника, те су његова добра као упражњена враћена краљу. Војвода Сечењи Тамаш и људи краљице мајке зазимају Виљемову област, стављајући под директну власт круне чак и поседе и тврђаве који су били лична Виљимова својина. Истовремено су Виљимова браћа Никола и Жан одстрањена са двора, а у њиховом поседу остале су само три тврђаве.

Поглавље под називом *Domini relicta palatine* (стр. 353–379) посвећено је судбини Марије Фолије, удовице палатина Виљема, која је након мужевљеве смрти задржала позиције код краљице Елизабете и мали део поседа Другета.

Поглавље *Повратак* (стр. 380–393) описује краткотрајан повратак Другета на политичку сцену Угарске, након Лајошевих похода на Италију. У походу предузетом 1350. учествује и Никола Другет, који постаје заповедника Салерна. Након мира склопљеног 1352. Никола се враћа у

Угарску, где је, због свог храброг држања, 1354. постављен за краљевског јудекса курије. Међутим, он умире већ следеће године.

Потомцима некад моћне породице остало је да се помире са судбином и да се скрасе на јужним обронцима Карпата. Жан Другет остао је на положају ушког жупана све до своје смрти. Међутим, упркос богатству, породица Другет која ће са поносом баштинити своју породичну традицију и грб с дроздовима, никад више неће имати политички значај као за време владавине Карла Роберта.

Са задовољством можемо истаћи да историја породице Другет, написана зналачки уз коришћење мноштва извора и релевантне литературе, представља једно од незаобилазних дела за све проучаваоце Анжујске династије и историје средње Европе.

Владета Петровић

**Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*,
Univerzitet, Sarajevo 2014, 825 str.**

Есад Куртовић, професор Филозофског факултета у Сарајеву, објавио је своју шесту књигу под називом *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*. Монографија, којој претходе два чланка из исте области истраживања,¹ представља резултат рада у оквиру пројекта *Mjesto i uloga konja u historiji srednjovjekovne Bosne*. Назглед необичне теме, ово дело се уклапа у ауторова истраживачка интересовања, која су током последњих година била усмерена ка економској и друштвеној историји.

Књига Есада Куртовића отвара у науци скрајнуту и на први поглед маргиналну тему из средњовековне историје. Међутим, како аутор показује у *Uvodu*, објашњавајући одабир предмета истраживања, коњ је био покретачка снага у многим сферама људског живота. Стога је намера била да се, изучавајући пре свега необјављену грађу Државног архива у Дубровнику, осветле подручја човековог деловања у којима је коњ имао значајну улогу. Неистраженост теме и недоступност коришћених извора утицали су на структуру дела које је пред нама.

¹ E. Kurtović, *Ad usum boni pasculatoris et boni viri (Uzgoj konja u dubrovačkom zaleđu kroz prizmu ugovora o uzgoju)*, Spomenica Ibrahima Karabegovića, Sarajevo 2013, 35–68; Isti, *Magarci u dubrovačkom zaleđu*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 1 (2013) 137–159.

Монографија се може поделити на две целине. Прва целина (стр. 7–409) представља основни текст књиге. Подељена је на десет неједнаких поглавља у којима се аутор бави коњима у различитим областима људског делокруга. У првом поглављу се сликовитим примерима приказује њихово место у политичким и војним збивањима, симболички значај у дворској култури и представе коња у сачуваним сфрагистичким, хералдичким и археолошким изворима. Писано на основу извора који нису нужно пореклом из Дубровника, поглавље *Konj u Bosni u srednjem vijeku* представља проширени увод за теме које следе.

Наредна поглавља проучавају услове узгоја коња, купопродају, изглед коњске опреме, караванску трговину, плјачке коња, место коња као залога, дуга, заоставштине и мираза, затим, описане су ситуације у којима је коњ забележен као штеточина и, на крају, анализирани су примери у којима је именица коњ садржана у личном имену, надимку, презимену и називу места. Истраживања су спроведена анализом уговора склапаних приликом покретања наведених послова: *socida* (уговор о узгоју коња), купопродајних уговора, уговора о ангажовању ковача, уговора о превозу робе; затим тужби о крађи коња и коњске опреме, тестамената... Дакле, користећи претежно правне документе аутор је изучавао улогу коња из перспективе економског, друштвеног и свакодневног живота и у тим сферама његову симболичку вредност. Имајући у виду територије и контексте у вези са којима су настајали документи можемо издвојити две области које су дотакнуте спроведеним анализама: ближе залеђе Дубровачке републике, где се одвијају појединачне економске делатности и бележе ситуације из свакодневног и друштвеног живота, и шире залеђе обухваћено караванском трговином преко које се може доћи до многобројних података о привредном, друштвеном али и политичком животу. Текст је, у маниру својственом аутору, праћен исцрпним изводима из извора који понекад доминирају страницама. Тиме је читаоцима омогућено да увиде пут од извора до донетог закључка који могу, евентуално, изложити критици.

Другу целину чине прилози, односно девет табела које прате претходно описана поглавља (стр. 411–700). Табеле садрже систематизовану архивску грађу која илуструје обрађиване проблеме. Поред тога што представљају сведочанство о огромном раду уложеном у израду овог дела, стиче се утисак да књигу прати и допуњује за тему коња релевантни архив. Три прилога се односе на тему караванске трговине (*Karavani i tovari, Odobrenja Malog vijeća za prodaju soli* и *Kurirska služba*) чиме се, поред тога што се посредно указује на значај те економске делатности за везе између Дубровника и средњовековне босанске државе, истиче околност да је управо коњ омогућио контакте са брдовитим крајевима у залеђу.

Треба указати на неке недостатке овог оригиналног дела. На првом месту треба приметити да аутор, осим у случају преузимања важних илустрација, не користи дела иностраних истраживача. Иако код нас мало запажена, тема коња у средњем веку није промицала истраживачима из других земаља, те би било занимљиво направити поређење са вероватно сродним улогама на различитим подручјима. Међутим, имајући у виду обим уложеног труда изостанак је разумљив, те се потреба за компаративном анализом поставља пред будућа истраживања.

Друга замерка тиче се дела који говори о коњу у хералдици (стр. 51–54). Аутор преузима представе из два илирска грбовника са фигуром коња у штиту или у челенци, након чега издваја грбове који су вероватно послужили као ликовни узор.² Иако је аутор очигледно упознат са појмом илирске хералдике, не види се да је узет у обзир проблематичан и комплексан однос тих грбова према претпостављеним средњовековним изворима.³ Такође, из непознатих разлога аутор приказује знамења породица које су историјски непотврђене.⁴ Сачувани грбови илирске хералдике упућују на закључак да је представа коња имала место у средњовековној хералдици, али колико је заиста присутна остаје непознаница док се не спроведе систематско поређење са аутентичним нумизматичким, сфрагистичким и археолошким изворима, што је аутор пропустио да нагласи.

На крају треба закључити да монографија *Konj u srednjovjekovnoj Bosni* представља пионирско дело. Као и свако дело тог типа, садржи мноштво смерница за будућа истраживања, која могу постојећу слојевиту слику додатно обогатити. Захваљујући делу Есада Куртовића наизглед споредна тема улази у фокус научних истраживања и показује се суштински важном за изучавање свакодневног живота, економске, друштвене и политичке историје и симболичких представа у средњем веку.

Марија Васиљевић

² О илирској хералдици, историјским околностима њеног настанка и преглед сачуваних грбовника, међу којима су Фојнички и Саракин грбовник које аутор користи в. С. Рудић, *Властела илирског грбовника*, Београд 2006, 41–91.

³ О питању извора илирске хералдике, једног он најслојевитијих у науци о грбовима в. кратки преглед А. Палавестра, *Илирски грбовници и илирска хералдика*, Илирски грбовници и други радови, Београд 2010, 53–110, посебно стр. 101–106. О Фојничком грбовнику в. чланак приређивача новог издања: D. Lovrenović, *Fojnički grbovnik, ilirska heraldika i bosansko srednjovjekovlje*, Bosna Francisciana XIII/21 (2004) 172–203, посебно стр. 188, 198–202, у којима аутор истиче променљиву изворну вредност овог грбовника за средњовековну хералдику и потребу за даљим истраживањима.

⁴ О историчности породица чији су грбови представљени в. С. Рудић, *нав. дело*, 93–259.

**Недељко В. Радосављевић, *Ужице, град и нахија*
– *окружје у времену страха : (1788-1862)*,
Историјски архив, Ужице 2013, 196 стр.**

Прошле године у издању Историјског архива у Ужицу објављена је монографија Недељка Радосављевића *Ужице, град и нахија – окружје у времену страха : (1788-1862)*, дело које по својој тематици, можемо слободно рећи, представља пионирски подухват у нашој историографији. Истражујући у домаћим и страним архивима и библиотекама (Архив Србије, Архив САНУ, Историјски архив у Ужицу, НБ Св. Кирил и Методиј, БИА Пловдив) аутор је приступио изворној грађи постављајући пред себе низ методолошких изазова међу којима треба истаћи одабир територијалног и хронолошког оквира. Следећи пример Жана Делимоа и Радивоја Радића, на чије се радове позива у уводу, аутор је истражио појаву страха у Ужичкој нахији, једном малом, јасно омеђеном и по много чему специфичном подручју, чије ће становништво, као и становништво у остатку Београдског пашалука, током прве половине 19. века живети са надом и неизвесношћу које су пратиле формирање нове српске државе. Управо ово немирно време донеће нову димензију осећања другог и с њом везаног страха, који представљају једну од главних тема дела које је пред нама.

Монографија је подељена на пет поглавља, којима претходи увод. Након закључка следи резиме на енглеском језику, речник страних и мање познатих речи, као и регистри личних имена и географских појмова.

У уводу аутор даје кратки приказ генезе страха од муслиманског напредовања на југоистоку Европе па све до ратова хришћанских сила против Османског царства, вођених од 1683. до 1739. године, који су довели до нових српских устанака, одмазди Османлија, и са њима везаних сеоба православних и римокатоличких хришћана.

Београдски пашалук представља шири просторни оквир у коме се креће аутор дајући приказ особене социјалне структуре градова на његовој територији. Ови релативно малобројни урбани центри, поникли најчешће у подграђима војних утврђења, представљали су у приличној мери етнички хомогене целине, у којима су већину становништва чинили Срби – муслимани и православни. Њихова верска подвојеност представљаће извор обостраног неповерења и страха, који ће обележити време о коме је реч а нарочито период који је наступио са успостављањем јаничарске страховладе.

Као што је већ поменуто, ужи територијални оквир представља Ужичка нахија, по много чему специфична област Београдског пашалука. Аутор истиче више чинилаца који, када је у питању истраживање појаве страха, Ужице и околину чине специфичним узорком. На првом месту се налази удео хришћанског становништва у укупној популацији нахије. За разлику од целе територије Пашалука на којој су Срби хришћани представљали 90% становништва, у Ужичкој нахији они су чинили 66% а у самом граду Ужицу само 3,5%. Друга посебност Ужичке нахије био је изразито планински рељеф који је условио развој сточарства, као најзначајније гране привређивања. Осећање сигурности и страха код становништва било је у уској вези са чињеницом да је наведена територија представљала граничну нахију Београдског пашалука према Босанском пашалуку, а 1830-33. године граничну нахију Кнежевине Србије.

Аутор је при обради теме страха усмерио своја истраживања на страхове који су били најприсутнији и који су имали колективне размере, попут страхова од глади, болести, хајдучије, као и на страх од власти, прво османске, а потом националне, али отуђене. Ипак, највећи и најприсутнији страх, који су делили припадници обе групе становника, и православни и муслимани, био је страх једних од других.

У поглављу *Глад* (стр. 19–23) аутор приказује чиниоце који су утицали да се свеprisутни страх од глади поступно умањи. Народ је неродице, на овом простору, превазилазио захваљујући развијеном сточарству, што се показало пресудним у време велике глади 1819. године. Проширење аграрне делатности на воћарство и повртарство донело је побољшање квалитета исхране, а већој сигурности је доприносио добро организовани систем складиштења житарица у заједничке амбаре. Стабилност државне управе након 1833. године умањила је страх од глади, али он ипак није у потпуности нестао ни у каснијим временима.

Поглавље *Страх од болести* (стр. 45–73) разматра вечити људски страх од болести и начин на који се народ овог краја лечио и спречавао ширење зараза. Тај страх је био посебно изражен у односу на младу популацију, која је често страдала од великог кашља, шарлаха, запаљења плућа, гушобоље и *назеба* (вероватно вирусне инфекције). На висок степен смртности утицале су и туберкулоза, колера и дифтерија. Истовремено са нестајањем куге на Западу, на нашем простору се гради посебан систем заштите од куге, која је и даље била присутна на Балканском полуострву. Њега је чинио низ карантина, међу којима је био и мокрогорски карантин на прометном путу од Сарајева и Херцеговине ка Ужицу.

Све до појаве првих школованих лекара, народ у Ужичкој нахији је прибегавао, у првом реду, народним лековима. Аутор посебно истиче два важна извора о овој проблематици – *Годовички зборник* и *Љекарушу*, зборнике са описом различитих болести и народним рецептима који су примењивани у њиховом лечењу. Поред *народне медицине* коришћене су и услуге муслиманских лекара, док су поједини манастири били позната места у којима су се лечиле одређене болести. Прави помак у овој области представља појава првог сталног лекара у Ужицу Григорија Рибакера (1844-1846), који се успешно суочио са епидемијом великих богиња.

Поглавље посвећено страху од хајдучије носи интересантан наслов *Шума, дете, звоно (Страх од хајдучије)* (стр. 75–100). Страх од хајдучких група, које су се, у одређеним раздобљима, готово слободно кретале, био је присутан и код варошког и код сеоског становништва, како православног тако и муслиманског. Корене хајдучије аутор не везује само за особености менталитета, већ их види и у кривици због извршеног недела, укључујући и страх од сурове казне, неправдама власти, различитим видовима освете итд. Поред атака на живот и имовину, хајдучко деловање обухватало је и отмице а посебно су биле опасне отмице деце. Хајдучија је нарочито била изражена у периоду након Другог српског устанка. Одговор кнеза Милоша на његову појаву био је одлучан. Оборкнезови Јован Митровић Демир и Јован Мићић су се сурово обрачунавали са хајдуцима а метода која је дала добре резултате била је *подјемчивање*. Та мера је подразумевала да сваки одрастао човек има свог јемца, који је гарантовао да он није хајдук ни јатак.

У поглављу *Власт – неком мајка, неком маћеха* (стр. 101–127) аутор приказује сву сложеност односа српских и османских власти у периоду од 1788. до 1862. године, као и подвојена осећања наде и страха код локалног становништва, која су пратила поступно формирање домаћег административног апарата. Док је, с једне стране, у време османске и заједничке српско-османске управе, страх био утемељен на неповерењу према представницима османских власти и њиховом специфичном односу према хришћанском становништву и проблемима са којима се оно суочавало, дотле се, од успостављања националне власти 1830. године, он везује за самовлашће појединих локалних кнезова а касније чиновника. Овај страх од неправедне власти умањен је након повратка кнеза Милоша на власт 1858. године, од када је сведен на меру страха од могућих казни због последица незаконитог деловања.

У завршном поглављу под насловом *Православни и муслимани, узајамни страх* (стр. 129–157) разматра се страх од другог, у овом случају

узајамни страх између припадника хришћанске и муслиманске вероисповести. Аутор нам, описујући различите фазе у овом колективном осећању, дочарава слику једног времена у коме су се, на различитим нивоима, сударале две непомирљиве идеје, очувања целовитости Османског царства, на једној страни, и стварања модерне националне државе српског народа, на другој. Овај сукоб, почев од дахијског плана о уништењу православних Срба, преко устаничког освајања ужичке тврђаве 1807, њеног поновног пада у османске руке 1813. и успостављања заједничке српско-османске власти 1815. године, онемогућио је превазилажење обостраног страха, све док питање међусобног страха хришћана и муслимана не изгуби готово сваки смисао након коначног исељавања муслимана из Ужица 1862. и осталих градова 1867. године.

На крају, истакли бисмо да је Недељко Радосављевић својом најновијом монографијом *Ужице, град и нахија – окружје у времену страха : (1788-1862)* пружио једну нову и изузетну слику српског друштва с почетка 19. века, која ће сигурно постати незаобилазна литература за свакога ко се бави историјом Србије и Балкана.

Гордана Гарић Петровић

**Љубодраг П. Ристић, *Србија у британској политици 1889–1903*,
Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт,
Посебна издања, 124, Београд 2014, 544 стр.**

Монографију Љубодрага П. Ристић *Србија у британској политици 1889–1903*. објавио је ове године Балканолошки институт Српске академије наука и уметности као сто двадесет и четврту књигу посебних издања. Посветивши пажњу односима Велике Британије и Србије за владавине краља Александра Обреновића (1889–1903) и положају младе Краљевине Србије у политичким и стратешким интересима Британије, Љ. П. Ристић је увео читаоца у основну тему опширним Уводом (15–37), у коме је пратио српско-британске односе од стицања независности Кнежевине Србије до абдикације краља Милана Обреновића. Српско-британски односи приказани су у овом делу веома разуђено, а њихов садржај је структурисан у десет глава, од којих свака, осим последње, има више поглавља. Скоро све главе монографије

обележене су цитатима из дипломатских извештаја или других извора и читаоцу наговештавају не само суштину збивања која ће бити анализирана у њима, већ и додатни труд који је аутор уложио да би књигу учинио лепшом и лакшом за читање. И иначе је стил Љубодрага П. Ристића веома негован. Књига се лако чита и оставља утисак да је било лако уклопити широку лезу догађаја, утицаја, односа и анализа у текст који добро повезује најразличитије сегменте дипломатских, политичких и привредних односа Србије и Велике Британије.

Пратећи односе једне мале и слабе и друге снажне и утицајне државе, Љ. П. Ристић је показао да се став Велике Британије према Србији и њеним политичким и економским интересима формирао у сенци потискивања руског утицаја у Османском царству и настојања да се Турска одржи или, бар, контролисано распада, а да је став Србије базиран на настојању да привуче енглески капитал – у првом реду кроз зајмове, али и кроз друге пројекте, и обезбеди британску подршку за своје политичке и националне интересе. Показао је, такође, да је британска политика углавном следила аустроугарску, која је у проучавано време свој став према променама у Србији усклађивала не само са сопственим стратешким и политичким интересима, већ и с интересима Русије, с којом је закључила међудржавни споразум (1897). Детаљно анализирајући став британских дипломатских представника у Србији и став британске владе у свим важним политичким тренуцима – од државних удара, промене устава, влада и њихове унутрашње и спољнополитичке оријентације, па до убиства краља и краљице, Ристић је успевао да уочи нијансе у тим ставовима. Показао је да су и тако мале промене у подршци Србији повремено доносиле корист земљи која се налазила у тешкој економској и политичкој ситуацији, и поред тога што нису довеле до значајније промене у политици Велике Британије и обезбедиле подршку политичким аспирацијама и националним плановима Србије. Веома исцрпно анализирана је и делатност српских дипломатских представника у Лондону, међу којима посебно место и значај има Чедомиљ Мијатовић.

Истражујући и детаљно приказујући различите сегменте односа двеју држава, Ристић се није задржао само на дипломатским извештајима британских представника у Србији и српског представника у Лондону, већ их је допуњавао извештајима из штампе, како стране, тако и домаће, користио публицистику, памфлете и другу грађу и тако створио врло живу и убедљиву слику, која, као и стварност, изгледа компликовано и јасно у исто време, разумљиво, слојевито, променљиво... Обично је започињао тему дипломатским извештајима британских представника у Србији,

допуњавао је другим домаћим изворима и, потом, заокруживао реаговањима у Британији и перцепцијом тих догађаја у енглеској политичкој јавности, каткада и у политичкој јавности других великих сила. Читаоцима је омогућио да сазнају на који су начин дипломатски представници прикупљали податке за своје извештаје, да су им извор били – некада службено, а некада и неформално – представници политичке елите, други угледни и утицајни људи, дипломатски представници других држава, али и „непознати извори“, најчешће гласине, чак и чаршијска оговарања, посебно око Драге Машин. Читајући ову књигу сазнаће, поред осталог, да британски посланици нису често писали аналитичке извештаје, већ преносили прикупљена сазнања, да су ставови дипломатског представника понекад утицали на реаговање владе у Лондону, али и многе друге детаље, повремено и пикантерије. Због обиља детаља, лепог стила и занимљивих закључака књига Љубодрага П. Ристића чита се лако и с великим задовољством.

Бојана Миљковић Катић

**Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*,
Филозофски факултет, Београд 2013, 601 стр.**

Након монографије под називом *Уређење ослобођених области Србије 1912–1914 : правни оквир* и расправе *Колонизациона политика Краљевине Србије у ослобођеним областима 1913–1914. године*, Милош Јагодић је своја истраживања на ову тему заокружио синтезом *Нови крајеви Србије (1912–1915)*. Она је плод ауторовог вишегодишњег проучавања политичких, демографских, друштвених, економских и културних прилика на просторима Старе Србије и Македоније у другој половини XIX и у првим деценијама XX века. Дело је утолико вредније када се узме у обзир да се уређењем нових крајева Србије у наведеном периоду српска историографија није бавила. Написана превасходно на основу необјављене архивске грађе српске провенијенције, Јагодићева монографија представља свеобухватну унутрашњу историју нових области у фази њихове интеграције у Краљевину Србију. Највећи део коришћене грађе припада фондовима Архива Србије, насталим из делатности свих министарстава и посебним фондовима Штаба врховне

команде – Полицијско одељење 1912–1913. и Суда за ограничавање државних шума. Дело такође обилује значајним подацима нађеним током истраживања у Војном архиву. Према сопственим речима, аутор је у књизи желео да испита, прикаже и анализира шта су и са којим циљем власти Краљевине Србије планирале да ураде и шта су за три године заиста урадиле на плану уређења ослобођених области.

Поред увода и закључка, књига садржи осамнаест поглавља. У првом поглављу представљена је у најнужнијој мери ратна и дипломатска историја Србије, као оквир ван кога се не могу разумети појаве и процеси третирани у осталим целинама. Изнети су најосновнији подаци о билатералним уговорима између држава на основу којих је склопљен Балкански савез и о учешћу истог у рату с Турском 1912. године. Аутор је изнео најбитније детаље у вези са спором око расподеле територија који је после окончања Првог балканског рата избио између савезница. После Другог балканског рата, завршеног поразом Бугарске, Букурешким уговором о миру и билатералним уговорима о разграничењу успостављене су нове границе у складу са начелом равнотеже између балканских земаља. На територији нових крајева није било знатнијих војних дејстава од почетка Првог светског рата до јесени 1915, када су аустро-угарска, немачка и бугарска војска окупирале целу земљу.

Потреба за једнообразним правним уређењем рада цивилних власти које су успостављане паралелно с напредовањем српске војске осетила се одмах након Битољске битке (13–19. новембра 1912). Било је неопходно да се уведу правни институти и донесу уредбе и прописи, важећи на прилично великој територији која се налазила под контролом српске војске после победе на вардарском војишту. Основни циљ правних аката као и рада цивилних власти до присаједињења нових области Краљевини Србији (7. септембра 1913) се састојао у обезбеђивању личне и имовинске сигурности грађана, реда и једнакости свих пред законом, без обзира на верску и националну припадност. Српска влада је сматрала да у новим крајевима не може и не треба одмах да буде заведен уставни поредак какав је важио у старим границама Краљевине. Својим решењима она је постепено уводила у живот поједине законе, делове Устава и доносила посебне уредбе.

Трајна административна подела на округе и срезове је у новим областима установљена почетком 1914. године. Србија је припајањем ових крајева постала вишеверска и вишенационална држава. Према попису обављеном 1913. године, ту је живело скоро 51% популације Краљевине Србије а становништво је било верски, етнички и национално

хетерогено. Поред православних Срба, нове области су биле насељене муслиманима српског етничког порекла и матерњег језика који су се изјашњавали као Турци, албанизованим Србима, Албанцима, Бугарима и Турцима. Приликом организовања и формирања управних власти на ослобођеним територијама, краљ, војвода Путник и министар унутрашњих дела Стојан Протић су инсистирали да изабрани чиновници буду поштене и савесне особе. Као и на територији старих области Краљевине, у новим крајевима су одмах по успостављању српске власти формиране општине као основне јединице управне и судске власти. Установа општине на којој је у Србији почивала државна администрација представљала је потпуну новину за становништво нових области.

После усвајања Уредбе о уређењу ослобођених предела 1912. године, установљени су Велики суд у Скопљу са апелационом и касационом влашћу и окружни судови на читавој територији нових крајева. Окружни судови су 1913. и 1914. функционисали прилично ефикасно, о чему сведочи податак да је Велики суд, надлежан за сва кривична дела, током те две године разматрао сразмерно мали број грађанских и кривичних предмета. Велику потешкоћу у функционисању судске власти представљала је чињеница да су службена акта настала до почетка Балканских ратова била написана на турском и да део становништва није знао српски језик.

Војска и Изазови безбедности су два веома важна и тесно повезана поглавља. Аутор најпре објашњава како је у новим крајевима уочи Другог балканског рата вршен упис добровољаца. Поред бивших четника хришћана, у добровољце су примани Турци и Албанци са одслуженим војним роком у османској армији, при чему су им признати ранији чинови. Сазнајемо да је по избијању Првог светског рата, од пет дивизијских области образованих у овим крајевима само једна (Ибарска) ушла у састав оперативне војске под Врховном командом. Остатак војске на територији Трупа нове области је ушао у састав оперативне војске тек почетком октобра 1915. године, услед почетка непријатељске офанзиве. Започета у јануару исте године, регрутација муслимана обвезника првог позива наишла је упркос отпору на добар одзив. Србија се у новим крајевима суочавала с неколико безбедносних изазова. Разоружање становништва 1912. и 1913. године је представљало основни предуслов за осигурање позадине српске војске и очување реда и безбедности на ослобођеној територији. Највећим делом је протекло без отпора и инцидената, али и без очекиваних резултата јер је становништво добро сакрило наоружање. Уско везана са разоружавањем становништва била је појава одметника,

најчешће Албанаца. Били су то појединци који нису хтели да се предају и положе оружје после уласка српске војске у нове области. Одметништво је представљало неку врсту традиције у овим областима јер је било учестало још у турско доба. Озбиљно угрожавање јавне безбедности у новим крајевима су изазивали упади одреда из Албаније и комитских чета из Бугарске. На питање безбедности српско-албанске границе умногоме су утицали прилично конфузни унутрашњи односи у Албанији након њеног стварања крајем новембра 1912. године. Албански главари, пореклом из нових крајева Србије, природно заинтересовани за улазак њихових крајева у састав новоформиране албанске државе, су били спремни да на томе активно раде, па су због тога представљали стварну опасност за безбедност југозападне српске границе. Након избијања Првог светског рата, Аустро-Угарска је подстицала упаде Албанаца у циљу изазивања устанка албанског становништва у Србији и дестабилизације позадине оперативне војске. Што се тиче бугарских комитских чета, њихов задатак је био да у најширем смислу саботирају рад српских државних власти и да код становништва јужних округа Србије, које је сматрано бугарским, очува веру да их отаџбина није заборавила. Незадовољна исходом Другог балканског рата, Бугарска је изазивањем нереда желела да пред великим силама и европском јавношћу одржава тзв. македонско питање отвореним. Коначни циљ ове делатности је требало да буде ревизија Букурешког мира, односно проширење Бугарске.

Миграциони процес у новим крајевима Србије се одвијао у два правца. Исељавало се углавном муслиманско становништво док су усељенике представљали српски грађани из старих и нових области. Аутор сугерише да се колонизација нових крајева одвијала плански. Ретка насељеност и релативно велика територија су омогућавали Србији да спроведе колонизацију већих размера, а рад на том пољу је започет у пролеће 1914. године усвајањем одговарајућих правних прописа.

Као кључни проблем нових крајева Јагодић види аграрно питање. Требало је наћи начин да сељаци који нису поседовали своју земљу (чифчије), већ су обрађивали земљу крупнијих поседника (ага или бегова), постану власници парцела на којима су радили. Аграрно питање је имало свој друштвени, економски, верски и национални аспект. Власници земље су били већином муслимани док су чифчије били хришћани који су се до 1912. сматрали Бугарима. Србија је могла да очекује да ће придобити ове последње ако успешно реши аграрно питање. Приликом сукоба ага и чифчија власти су поступале крајње помирљиво, упућујући и једне и друге на решавање спорова редовним судским путем.

Јавно обзнањени став српске владе је био да се аграрно питање реши у корист чифчија на тај начин што би они уз помоћ државе откупили земљу коју су обрађивали.

Саобраћај у новим крајевима се одвијао каравански, на коњима и магарцима, и воловским двоколицама и колима. Скромну саобраћајну мрежу је требало проширити изградњом нових путева. Они од стратешког значаја су изграђени народним кулуком и радом инжињеријских јединица српске војске за време Балканских ратова, а Главни генералштаб је 1914. године саставио план и програм изградње потребне путне мреже.

Привреда нових крајева је била веома заостала. Највећи део становништва се бавио пољопривредом, али је због слабе насељености и прилика у Турској проценат обрађене земље био мали. Највећа вредност нових крајева је лежала у неискоришћеним земљишним ресурсима. Пошто су решење аграрног питања и побољшање саобраћајне инфраструктуре били од пресудне важности за унапређење пољопривреде уопште, Србија на том плану није могла много да учини у кратком међуратном периоду 1913–1914. Слична ситуација је била и са сточарством. Занати у новим крајевима нису превазилазили локални значај, а индустрије готово да није ни било. На то су утицали слаба насељеност, лоша инфраструктура, печалбарство и врло ниска увозна царина на вредност робе. Сасвим другачија ситуација је била у банкарском сектору. У варошима нових крајева је 1913. и у првој половини 1914. године било основано девет нових банака. Србија је преузела филијале и експозитуре бивше турске државне Зират банке, значајне због ангажовања у пољопривреди, и уместо њих формирала 1915. године Српску земљорадничку банку. Трговина је у новим крајевима била више увозна него извозна. Она се највећим делом обављала преко Солуна и уз посредовање тамошњих трговаца. Ради успостављања веза између трговаца из нових и старих области, држава је организовала посете Београду трговачких делегација из градова нових крајева.

Због непознаница у вези с тачном површином, квалитетом и власничком структуром земљопоседа, у новим крајевима није могао бити примењен српски закон о порезу. Стога је посебном уредбом уведено опорезивање репартицијом, према броју становника и процени имућности.

Повећана потражња током Балканских ратова, поремећај у железничком саобраћају, трговачке спекулације, српске царине и посредни порези су довели до пораста цена у новим крајевима. Док су поскупљења највише погађала чиновнике и варошко становништво које се није бавило пољопривредом дотле су сељаци-произвођачи пољопривредних производа од тога имали највише користи.

Србија је на територији нових крајева затекла врло разгранату мрежу основних школа од којих су најбројније биле турске, бугарске и српске док су грчке, румунске и остале основне школе биле знатно мање заступљене. Националне основне и средње школе су имале пре свега национално-пропагандни па тек онда просветни карактер. Куриозитет представља податак да је од 74 средње школе било највише бугарских а да је оних српских било свега шест. По завршетку Балканских ратова, румунске и католичке основне школе су задржале своју аутономију, док су све остале биле проглашене српским државним основним школама. Бугарски и турски учитељи су по жељи били укључени у просветни систем Краљевине. Тежиште у настави је стављано превасходно на учење српског језика, математике, географије и историје. Упркос ратним околностима и другим животним проблемима, држава није занемаривала рад на културном и научном пољу. Најважнија новина у културном животу нових крајева је било оснивање Народног позоришта у Скопљу.

У новим областима Србије је живело верски разнолико становништво. Уређење положаја православне цркве је представљало не само најважније верско већ и веома значајно државно и национално питање. До Балканских ратова паралелно су постојале епархије Васељенске патријаршије, чији су епископи били Срби и Грци, и бугарске Егзархије. Бугарска егзархија је у лето 1913. године укинута а свештеници те цркве су примљени под окриље српске цркве. Најважнији посао, канонско присаједињење епархија Васељенске патријаршије српској цркви, је због избијања Првог светског рата окончан тек 1919–1920. године. Решавање статуса муслиманске верске заједнице је било пре свега значајно због њене бројности и жеље српских власти да спроведу постепену интеграцију муслимана. Иако је број католика у новим крајевима био занемарљив у односу на православне и муслимане, положај Католичке цркве је због заштите коју је уживала од стране Аустро-Угарске, са политичке тачке гледишта био врло осетљив за Србију.

По мишљењу Николе Пашића за потпуну интеграцију нових крајева у државни и друштвени организам Краљевине Србије је било потребно двадесет до тридесет мирних година. Стицајем историјских прилика она је трајала свега три године. Први светски рат је овај тек започети процес прекинуо у зачетку, окренувши га својим исходом у сасвим другачијем правцу. Од 1918. Краљевина Србија више није постојала, тако да су области ослобођене у Балканским ратовима заправо интегрисане у нову државу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

Монографија Милоша Јагодића обилује статистичким подацима исказаним у табелама, садржи значајке одабране фотографије и најпотребније мапе. Она третира све аспекте историје нових крајева у периоду 1912–1915, од њиховог правног положаја, преко структуре становништва, органа државне и локалне управе, питања безбедности, саобраћаја, привреде до просвете и културе. Књига представља значајан допринос историјској науци јер својим највећим делом доноси потпуно нова сазнања.

Урош Татић

**Зборник радова, *Балкански ратови 1912/1913:*
нова виђења и тумачења,
уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд 2013, 467 стр.**

У сарадњи Историјског института из Београда и Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије, 2013. године објављен је међународни тематски зборник радова под називом *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*. Зборник је произашао са међународног научног скупа који је у организацији истих институција одржан у Београду 24. и 25. октобра 2012. године у част обележавања стогодишњице балканских ратова.

За дугу историју Балканског полуострва балкански ратови, нарочито Први, представљали су прекретницу у историјском, политичком и цивилизацијском смислу. Заједнички циљ – борба против истог непријатеља и заокружење националног развитака политички младих држава Балкана, по први пут су ујединили Србију, Бугарску, Грчку и Црну Гору у један савез. За кратко време постојања, Балкански савез је успео да сломи војну моћ и политичку доминацију Османског царства на Балкану. Балкански ратови су имали далеко већи значај јер су утицали на однос снага на читавом европском континенту. У предвечерје Првог балканског рата, са изузетком Румуније, ниједна балканска држава није била део Тројног савеза ни Тројног споразума, два блока великих сила. Политички несврстан Балкан је деценијама уназад служио великим силама као полигон за њихова политичка, економска и геостратешка надметања. У надметању су предњачиле две најзаинтересованије државе, Русија и

Аустроугарска које нису стајале по страни ни за време балканских ратова настојећи да њихов исход окрену у своју корист. Стога је данас, сто година после, сасвим оправдано, чак и неопходно, изучавати наслеђе балканских ратова у склопу међународних односа и светске политике.

Сто година касније балкански ратови су и даље важна и неисцрпљена тема у домаћој и страниј историографији. Зборник *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења* покушао је, према нашој оцени и успео, да одговори на нека питања још увек недовољно научно расветљена користећи нов методолошки приступ и нова тумачења. У зборнику је нашло место 25 радова, домаћих и иностраних аутора. Аутори чланака су универзитетски професори и истраживачи из цивилних и војних научно-истраживачких организација.

Разврставајући радове, уредници зборника су несумњиво имали на уму вишедимензионалност балканских ратова који нису вођени само на бојном пољу, већ и у домену политике, економије, публицистике и културне традиције. У складу са тим радови су разврстани у неколико тематско-хронолошких целина. Прва целина названа је *Савезници* и обухватала је пет радова који су посвећени стварању Балканског савеза и припремама балканских савезника за рат. Друга хронолошко-тематска целина насловљена је *Србија и балкански ратови* и састоји се од шест радова. Кроз ову целину сагледана је позиција Србије из угла унутрашњег развоја, војне доктрине, улога четничких одреда и организација војног санитета. Трећи одељак зборника посвећен је улози великих сила, па је тако и целина насловљена *Балкански ратови и велике силе*. Овај одељак је обухватио осам радова, који су са разних аспеката осветлили удео великих сила и њихових интереса у ратовима 1912. и 1913. године. Претпоследња целина међународно-тематског зборника носи назив *Крај савезништва* и обухватила је два рада који су са различитих позиција приказали како је дошло до распада Балканског савеза и како је изгледао међусавезнички сукоб из угла две најзначајније сукобљене стране – Србије и Бугарске. И, најзад последња, пета целина у зборнику посвећена је значају који су балкански ратови оставили у традицији и култури. Овој проблематици посвећена су четири рада.

Зборник обилује мноштвом значајних радова који по методолошком приступу, тематици и обиљу нових чињеница које су донели заслужују да буду поменути. На првом месту поменули бисмо рад немачког колеге Харалда Потемпе *German armed forces and the Balkans – Lessons from Southeast Europe* који је донео врло значајне податке о рефлексiji балканских ратова на немачку државу, друштво и војску.

Харалд Потепма је, следећи архивску грађу, релевантну литературу и савремену војну штампу, врло јасно и прегледно изложио које је то „лекције” тада најмоћнија континентална сила могла да научи од малих, балканских армија. Осим поменутог, издвојили бисмо рад колеге Александра Растовића насловљен *Британска штампа о успесима српске војске у Првом балканском рату*. Колега Растовић нам је указао на улогу коју је Велика Британија као једна од шест сила европског концепта имала током Првог балканског рата, из угла британске јавности. Аутор нам је омогућио да кроз писање најеминентнијих острвских листова испратимо однос британске јавности према успесима које је српска војска постигла у Првом балканском рату, али и да сагледамо промену британске политике, традиционално туркофилски оријентисане, у корист Србије и њених савезника.

Издвојили бисмо и рад колегинице Биљане Вучетић који је насловљен *Американци о Србији у балканским ратовима* која је пратила одјек ратова у Сједињеним Америчким Државама, такође кроз призму јавности. Иако САД нису имали директног интереса у балканским пословима, колегиница Вучетић нас је уверила да је, попут европске, и америчка штампа са великом пажњом пратила дешавања на „европском Оријенту“. Кроз анализу најчитанијег дневног листа *The New York Times* и часописа као што је *The Outlook* колегиница Вучетић нам је дала увид у различите ставове америчке јавности о балканским ратовима, и према Балкану уопште.

Као посебно историографски вредан издвојили бисмо и рад колеге Милана Гулића *Одјек балканских ратова у Далмацији* који се посветио изучавању одјека балканских ратова на простору аустроугарске круновине Далмације. Посматрајући балканске ратове из угла непосредних учесника, или из позиција европских империја заборављамо какав су утицај ови ратови, са националним призвуком, имали на Србе, Хрвате и друге словенске народе у Аустроугарској. Користећи прегршт савремених листова који су излазили у Дубровнику, Сплиту, Задру и Шибенику, као и архивска документа аутор је приказао какав су утицај догађаји из 1912. и 1913. године имали на живот далматинских Срба и Хрвата, са посебним освртом на изразе симпатије које су изражавали прикупљањем помоћи, слањем добровољаца, испраћањем бродова дуж далматинске обале итд. Балкански ратови су посматрани као „наговештај њиховог скорог ослобођења” и управо је ова оклоност пробудила неспокој Аустроугарске царевине, које је за све време трајања ратова покушавала да угуши пробуђена национална осећања, као и словенску и јужнословенску симпатију код Срба и Хрвата на простору Далмације.

Радови које смо издвојили само су један показатељ квалитета зборника *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, који ће без сумње у будућности бити незаобилазна литература за све истраживаче балканских ратова, али подједнако интересантно штиво за читаоце изван научне заједнице.

Биљана Стојић

**Мира Радојевић, Љубодраг Димић,
Србија у Великом рату 1914-1918. Кратка историја,
Београд 2014, 300 стр.**

У јубиларној години обележавања почетка Првог светског рата, пред српском читалачком публиком се појавила синтеза о Србији, српском народу и страдању српског становништва, војске и цивила, у периоду Првог светског рата. Аутори су професори Филозофског факултета Универзитета у Београду, ванредни професор Мира Радојевић и редовни професор Љубодраг Димић, дописни члан САНУ.

Први светски рат није непознаница за српску историографију. О њему су значајна дела иза себе оставили Владимир Ћоровић, Владимир Дедијер, Андреј Митровић, Драгољуб Живојиновић, Михаило Војводић, Саво Скоко, Петар Опачић, Ђорђе Станковић, а од млађе генерације српских историчара ту су Чедомир Антић, Биљана Вучетић, Данило Шаренац. Ово дело је настало као противтежа ревизионистичке историографије која без икаквих научних скрупула покушава да опере савест наследница великих сила и ослободи их одговорности за вођење политике која је и довела до ратних сукоба и разарања.

Књига је написана на три стотине страна, састоји се од предговора, шест поглавља и закључка. Прво поглавље обухвата период од Берлинског конгреса 1878. године, када Србија постаје међународно призната држава, све до догађаја који су претходили Сарајевском атентату. Најупечатљивији је део у коме аутори детаљно наводе разлоге који су владу Србије, као и целокупно српско друштво, наводили на избегавање ратних сукоба после окончања Балканских ратова. После Другог балканског рата Србија је била у незавидној ситуацији, територијално проширена, али са неинтегрисаном једном четвртином своје територије.

Болнице су биле препуне рањених и колеричних српских војника, наоружање је било слабо, тако да је цела српска војска имала једва сто хиљада пушака, па се престолонаследник Александар Карађорђевић прибојавао да би то могло да буде мамац за српске непријатеље. Треба узети у обзир и окружење у којем се налазила Србија, а које није било пријатељско, с обзиром на то да је постојао проблем успостављања границе са Бугарском. Финансије су биле у потпуном краху, као последица задуживања на које је Србија била приморана после Берлинског конгреса, ратова против Османског царства и Бугарске, економске блокаде, Царинског рата. Овакво више него жалосно стање српских финансија само је потврђивало немогућност за било каквом намером о предузимању војних активности за које нису постојале ни материјалне могућности. Посебно отежавајућа околност је представљао сукоб између војске тј. официра-завереника и цивилне власти оличене у радикалској влади на челу са председником владе Николом Пашићем. Колико је тај сукоб почео да нагриза све поре друштва, најбољи је показатељ одлука краља Петра I Карађорђевића да 24. јуна 1914. године преда краљевску власт сину Александру, демонстрирајући отворено неслагање са друштвено-политичким приликама у земљи. Од другог до шестог поглавља читаоцу су представљени догађаји који обухватају Сарајевски атентат, Јулску кризу, прве савезничке победе у рату, однос према заробљеном непријатељу који није био осветнички, доношење ратних планова који су били далеко изнад снаге тадашње Србије, ратни порази, прелазак преко Албаније, Солунски фронт, окупирану Србију, Солунски процес, пробој Солунског фронта. У закључку је обрађен део о југословенском уједињењу и стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, без доношења суда и накнадне памети о потреби стварања заједничке државе, већ са неострашћеном стручном анализом догађаја који су се одиграли. Треба напоменути да се уважени историчари нису у свом делу свели само на фактографско набрајање датума и података, већ да су кроз цитирање учесника догађаја допринели бољем разумевању и схватању ондашњег човека и људи уопште, са свим њиховим стрепњама, страховима и осталим стварима које доноси вихор рата.

Ово дело је изврстан пример како је могуће на квалитетан начин обухватити и приказати велику тему држећи се строго методолошких принципа, али и трудећи се да тема буде занимљива широкој читалачкој публици истовремено. То је јако битно зато што тематика Првог светског рата није везана само за историјску науку, већ је она распрострањена у широком контексту, од културног до политичког. Данас смо сведоци да се

поставља питање о одговорности Србије за избијање сукоба, о умањивању одговорности земаља које су биле коловође у трци за наоружањем, распиривању тензија и подстрекивању на рат и све оно што рат носи. Није проблем у проширивању и допуњавању сазнања о догађајима у прошлости, већ у тендециозном и пропагандистичком присупу којим се данашњи ревизионисти служе, који нису стали у службу сазнања и историјске науке, већ политичког мотива данашњице. Можемо поставити питање да ли је могуће успешно се носити са ревизионистичком историографијом која приказује прошлост кроз призму данашњих односа светских сила и друштвених токова и стремљења, посебно зато што је потпомогнута улагањем значајних финансијских средстава и објављивањем на десетина књига? Ова синтеза је показатељ и смерница у ком правцу треба да размишљају и на који начин да делују људи од струке. У њој је обухваћен резултат српске историографије везане за Велики рат, што је битно колико и тренутак када је објављена. Када се пишу и објављују овакве књиге са важном темом у осетљивом политичком тренутку, пресудно је да буду у служби науке, а не пропаганде, што су аутори овог дела показали.

Милан Кутлешић

**Миле Бјелајац, 1914-2014: Зашто ревизија,
Медија центар „Одбрана“, Београд 2014, 248 стр.**

Др Миле Бјелајац политиколог и историчар, научни саветник у Институту за новију историју Србије током своје каријере објавио је десетак монографија које су се бавиле темама из војне и дипломатске историје Краљевине Југославије. Дело *1914-2014: Зашто ревизија* представља систематизацију истраживања које је аутор започео објављивањем фељтона у дневном листу *Политика* током децембра 2013-е године. У њему је аутор имао за циљ да широј и стручној јавности презентује преглед интерпретација о узроцима и поводима Првог светског рата које су настале у хронолошком оквиру 1914-2014, као и да расветли који се не-научни мотиви налазе у позадини покушаја појединих историчара да радикално преобликују улогу Србије у овом светском сукобу.

Да би увео читаоце у ову компликовану тему аутор је прва три поглавља посветио питањима да ли је Србија желела рат 1914. године и

у којој мери је српска влада контролисала организације попут Црне руке, Младе Босне и Југословенског омладинског покрета. Будући да ова питања до данас нису у потпуности разјашњена у модерној српској историографији и да као таква служе као један од главних основа за смеле конструкције ревизионистичких историчара, аутор је веома детаљно, коришћењем архивске грађе и мемоарске литературе, успео да уклони сваку сумњу у постојање експанзионистичких завереничких планова владе Краљевине Србије. Поред тога, аутор је, разматрајући ова питања скренуо пажњу, на предратни Фридјунгов процес који је по својим основним одликама (репресија, произвољно тумачење чињеница и фалсификовање званичних докумената) у неку руку представљао схему којом ће се руководити будући историчари-ревизионисти.

У наредна три поглавља аутор је изнео прве случајеве покушаја ревизије који су се појавили у европској историографији у међуратном периоду, као и донекле неадекватну реакцију дипломатског врха нове југословенске државе према овако тенденциозним појавама из иностранства. Нарочито велику пажњу аутор је посветио случају др Милоша Богићевића, српског дипломате који је прешао у службу Немачке и својим публицистичким радом постао један од кључних адута међуратне ревизионистичке пропаганде. Богићевић је 1915. пребегао у Немачку где је и умро 1938. године. У том периоду он је, по налогу аустријског и немачког Министарства спољних послова, објавио неколико књига и памфлета у којима је уз помоћ тенденциозног тумачења чињеница и фабриковања лажних докумената покушавао да целокупну одговорност за избијање Првог светског рата припише Краљевини Србији и личним амбицијама краља Александра и председника владе Николе Пашића. Лажна документа које је фабриковао Богићевић послужиће као упориште многим историчарима-ревизионистима попут Фридриха Виртла, иако аутор наглашава да је Богићевић био раскринкан као фалсификатор и немачки плаћеник од стране тадашњег југословенског дипломатског врха. Да би парирала аустро-немачкој ратној пропаганди влада Краљевине Србије је још током трајања ратног сукоба објавила две збирке дипломатских докумената, а 1928. године отпочео је рад Министарства иностраних послова на објављивању *Плаве књиге о ратној одговорности* која је требало да представља одговор на ревизионистичке тенденције у историографији у међуратном периоду. Процес издавања српске Плаве књиге пратиле су многобројне тешкоће (будући да су аустроугарске и бугарске окупационе власти отуђиле и развукле велики број докумената из српских архива) чију је круну представљала саботажа

дистрибуције овог дела у енглеском преводу од стране пронемачки оријентисане владе Милана Стојадиновића.

У седмом и осмом поглављу аутор је изложио у којим условима и из којих мотива је започео процес ревизије у Аустро-Угарској и Немачкој, каквим су се средствима служили историчари-ревизионисти, какав је био међународни одјек њиховог рада и чиме је тај рад на крају резултирао. Аутор је испратио генезу немачког ревизионистичког мита о невиности и *одбрамбеном рату* Централних сила, који је допуњен митом о *непобеђеној војсци* и *ударцу ножем у леђа* резултирао успоном националсоцијализма и избијањем Другог светског рата. У стварању ових митова немачки и аустријски историчари-ревизионисти нису се либили да уништавају, краду и фалсификују архивска документа, прекрајају мемоарска дела и користе се услугама плаћеника и политичких авантуриста попут већ поменутог др Милоша Богичевића. Поред тога званичне немачке институције су у међуратном периоду путем давања финансијске подршке и прилике за личну промоцију пласирале ревизионистичке ставове међу историчарима на универзитетима САД и Велике Британије.

Последња четири поглавља аутор је посветио прегледу ревизионистичких тенденција у историографији у периоду после Другог светског рата, а нарочиту пажњу обратио је на утицај дневно-политичких дешавања на просторима бивше СФРЈ током деведесетих година прошлог века на став модерне западне историографије према улози Краљевине Србије у избијању Првог светског рата. Ова поглавља имају посебну вредност за ширу читалачку публику, јер се због мале временске дистанце која нас дели од политичких догађаја на простору бивше СФРЈ могу јасније запазити кључни политички мотиви који стоје у позадини рада историчара-ревизиониста. Поред полемике о тенденциозној слици Краљевине Србије као *ратног хушача* тј. експанзионистичке силе, коју покреће *малигни српски национализам* која се јавља у делима модерних историчара попут Ричарда Еванса и Маргарет Мекмилан, аутор скреће пажњу и на специфично тумачење избијања Првог светског рата у делу Кристофера Кларка које иде у правцу релативизације одговорности Централних сила, заступајући тезу да су сви учесници овог сукоба подједнако криви за његово избијање.

Књига др Бјелајца *1914-2014: Зашто ревизија* даје читаоцима пун увид у стручну, идеолошку и политичку позадину интерпретација узрока, повода и кривице за избијање Првог светског рата. Представљајући методе и ваннаучне мотиве рада ревизионистичких историчара аутор није пропустио да запази да њихов рад заправо и није ревизија, која

представља легитиман поступак, под условом да се базира на новим истраживачким открићима, већ представља реинтерпретацију ненаучних конструкција изнетих у радовима аустријских и немачких пропагандиста из прве половине двадесетог века.

Василије Драгосављевић

Дарко Танасковић, *Белези времена. Појаве, догађаји, људи, „Православна реч“*, Нови Сад 2014, 241 стр.

Елементарна обавештеност о савременим догађајима који, посредно или непосредно, обликују стварност у којој живимо, одувек је представљала природну тежњу свесног и савесног појединца, жељног да разуме и критички оцени појаве које га окружују. Захваљујући магловитим медијским представама, савременим технологијама у области комуникација и информисања, и све бржем животу који их неминовно прати, информације из света науке, културе, политике, друштва и живота уопште, нижу се у нашој свести, и задржавају најчешће тек тренутак, остављајући бројна питања без јасног одговора. Уколико, пак, нађемо времена да време зауставимо, вратимо уназад, и изнова поставимо питање, одговор каткад можемо пронаћи у мислима и перу оних српских интелектуалаца који се не либе да своја размишљања поделе са „обичним светом“. У издању „Православне речи“ из Новог Сада, 2014. године, појавила се пред читаоцима једна таква „књига одговора“, аутора Дарка Танасковића, нашег водећег оријенталног филолога, познаваоца исламског света, цивилизације и културе, редовног професора Универзитета и искусног дипломате. Књига претставља збирку чланака, есеја и мини студија обједињених под насловом „Белези времена“, у којима аутор, како нам и сам наслов каже, бележи једно време – актуелне политичке, друштвене, економске и културне појаве, људе и догађаје. Не либећи се „спуштања са академских висина“, чијем врху свакако припада, међу штампане и друге медије, како би са широм, а не само стручном јавношћу поделио своје мисли, аутор све описане догађаје посматра као процесе дугог трајања, због чега свака обрађена тема одолева времену, постајући тиме све актуелнија.

У књизи *Белези времена*, у виду ауторских чланака, налазе се тридесетчетири анализе савремених догађаја из света спољне и

унутрашње политике, науке, друштва и културе. У маниру искусног дипломате и универзитетског професора с једне стране, али и обичног посматрача, „човека из народа“ с друге, анализирајући прошлост, аутор даје стручно виђење на који начин овакви догађаји утичу на нашу садашњост и будућност. Текстови су приложени хронолошким редоследом, онако како су у штампи објављивани, док се тематски могу разврстати у неколико целина. Један тематски блок чине спољнополитичке теме, чије централно место свакако заузима студија *Оштрица меке моћи* (125–130). У овој студији, аутор је оштрицом пера, на свега неколико страна, успео да разјасни читаоцу овај сложени и све актуелнији феномен савремене међународне политике, указујући на то да, као што „језик горе може посећи него мач“, тако и „мека моћ“ може јаче посећи од оне „тврде“. Надовезујући се на овај, у књизи следи и читав низ спољнополитичких огледа о практичној употреби „меке“ али и „тврде моћи“ међународне политике у студијама *Буди се Исток и Запад* (57–59), *Мали рат за Мали, велики за Африку* (60–66), *Парадигма Египат* (117–124), *Пасија по Менингу, реквијем за истину* (138–145), *Генерала нема ко да чита* (146–150), *Игре без моралних граница* (202–205). Као увод у следећу тематску целину посвећену неоосманизму, теми којом се професор Танасковић последњих година интензивно бави, и на коју је први указао, може послужити текст *Неподношљива светлост Свете Софије* (109–116). Говорећи о обнове културних и духовних споменика „заједничке прошлости“ аутор је одмерио „меку моћ“ Турске на Балкану, указујући на бројне проблеме и последице које оваква политика може имати пре свега на унутрашње прилике у Србији и региону, а потом и у свим осталим неоосманистичким интересним подручјима. Централно место у оквиру ове теме заузима текст *Неоосманизам и безбедност на Балкану* (95–102) у коме налазимо дефиницију неоосманизма као старе-нове појаве са историјском укорењеношћу, док се у осталим текстовима, попут *Турска у спољној политици* (88–94), *Знамо ли меру турске моћи* (131–137), *У плићак стратегијске дубине* (174–180) и *Наша анадолска браћа „по Балкану“* (195–201), читалац упознаје са практичном применом политике неоосманизма, пре свега у Србији и њеном непосредном окружењу.

Један тематски блок књиге посвећен је критичким портретима верских поглавара оних цркава и верских заједница чији је утицај присутан на Балкану. Као врстан познавалац прилика и некадашњи амбасадор СРЈ при Светој столици, аутор је портретисао прилике у Ватикану кроз текстове *Папа Фрања и фундаменталисти* (188–194) и

Конкордат раздора и слутњи (35–45). С друге стране, појединим муслиманским верским поглаварима у Србији и региону позабавио се у текстовима *Сви реисови џихади* (22–34), *Ислам – то сам ја* (181–187) и *Панбошњачко приватно предузеће „Му-Му“* (51–53). Посебну пажњу у књизи привлаче и текстови *Пси у Пећи* (46–50), *О тачном и истинитом* (71–76), *Забавни парк Јасеновац* (103–108), *Македонија на коленима* (17–21) у којима нас аутор води кроз читав низ историјских победа и пораза, заблуда и страдања, описујући српску националну голготу на размеђу векова. Походећи регион у коме се вековима преплићу византијско, словенско и османско наслеђе са различитим културним, верским и националним идентитетима, закључује да су „наше и ракија и боза“ (159–166), те да је „свако бекство од себе штетно, пре свега зато што је немогуће“. На крају, у посебном делу књиге насловљеном *Тражим човека!*, професор Дарко Танасковић је исказао поштовање својим пријатељима и савременицима, трајним белезима његовог времена и сећања, кроз текстове *Град од Сарајева до Неумара. Трићански запис о Моми Капору* (209–214), *Римско вече с Момом* (215–223), *Драгош Калајић – човек са својствима* (224–230), *Богослов за „векове векова“* (231–233) и *Олујна нежност или песник у политици* (234–237).

Иако, на први поглед, скуп разнородних тема, мисли и описа људи и догађаја, *Белези времена* ће се, након последњих прочитаних страница, неминовно приказати читаоцу као заокружена целина. Писана јасним и разумљивим језиком, уз обиље података, сећања и подсећања али и промишљених и убедљивих закључака, књига објашњава све оно недовољно објашњено, недоречено, скривено између редова. Због тога, сваки појединачан текст у књизи професора Танасковића, представља белег времена у коме живимо, догађаја које живимо и људи са којима живимо.

Јована Шаљић

**Споменица др Данице Милић,
уредник Бојана Миљковић Катић, Историјски институт,
Зборник радова, књига 27, Београд 2013, 345 стр.**

Некадашње колеге и сарадници Данице Милић (Бела Црква, 22. 11. 1924 – Београд, 11. 11. 2011) уобличио су својим прилозима *Споменицу др Данице Милић*. На овај начин уприличена је публикација у знак сећања

на колегиницу и пријатеља, научног саветника и вишегодишњег директора Историјског института у Београду (1973–1987), сарадника на домаћим и интернационалним пројектима и аутора бројних научних прилога из области економске и друштвене историје Србије 19. и раног 20. века. Радови у *Споменици* груписани су у три целине – *Сећања и трагови*, *Прилози* и *Библиографија*. Будући да су у њеној изради учествовали искључиво савременици Данице Милић, број прилога је невелик, а тематика разноврсна.

У *Сећањима и траговима* реч су добили они који су о Даници Милић говорили из сопственог сећања – Славенко Терзић (*Реч на комеморацији у Историјском институту*, 26. децембра 2011. године, 9–14), Владимир Стојанчевић (*Из сећања на пок. Даницу Милић дугогодишњег директора Историјског института САНУ*, 15–20), Душан Синдик (*Даница Милић и истраживање Боке Которске*, 21–24), Светлана И. Данченко (*Воспоминания о Данице Милич (в связи с международным научным сотрудничеством 70–80-х годов XX в.)*, 25–40) и Смиљана Ђуровић (*На трагу Данице Милић (Прилог историји историографије)*, 41–54). Они су, поред најважнијих момената из научне биографије, описали и низ личних успомена на време када су сарађивали са Даницом Милић. Светлана Данченко осврнула се на успехе међународног пројекта на коме су током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века учествовали руски и српски историчари. Смиљана Ђуровић подсетила је на место које Даница Милић има у економској историографији не само Србије, већ и региона, имајући у виду да је била председник Југословенске комисије за економску историју Савеза друштава историчара Југославије, члан Савјета часописа за економску историју „Acta historico-oeconomica Iugoslaviae“ током осамдесетих година 20. века, те учесник на светским конгресима економских историчара, попут оних у Лењинграду и Берну. С обзиром на дисконтинуитет до кога је дошло у економској историографији крајем 20. века, истакнута је њена улога као економског историчара у Србији у периоду између пионирских подухвата Андре Николића и Николе Вуча из прве половине прошлог века, и потом, тек 2009. године основаног Друштва за привредну историју (Београд).

У *Прилозима* је сабрано тринаест ауторских радова. Већина се у целини или барем делимично односи на теме из привредне историје Србије и региона, те дотиче нека од питања из историје трговачког пословања, нумизматике, банкарства, рударства и фискалне политике, али и политичке и војне историје. Њихови аутори припадају генерацији истраживача који су с Даницом Милић уобличавали рад Историјског

института или свој научни рад започињали у време када је Даница Милић била његов директор. У питању су радови Марице Маловић Ђукић (*Которска породица Абра-Abrahae (Абрамов-Аврамов) у средњем веку (14. век), 129–146*), Гордане Томовић (*Надгробни натпис Воухне из Коњуха, 147–166*), Олге Зиројевић (*Качкаваљ, 167–170*), Љиљане Алексић-Пејковић (*Уједињење Италије и национални програм Кнежевине Србије (дилема: Подунавско-балканске конфедерације. Аустро-словенско царство. Јужна Слатија), 171–194*), Бојане Миљковић Катић (*Модификовање традиције рударских патрона у Србији XIX и XX века, 195–204*), Петра В. Крестића (*О раду Српског привредног друштва Привредник међу Србима из Угарске, 219–232*), Љубинке Трговчевић (*Хале и Јена – два важна центра српских студената у 19. веку, 233–260*) и Душана Т. Батаковића (*Војска у политици Србије 1903–1908. године, 261–294*). Позиву уредника *Споменице* одазвали су се и некадашњи сарадници, данас истакнути научници у другим државама, Ненад Фејић (*L'espace Meditteraneeen a la fin du moyen age, connut-il des exemples de pratiques caracteristiques de la mondialisation du XXI siecle?, 57–74*), Раде Петровић (*Dubrovačka republika, 75–116*), Игњациј Воје (*Погледи Грегора Чремошника на монетарну политику српског краља Стефана Драгутина (Из коресподенције с Матијом Мурко), 117–128*), Ђорђе Микић (*Појава и рад банкарства у Босанској крајини у аустроугарском раздобљу, 205–218*) и Драго Роксандић (*Zatvaranje kruga, Dr Uroš Desnica (Obrovac, 28. VIII 1874 – Split, 13. VII 1941.), 295–314*).

Библиографија Др Данице Милић (317–345) последња је целина у *Споменици*. Њени састављачи, Аница Лолић и Славица Мереник, обухватиле су поред 221 библиографске јединице објављених радова и 10 необјављених. Објављени радови настајали су током педесет година дуге научне каријере Данице Милић, између 1949. и 2009. године. Тематски, њен научни опус посвећен је готово свим аспектима економске историје Србије у периоду између Првог српског устанка и краја Првог светског рата – рударству, банкарству, трговини, речном саобраћају, аграрној политици, али и темама локалних привредних историја, међународних привредних односа, привредне политике домаћих власти и окупационог режима током Првог светског рата. Већина радова представља пионирски резултат, а многи од њих објављени су и у страним публикацијама на немачком, француском, енглеском, италијанском, грчком или бугарском језику. У неке од њених најзначајнијих радова, са становишта научног доприноса, убрајају се монографије *Трговина Србије 1815–1839* (Београд:Нолит, 1959) и *Страни капитал у рударству Србије* (Београд:

Историјски институт, 1970), бројни радови о страном капиталу у Србији, међу којима и на више језика превођени *Немачки капитал у Србији до 1918* (Историјски часопис 12–13, 1961–1962), потом, историје локалних привреда Београда, Шапца, Азбуковице, Јадра, Рађевине, Бора, Тимочке крајине, Ниша (поглавља у монографијама и тематским зборницима: *Бор и околина*, 1973; *Историја Београда 2*, Београд: Нолит 1974; *Шабац у прошлости 3*, Шабац 1980; *Историја општине Кладово*, Кладово 1982; *Тимочка крајина у 19. веку*, Београд – Књажевац 1983; *Азбуковица: земља, људи и живот*, Љубовија 1985; *Јадар у прошлости*, Лозница 1985; *Рађевина у прошлости*, књ. 1, Београд – Крупањ 1986), као и радови о привреди Србије под окупационим аустроугарским режимом и непосредно после њега 1915–1918. године (у зборницима радова са научних скупова *Србија 1916*, *Србија 1917*, *Србија и стварање југословенске државе 1918*, *Србија на крају Првог светског рата*, који су, тим редом, у организацији Историјског института САНУ одржани у Београду 1987, 1988, 1989. и 1990. године).

Јелена Илић Мандић

НАУЧНИ ЖИВОТ

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП СРПСКО–ИТАЛИЈАНСКИ ОДНОСИ: ИСТОРИЈА И САВРЕМЕНО ДОБА

Београд, 28. мај 2014.

У организацији Историјског института из Београда и Универзитета Сапиенца из Рима одржан је 28. маја 2014. године међународни научни скуп *Српско–италијански односи: историја и савремено доба*. Сусрет италијанских и српских историчара имао је за циљ да подстакне истраживање развоја српско – италијанских односа до данашњег доба. Не треба заборавити да је Италија била прва земља са којом је Кнежевина Србија успоставила дипломатске односе након стицања независности на Берлинском конгресу 1878. године. Везе међу државама сежу у доба уједињења Италије, у ком је Србија видела узор и одакле је црпела искуства. Италију и Србију је повезивало начело природног, националног права. Стога је Србија често називана Пијемонтом балканских народа.

Скуп су отворили др Срђан Рудић, директор Историјског института, академик Драгољуб Живојиновић, председник Организационог одбора и др Алберто Бекерели са Универзитета Сапиенца Рим, који је поздравио присутне у име гостију из Италије и проф. Антонела Бјађинија проректор Сапиенца Универзитета. Рад скупа су пратили Паоло Батинели, аташе за науку Амбасаде Италије у Србији и проф. др Сира Миори, саветник за културу Амбасаде Италије у Србији и директор Италијанског института за културу.

На скупу је учествовало шеснаест излагача, и то шесторица колега из Италије и десеторо домаћих учесника. Учесници из Италије били су професори и истраживачи Универзитета Сапиенца из Рима, а из Србије пре свега сарадници Историјског института, затим Института за стратегијска истраживања Министарства одбране, Института за савремену историју, Филозофског факултета у Београду и Факултета политичких наука.

Радомир Поповић из Историјског института се у излагању бавио Италијанима, лекарима и дипломатским представницима у Србији у првој

половини XIX века. Међународни аспекти српског питања, уједињења Италије и односа Русије према догађајима на Балкану и у Италији од 1856. до 1866. године били су тема рада Данка Леовца са Филозофског факултета у Београду. Јована Иветић је разматрала дипломатску мисију Димитрија Матића у Риму 1878. године, током које су постојале индиције да ће се Италија активно укључити у решење Источног питања.

Од учесника са Универзитета Сапиенца први се обратио Алберто Бекерели, који је говорио о Србији и Балканским ратовима у извештајима италијанског војног аташеа у Београду, Карла Папе Костиљолеа, који се чувају у Историјском архиву италијанске војске. Ђордано Мерлико је рад посветио реакцијама у Италији на аустријско–српску јулску кризу 1914. године. Велику пажњу привукло је излагање Милована Писарија о цивилном становништву у Италији и Србији под окупацијом у Првом светском рату. Ђузепе Мота је говорио о Великом рату и стварању Краљевине СХС на основу докумената италијанске војне команде, а Андреа Картени је презентовао однос Италије према уједињењу Црне Горе и Србије на крају Првог светског рата.

Преглед српске историографије о Италији била је тема рада Биљане Вучетић из Историјског института. Станислав Сретеновић из Института за савремену историју истражио је динамику италијанско–српских односа од 1918. до 1939. године, који су се кретали од савезничких до непријатељских. Делатност југословенске војне обавештајне службе према Италији у периоду између два светска рата обрадио је Далибор Денда из Института за стратегијска истраживања. Истим периодом се бавио и Василије Драгосављевић из Историјског института, који је набројао утицаје италијанског фашизма на идеологију и политичку праксу југословенских националиста. Милан Терзић из Института за стратегијска истраживања пружио је осврт на стање у Југославији током Другог светског рата са италијанских позиција, а Миљан Милкић, из истог института, представио је како се југословенски културни утицај у Италији од 1947. до 1954. године показао као оруђе дипломатије. Нормализација политичких односа Југославије и Италије након Меморандума о сагласности 1954. године била је тема излагања Саше Мишића са Факултета политичких наука из Београда. Скуп је завршен излагањем Роберта Шаронеа са Универзитета Сапиенца, који је представио савремене изгледе политичке и економске сарадње Италије и Србије и активну подршку Италије Србији у процесу европске интеграције.

Српско–италијански односи су били тема истраживања домаћих и италијанских историчара, али до сада нису обрађени у целости. Највећа

пажња досадашњих истраживача била је усмерена на процес ослобођења и уједињења Италије и сличности које је тај покрет имао са српским, као и на улогу Италије приликом стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и уопште догађајима у Првом светском рату.

Овај међународни научни скуп обрадио је неке од тема које нису биле у жижи интересовања истраживача из обе земље, било да се ради о периоду Балканских ратова, Првог светског рата или савременог доба. Српско–италијански односи су представљени и посматрани у ширем оквиру балканских и европских односа како дипломатских и војних тако и културних. Развитак српско–италијанских односа у послератном периоду представљен је у оквиру италијанско–југословенских односа.

Надамо се да је овај научни скуп први у низу успешних научних дијалога између истраживача из Историјског института и Универзитета Сапиенца. У сваком случају, међународни научни скуп *Српско–италијански односи: историја и савремено доба*, обезбедио је оквир за дијалог стручњака из Србије и Италије. Зборник реферата ће бити објављен у издању Историјског института.

Биљана Вучетић

INTERNATIONAL MEDIEVAL CONGRESS
(Међународни конгрес медијевишта),
University of Leeds, Institute for Medieval Studies

7–10. јули 2014.

Међународни средњовековни конгрес у Лидсу (Leeds International Medieval Congress, скраћено: ИМС) одржан је по двадесетпрви пут од 7. до 10. јула 2014. године. Конгрес, који од 1994. године организује Институт за средњовековне студије Универзитета у Лидсу, представља највећу научну конференцију ове врсте у Европи. На конгресу је ове године учествовао до сада највећи број делегата различитих научних и стручних профила и академских звања, укупно 2.061, из више од педесет земаља Европе и света. Мање од половине учесника било је из Велике Британије, док је око 700 делегата стигло из европских земаља, а 390 са других континената. Српска медијевистика је овог пута, на жалост, имала само

два представника, сараднике Историјског института – др Невена Исаиловића и писца овог извештаја. О импозантној величини овог међународног скупа медијевиста, који је другу годину за редом организован у главном кампусу Универзитета у Лидсу, сведочи и податак да су укупно одржане 542 сесије и дискусије за округлим столом, на којима су делегати презентовали своја саопштења и расправљали о најразличитијим аспектима средњовековне историје. Тако су међу тематским оквирима на ИМС-у биле англосаксонске, келтске, скандинавске, иберијске, византијске, јеврејске, централно и источноевропске и словенске, медитеранске и исламске студије, средњовековна археологија, уметност и архитектура, материјална култура, црквена историја и канонско право, монаштво и верски живот, хагиографија и религиозна књижевност, теолошке и библијске студије, позноантичке и раносредњовековне студије, културна, друштвена и економска историја, свакодневни живот у средњем веку, родне и женске студије, историјско-географска истраживања и историја насеља, власт и институције, филозофија и политичка теорија, језик и књижевност (латинска, средњоенглеска, германска, усмена, компаративна), драма, писменост и комуникација у средњем веку, наука, технологија и војна историја, историја средњовековне медицине и фармације, музика и богослужење, затим различити аспекти везани за историју крсташких ратова, историјски извори, средњовековна картографија, средњовековна и модерна историографија, дипломатика и палеографија у дигиталној ери, поимање средњег века у модерном друштву, и бројни други. Осим сесија које су трајале по један сат и укључивале три до четири учесника, и дискусија на округлим столовима, програм ИМС-а такође је обухватао и више једночасовних предавања. Поред оних везаних за тематски оквир овогодишњег конгреса, које ћемо поменути у наставку, таква су, на пример, била предавања које су одржале Марија Кристина Ла Рока (Одељење за историју, Универзитет у Падови): „Стране опасности – активности, одговорности и проблем жена у иностранству око 500–1000“, и Рита Коупленд (Одељење за класичне и религијске студије, Универзитет у Пенсилванији): „Емотивно знање: фигуративни језик у средњовековној реторици“.

Ове године Међународни програмски комитет ИМС-а понудио је као шири тематски оквир појам „Царство“, што је пружио могућност делегатима да узму у разматрање његове најразличитије аспекте на чак 196 сесија и округлих столова. Тако су истраживани концепти царства у средњем веку, његове источне и западне, као и дијахроне перспективе, значења и пракса од позне антике до позног средњег века: пре Карла

Великог, Каролиншко царство, Свето римско царство у развијеном и позном средњем веку, Византијско царство, земље централне и источне Европе, хришћанство и границе европског Средоземља, нордијске земље, затим религиозне димензије царства, представе у књижевности и уметности, итд. Тема „Царство“ омогућила је да буду превазиђене уобичајене хронолошке, географске и концепцијске границе европског средњег века, па се на појединим сесијама расправљало о Мамелуцима, Омајадском калифату или питањима из монголске и кинеске историје. Тако су од три главна предавања на конгресу, везана за овогодишњи тематски оквир „Царства“, два била посвећена ваневропским темама у ужем смислу. Конгрес је отворен заједничким предавањем Марка Кинка и Кристофера Јанга са Одељења за немачки и холандски Универзитета у Кембриџу, на тему „*Kaiserchronik* као књижевност и историја“. Друга два предавања одржали су Наоми Стенден (Школа историје и културе, Универзитет у Бирмингему) на тему „Забрављено евроазијско царство: Лијао династија (907–1125)“ и Хју Кенеди (Лондонски универзитет): „Крај исламске позне антике – промене и опадање на Средњем истоку у 10. веку“. Имајући у виду веома велики број учесника и сесија које су се током четири конгресна дана одржавале паралелно у неколико зграда универзитетског кампуса у Лидсу, сасвим је разумљиво што не само да се на овом месту не може дати њихов детаљан приказ, већ се не могу навести ни имена учесника ни наслови њихових саопштења. Довољно је рећи да је организаторима ИМС-а у штампаном програму за то било потребно читавих 250 страница. Илустрације ради, поменућемо само неке од назива сесија посвећених теми *Царства*: „Позно Римско царство у транзицији: Константинови синови“ (три сесије); „Источноримско и Византијско царство и папство (5–11. век)“; „Павле Ђакон: између царстава и идентитета“; „Имperiјалне амбиције на Средоземљу: Сицилија и Јерусалимска краљевина“; „Царство, моћ и идентитет у римској, вандалској, византијској и исламској северној Африци“ (четири сесије); „*Karolus literatus*“ (четири сесије); „Нове перспективе о Каролинзима“; „Отони: нове перспективе“; „Папа, цар(еви) и Света земља: Рим, Византија и Свето римско царство у време Првог крсташког рата“; „Штауфовци и Плантагенети: поређење два царства“ (три сесије); „Столеће величине Капета (1214–1314)?“; „Свето римско царство у позном средњем веку“; „Ратовање и дипломатија: Стогодишњи рат“; „Царство, битка, политика: преживљавање Ратова ружа“; „Јагелонско ‘царство’ и западноевропска дипломатија (1490–1526)“; „Максимилијан I: цар између традиције и иновације“; „Комнинско царство: завршни бел-

епок Рима?“, „Идеја царства између Бугарске, Цариграда и запада“, „Москва као Трећи Рим: неколико аспеката руске имеперијалне идеологије“, „Икона, чудо, царство: теологија икона и политичка филозофија у Византији и средњовековној Русији“, „Град, трговина, царство“, „Род у Византији: мушкарац, жена, евнух“, „Секс, силовање и царство у средњовековним романескним наративима од Византије до Енглеске“, „Цареви неба и земље код Дантеа“, „Светац између царстава: политички ауторитет у хагиографским представама“, „Царства фармације у дугом 12. веку“ и бројни други.

Осврнућемо се овом приликом на три саопштења која су била везана за средњовековну српску историју, односно за простор који је обухватала српска средњовековна држава. На сесији под називом „Легитимисање царства“ Паоло Анђелини (Правни факултет универзитета у Левену / Универзитет „Г. Д’Анунцио, Кјети–Пескара) имао је излагање под насловом „Грађење царског легитимитета: српски случај“, приказујући у главним цртама развој српске владарске идеологије од времена великих жупана до цара Стефана Душана. У оквиру теме „Византија у контексту“ одржане су три сесије које су организовали Институт за средњовековна истраживања, Одељење за византолошка истраживања Аустријске академије наука и Национална хеленска истраживачка фондација из Атине. Сарадник бечког института Михаило Поповић поднео је веома занимљив реферат: „Посвећени предели и саобраћајна мрежа на југу Балканског полуострва (14–16. век): интеракција и међузависност микро и макро равни истраживања“, у коме је анализирао путну мрежу на подручју Македоније у односу на положај значајних средњовековних манастира. Примењена методологија, од коришћења средњовековних писаних и археолошких извора до каснијих, предмодерних итинерера и модерних технолошких достигнућа као што су Гугл мапе, може бити веома плодотворна за истраживање саобраћаја и средњовековне путне мреже и у другим областима. Најзначајнијем путном правцу на нашим просторима било је посвећено излагање Метјуа Ларнака (Средњовековни и рани модерни центар Универзитета у Сиднеју) „Сви путеви воде у Цариград: *Via militaris* у средњем веку“, одржано на сесији посвећеној византиским војним питањима.

Сарадници Историјског института у Београду су са својим саопштењима учествовали на тематском панелу „Владање и управљање сложеним царством и његово одржавање: цар и краљ Сигисмунд Луксембуршки (1368–1437)“, због чега ће он овде бити нешто детаљније приказан. Скуп су организовале Александра Кар из Института за

историјска истраживања/Историјског института Бечког универзитета и Сузана Миљан из Завода за повијесне и друштвене знаности ХАЗУ, а спонзорисале су га наведене институције. Током 7. и 8. јула одржано је укупно шест сесија, на којима је своја саопштења изнео 21 учесник скупа, махом из средње и источне Европе, приказујући веома разнолике аспекте Сигисмундове владавине и његовог доба. Прву сесију, под називом „Очекивања, слике и стварности владавине“, отворио је професор Мартин Реди (Школа за словенске и источноевропске студије, Јуниверзити колеџ из Лондона) излагањем на тему „Угарска као царство, комонвелт, и сложена монархија у време Сигисмунда и касније“. Он је посебну пажњу посветио питањима положаја Трансилваније и Славоније у оквиру политичког система Угарске. Дамир Карбић (Завод за повијесне и друштвене знаности ХАЗУ, Загреб) говорио је о односима двојице ривала, Жигмунда Луксембуршког и Ладислава Напуљског, и њиховим покушајима да образују царство. Арон Ванидес (Програм средњовековних студија, Универзитет Јејл) требало је да излаже је о јавној перцепцији цара Сигисмунда на Сабору у Констанци, али није био у могућности да присуствује. Драгош Настасоју (Одељење за средњовековне студије, Централноевропски универзитет у Будимпешти) бавио се у свом излагању промоцијом култа Светог Сигисмунда Бургундског од стране краља Жигмунда Луксембуршког и његовим уметничким изразом у црквеној уметности Угарске у позном средњем веку. У оквиру друге секције, посвећене краљицама и савладарству, Амалие Фесел (Факултет хуманистичких наука, Универзитет Дуисбург-Есен) разматрала је положај и улогу које су имале краљице у време владавине Луксембуршке династије. Данијела Дворжакова (Историјски институт Словачке академије наука, Братислава) анализирала је рађање негативне историјске легенде о „Црној краљици“ – Сигисмундовој другој супрузи Барбари Цељској. Трећој краљевој супрузи, краљици Елизабети, пажњу је посветила Ана Јагошова (Институт за средњовековна истраживања Аустријске академије наука, Беч), приказујући њену владарску праксу на основу дипломатичке грађе, односно њених повеља и преписке. Трећа сесија, „Дворови и дворани“, почела је излагањем Марте Кондор (Одељење за средњовековне студије, Централноевропски универзитет, Будимпешта) о администрацији и начину управљања Сигисмундовим земљама између 1410–1419, у време честе и дуготрајне одсутности краља из његових краљевстава. Сузана Миљан је презентовала резултате својих истраживања о краљевским витезовима из Загребачке жупаније за време Жигмундове владавине, док је Кристина Арањ (Одељење за средњовековне

студије, ЦЕУ/Национални архив Мађарске у Будимпешти) говорила о финансијским саветницима цара Сигисмунда Луксембуршког, првенствено из редова фирентинских и италијанских грађана. О чешком и моравском племству на двору цара Сигисмунда реферисао је Петар Елбел (Огранак пројекта *Regesta Imperii*/Одељење за историју Масариковог универзитета у Брну/Институт за средњовековна истраживања Аустријске академије наука).

Сесија „Племство и круна“, прва по реду другог дана скупа о Сигисмунду Луксембуршком на ИМС-у, започела је излагањем Марије Карбић (Хрватски институт за повијест, Загреб) о следбеницима и противницима краља Жигмунда у Пожешкој, Вуковској и Сремској жупанији. Роберт Новотни (Центар за средњовековне студије из Прага) говорио је о Сигисмундовим следбеницима и присталицама у хуситској Чешкој, који су се често показивали као непоуздани савезници. Ева Халас (Мађарски медијевистички истраживачки центар, Будимпешта–Сегедин) бавила се питањем аутономије нижег племства у Жигмундовој држави. На примеру тврђаве Велики Калник истраживала је положај тврђавских ратника, групације која се до тог времена сачувала једино на подручју Славоније. На петој сесији „Финансије и рат“ Јанош Инце (Одељење за средњовековне студије, ЦЕУ у Будимпешти) презентовао је своја истраживања о давањима поседа у залог као начину финансирања ратова Сигисмунда Луксембуршког, док је о краљевој политици залагања поседа у Чешкој (1420–1437) говорио Станислав Барта (Огранак пројекта *Regesta Imperii*/Одељење за историју Масариковог универзитета у Брну). Следећа два излагања била су такође међусобно комплементарна: Александра Кар бавила се забранама трговине током Сигисмундових ратова са хуситима у Чешкој, док је Мартин Штефаник (Историјски институт Словачке академије наука) своју пажњу посветио трговинском рату Сигисмунда Луксембуршког са Венецијом за време краљевог сукоба са овом поморском републиком. Последња, шеста сесија била је посвећена Сигисмундовим ратовима и дипломатији на истоку. Анализирајући сложене односе румунских кнежевина са околним владарима, укључујући српске и бугарске, Османлијама и Угарском на почетку владавине Сигисмунда Луксембуршког, Александру Симон (Центар за трансилванске студије Румунске академије наука, Клуж–Напока) је краљеву офанзивну источну политику из првих година поредио са оном пред крај његове владавине у настојању да одговори на питање да ли је и у којој мери та политика постала мудрија. Невен Исаиловић је говорио о компликованим односима Сигисмунда Луксембуршког и Босне, обележеним међусобним неразумевањем, а Александар Крстић је приказао главне етапе и промене

српско-угарских односа током Сигисмундове владавине у контексту нарастајућег османског притиска. Планирано је да реферати поднети на овом скупу прерасту у прилоге који ће бити објављени у посебном тематском зборнику наредне године.

Н. Исаиловић и А. Крстић су учествовали и на округлом столу „Отпор краљевима и царевима у средњем веку“, који је организовао Мартин Реди а спонзорисала Школа за словенске и источноевропске студије Универзитета колежа из Лондона. Циљ округлог стола, који је водио Кристофер Николсон са поменуте школе, био је разматрање могућих нових приступа феномену отпора, поредећи искуства из северне, западне, централне и југоисточне Европе. Н. Исаиловић је говорио о проблему отпора у средњовековној Босни, а А. Крстић о овом феномену у Србији. Поред поменутих М. Редија и К. Николсона, учесници округлог стола били су и Свере Баге (Универзитет у Бергену) и Бјорн Вејлер (Универзитет у Абериствиту, Велс).

На крају, треба поменути да су током конгреса поред предавања, сесија и дебата на округлим столовима у универзитетском кампусу приређивани бројни пратећи садржаји. Тако су у оквиру акције „Учинити Лидс средњовековним“ организовани приказ средњовековног сајма на коме су излагане и продаване рукотворине и локални производи, затим концерти средњовековне музике, борбе хладним оружјем и презентације соколарства. Одржаване су такође и радионице посвећене средњовековном везу, калиграфији, бургундској шансони, приређена је и популарна средњовековна гозба, ове године посвећена арагонској кухињи. Током конгреса су одржавани сајмови књига из области медијевистике, како онај најновијих издања реномираних светских издавача, тако и сајам половних књига. Организоване су, такође и различите екскурзије, од посете изузетно занимљивом Војном музеју у Лидсу и полудневних излета до оближњих замкова и пароксијских цркава, до четвородневне постконгресне екскурзије по замковима Нортумбрије.

Александар Крстић

**МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА
ПОУКЕ ВЕЛИКОГ РАТА 1914–1918. ГОДИНЕ.
РУСИЈА И СРБИЈА – ИСТОРИЈСКИ САВЕЗНИЦИ**

Топола, 31. јул – 2. август 2014.

У години у којој се обележава стогодишњица почетка Првог светског рата, 31. јула и 1. августа 2014. године, у Тополи, одржана је дводневна међународна научна конференција *Поуке Великог рата 1914–1918. Русија и Србија – историјски савезници*, коју је, уз подршку општине Топола, организовао Фонд за очување и развој руске и источно-хришћанске културе, *Владимир Храбри*, кнез боровско-серпуховски, из Москве. Символично одабран датум одржавања научног скупа имао је задатак да освежи сећања на почетак Великог рата. Тема конференције била је посвећена истраживачким проблемима из историје Првог светског рата и српско-руских односа у XIX и почетком XX века.

Конференцију је отворила председница Фонда Владимир Храбри, Ирина Борисовна Јесинскаја. Након њеног обраћања, учесницима скупа и гостима, обратили су се и др Сергеј Николајевич Бабурин, први потпредседник Међународне асоцијације фондова мира и ректор Европског института JUSTO, кандидат историјских наука Михаил Борисович Смолин, заменик директора Руског института за стратегијска истраживања, и архимандрит Кирил (Бојовић), старешина Цетињског манастира.

Првог дана одржана су пленарна заседања и тада је прочитано тринаест реферата. На скупу су учествовали историчари, политиколози, новинари и духовна лица из Србије, Русије, Белорусије и Црне Горе. Своја саопштења представили су професори и истраживачи Филозофског факултета у Нишу, Историјског института Београд, Института за политичке студије, Историјског музеја Србије, као и представници Митрополије црногорско-приморске. Такође, своја саопштења изложили су и професори и сарадници Северно (Арктичког) федералног универзитета *М. В. Ломоносов* из Архангелса, Руског института за стратегијска истраживања из Москве, Историјског института Националне академије наука Белорусије, као и сарадници Издавачке куће *Ajris* из Москве.

Поднете теме саопштења биле су тематски разноврсне. Из историје српско-руских веза прве половине XIX века поднета су два

саопштења: Милан Кутлешић, истраживач-сарадник Историјског института Београд, *Русија и српска државност (1827-1833)* и др Радомир Поповић, научни сарадник Историјског института Београд, *Први конзул Русије у Србији Герасим Ваищенко и српско-руски односи 1838-1843. године*. Два саопштења била су посвећена и историји српско-руских веза друге половине XIX и почетком XX века: Јована Блажић Пејић, истраживач-сарадник Историјског института Београд, *Руски интелектуалци и Српско подворје у Москви (1874-1914)*, и Александра Колаковић, истраживач-сарадник Института за политичке студије, *Русија и Француска у очима српских интелектуалаца (1894-1918)*. Посебна пажња посвећена је Србији и Русији у предвечерје Првог светског рата: Марко Пејковић, истраживач-сарадник Института за политичке студије, *Улога немачког фактора у руско-српским односима пред избијање Првог светског рата*, и Небојша Дамњановић, саветник Историјског музеја, *Узроци Првог светског рата*. Догађаји у Руској империји у годинама Великог рата представљени су у оквиру три саопштења: др Алексеј Михајлович Литвин, професор Историјског института Националне академије наука Белорусије, *Белоруска земља у Првом светском рату: искуство учешћа и историјско сећање*, др Татјана Игорјевна Трошина, професор Северно (Арктичког) федералног универзитета *М. В. Ломоносов* из Архангелса, *За словенско братство! (уз питање о мотивацији руских војника у годинама Првог светског рата)*, и Јелена Михајловна Гончарова, главни уредник издавачке куће *Ајрис* из Москве, *Успомене учесника Првог светског рата у издањима Руског расејања*. Из историје цркве у Првом светском рату поднета су два саопштења: архимандрит Кирило (Бојовић), старешина Цетињског манастира, *Митрополија црногорско-приморска у време Првог светског рата*, и монах мр Павле Кондић, управник Архива и Библиотеке Митрополије црногорско-приморске, *Свети Владика Николај Српски и Први светски рат*. Два поднета саопштења посвећена су историографији: др Александар Растовић, ванредни професор Филозофског факултета у Нишу, *Срби, Руси и Први светски рат – један пример ревизије историје*, који је подсетио на све чешће покушаје ревизије историје Првог светског рата, и Михаил Борисович Смолин, *Митови о учешћу Русије у Првом светском рату*.

Другог дана конференције организован је округли сто на тему *Примена технологија информативног рата и њихов утицај на развој догађаја у Првом светском рату и доцнијим револуцијама. Развој техника манипулисања друштвеном свешћу у балканским збивањима крајем XX – почетком XXI века и садашњим збивањима у Украјини*. Истог дана,

представљен је и зборник докумената *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, у издању Института за новију историју Србије, који су приредили др Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић.

Конференција *Поуке Великог рата 1914-1918. Русија и Србија – историјски савезници* затворена је 2. августа 2014. године свечаним откривањем и освештењем Поклоничког крста, који је, у знак сећања на погинуле српске и руске војнике у Првом светском рату, подигнут испред Дома здравља у Тополи, на месту војне болнице из времена Великог рата. Спомен-крст је дело руског вајара Александра Викторовича Јесинског.

Међународне научне конференције, као прилике које омогућавају презентовање резултата истраживања, али и могућност сусрета и сарадње колега из више држава, представљају један од сигурних путева развоја историјске науке. На основу поднетих саопштења, као и радова аутора, који су били спречени да усмено представе своја истраживања, у припреми је зборник радова, који ће резултате ове конференције учинити доступним и широј научној јавности.

Јована Блажић Пејић

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ, СРБИЈА, БАЛКАН И ВЕЛИКЕ СИЛЕ

Београд, 24–25. септембар 2014.

У организацији Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије и Историјског института из Београда у Дому Војске Србије у Београду 24. и 25. септембра 2014. године одржана је међународна научна конференција *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*. Конференцију је отворио генерал Љубиша Диковић, начелник Генералштаба Војске Србије. Генерал Диковић је подсетио да је Србија у рат ушла решена да брани право на сопствено постојање, али и демократске тековине свог друштвеног уређења. Србија је тада стајала иза напредних идеја које су након рата Друштву народа послужиле као прва степеница ка изградњи праведнијих односа међу народима и државама света. Иако територијално и по економској моћи један од најмањих учесника у рату, цена учешћа у рату за Србију била је изузетно висока.

У оквиру осам панела на конференцији је поднето 34 саопштења у којима су цивилни и војни стручњаци представили резултате својих истраживања. У оквиру првог панела *Историографија*, говорили су др Миле Бјелајац, научни саветник у Институту за новију историју Србије и доцент др Јерг Ехтернкамп из Центра за војну историју и друштвене науке Бундесвера. У саопштењу „Непрекинута дискусија о Балкану као узрочнику Првог светског рата“, др Бјелајац је анализирао литературу која се бави расправама и контроверзама о ратној кривици као и разлозима за избијање Првог светског рата. У саопштењу „У сенци Другог светског рата: сећање, историја и представа Првог светског рата у Западној Немачкој“, др Ехтернкамп је сећање на Велики рат анализирао на три нивоа: политичком, научном и културном.

У оквиру другог панела (*Рат и дипломатија*) представљено је пет саопштења: др Снежана А. Радојева из Војне академије у Софији говорила је о бугарско-српским односима у фокусу европске дипломатије у периоду од 1913. до 1915. године; Биљана Стојић, истраживач сарадник у Историјском институту, говорила је о француској политици на Балкану у предвечерје Првог светског рата; Космин Јоница, докторанд на Универзитету у Букурешту, бавио се политиком неутралности на почетку Првог светског рата на примеру руско-румунских односа током јулске кризе 1914. године; др Ефпраксија Пасхалиду, директор Војног архива Директората за војну историју у Атини, је у анализи политике неутралности Краљевине Грчке посебну пажњу обратила на њене ставове према Србији, док је Том Симоенс са Краљевске војне академије у Бриселу представио саопштење под називом „Храбра мала Белгија. Једна неутрална држава између великих сила“.

У оквиру трећег панела (*Србија и савезници*) говорили су др Василиј Каширин из Руског института за стратегијске студије („Борбена вредност српске војске на почетку Првог светског рата према оценама руских војних представника на основу искустава из балканских ратова“), др Гордана Јовић Кривокапић, научни саветник у Институту за новију историју Србије („Француски југословенски пројекат на почетку 20. века: француска славистика у служби ‘цивилизаторске мисије’“), др Алексеј Тимофејев, научни сарадник у Институту за савремену историју („Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата“), др Надин Акунд, научни сарадник у институту IRICE у Паризу („Карнегијева фондација за мир у свету у Првом светском рату. Перцепције и утицај на Балкан“) и др Андреј Л. Шемјакин из Института за славистику Руске академије наука („Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916“).

Панел *Српска војска у Првом светском рату* био је резервисан за теме у којима је указано на нове чињенице о српској војсци током Првог светског рата: пуковник др Стеван Радојчић, потпуковник др Саша Т. Бакрач и потпуковник сци Дејан Ђорђевић из Војногеографског института Војске Србије говорили су о Географском одељењу у Првом светском рату; потпуковник доцент др Слободан Ђукић са Војне академије у Београду анализирао је командовање српском војском у рату 1914. године; мајор мр Далибор Денда из Института за стратегијска истраживања Министарства одбране, анализирао је положај српских ратних заробљеника у аустроугарским, немачким и бугарским логорима током Првог светског рата; др Милић Ј. Милићевић, научни сарадник у Историјском институту, говорио је о старешинском кадру и командовању српском војском у бици на Чевртији (Легету) 1914. године, док је др Данило Шаренац, научни сарадник у Институту за савремену историју, анализирао рад српског војног судства на Солунском фронту.

У панелу *Друштво* проф. др Божица Младеновић са Филозофског факултета у Нишу бавила се привредним приликама у Војно-Генералном Гувернману Србија у периоду од 1916. до 1918. године; госпођа Барбара Ахамер је указала на главне карактеристике пропаганде у Првом светском рату; др Ана Столић, научни сарадник у Историјском институту, представила је своје истраживање под насловом „Са родољубљем српских жена имаће свет још да рачуна”. Патриотизам Српкиња и питање променљивости родних улога током Великог рата“; др Биљана Вучетић, научни сарадник у Историјском институту, говорила је о америчком јавном мњењу о Србији у Првом светском рату; проф. др Тецуја Сахара са Универзитета Меиђи анализирао је македонске корене организације *Црна рука* и Сарајевски атентат.

Национално питање током Првог светског рата обрађено је у истоименом панелу. Српско-хрватске односе у Српском добровољачком корпусу у Русији 1916. године анализирао је проф. др Јарослав В. Вишњаков из Института за међународне односе (Москва). О положају словенских народа, Срба и Словенаца, у Аустро-Угарској током ратних година говорили су мајор мр Звездан Марковић, директор Војног музеја Словеначке војске у Марибору („Словенци у аустроугарској војсци у Првом светском рату”), др Блаж Торкар, директор Војног музеја у Пивки („Сочки фронт и словеначка територија у току Првог светског рата“), др Марк Стефан Петерс („Добри стари Срби. Генерал Саркотић, јужнословенско питање и српски народ у Првом светском рату“) и др Милан Гулић, научни сарадник у Институту за савремену историју, који

је анализирао политичке прилике и положај српског народа у Далмацији пред почетак Првог светског рата.

Значај мемоарске литературе, споменичког наслеђа и народног сећања о Првом светском рату представљен је у оквиру панела *Сећања*. Своја истраживања представили су: др Софија Божић, виши научни сарадник Института за новију историју Србије („Први светски рат у сећањима др Милана Пецића и др Милутина Велимировића – осврт на две необјављене аутобиографије“), др Момчило Исић, научни саветник у Институту за новију историју Србије („Две године ратовања Милоша Московљевића 1914–1916“), др Милан Мицић („Историјско памћење потомака српских добровољаца на догађаје Првог светског рата“) и докторанд Универзитета у Београду Ненад Л. Лајбеншпергер из Републичког завода за заштиту споменика културе-Београд („Споменик и костурница на Гучеву – део историјата“). На крају овог панела др Александар Шелдон Дуплекс, професор и истраживач из Службе за историју одбране Министарства одбране Републике Француске, анализирао је географски и политички значај Балкана током Првог светског рата и говорио о утицају који је Француска преко своје морнарице желела да оствари на том подручју.

Два значајна питања која су била актуелна након Првог светског рата обрађена су у последњем панелу *Након рата*. Најпре је италијански историчар др Милован Пизари говорио о раду Међусавезничке комисије за испитивање бугарских злочина у Србији у Првом светском рату, а затим је проф. др Арпад Хорњак са Универзитета у Печују обрадио напоре мађарске владе за успостављање независности и очување интегритета Мађарске последњих месеци 1918. године.

Као што је генерал Диковић истакао у свом уводном обраћању, међународне научне војноисторијске конференције представљају прилику да се научно заснованим отварањем спорних питања допринесе релаксацији најчешће оптерећујућег историјског наслеђа, а све у циљу стабилизације Балкана и постављања заједничких интереса и вредности, као и боље сарадње у области безбедности. На међународној научној конференцији *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе* учествовало је 19 научника из Србије и 19 научника из 12 земаља (Италија, Мађарска, Словенија, Аустрија, Јапан, Русија, Бугарска, Румунија, Грчка, Белгија, Француска и Немачка). Планирано је да организатори након конференције објаве зборник радова.

мајор др Миљан Милкић

IN MEMORIAM

Мирослав Јовановић
(1962 – 2014)

У среду 8. јануара 2014. преминуо је Мирослав Јовановић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду. За мање од шест мјесеци напустили су нас учитељ и ученик, професори Андреј Митровић и Мирослав Јовановић. Историјску науку задесио је немјерљив губитак.

Иако је припадао средњој генерацији српских историчара, биографија професора Мирослава Јовановића је изузетно богата. Дипломирао је 1988. године на Филозофском факултету у Београду. Већ сљедеће године, професор Андреј Митровић доводи га на мјесто асистента приправника на Катедри за Општу савремену историју. Препознавши радну дисциплину, жељу за знањем, радозналост и креативност, поштење и етичност, професор Митровић је отворио пут за развој научника, који ће оставити дубок траг у савременој српској историографији.

Научни пут Мирослава Јовановића започет те 1989. године, био је посвећен историји Совјетског Савеза, али и историји руских избјеглица на Балкану. Већ први избори тема су говорили много и о научнику и о човјеку. Бавећи се историјом СССР-а у вријеме када она није била популарна, када се диљем Европе славио крах те државе и њене идеологије, показао је да популарно, „лако“ и брзо неће бити карактеристике његовог рада. Овакав приступ је још више наглашен избором магистарске, али и докторске теме, посвећених руским избјеглицама у

Краљевини СХС и на Балкану. Важне, али „сакривене“ теме, често изобличене наслагама идеолошког, недовољно познате и истражене говориле су да се определијели за тежи пут, пут одрицања и напорног рада, али пут достојан науке. И све то у околностима изразитог осиромашења и државе и друштва, у годинама када је свака посвећеност науци трпила велика искушења. И управо тада, 1993. године, одбранио је своју магистарску тезу и био изабран за асистента на Катедри за Општу савремену историју. На овој Катедри ће докторирати 2001. године, и од 2012. бити у звању редовног професора.

Научни опус професора Јовановића обухвата 8 монографија, 10 збирки историјских извора, 80 научних радова и прилога објављених на разним свјетским језицима. Био је уредник 9 научних издања објављених у земљи и иностранству. Међутим, пука квантификација његовог рада неће много значити, ако се не узму у обзир научни пробоји, утицај и значај, који су овим радовима остварени, не само у оквиру српске историографије. Већ је назначено да је своја прва истраживања посветио проблемима руске емиграције у Краљевини СХС и на Балкану. Књиге *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924* (Београд 1996) и *Руска емиграција на Балкану 1920–1940* (Москва 2005, Београд 2006) донијеле су му репутацију међународно признатог стручњака у овој области. Кругу тема о српско-руским односима припада и његова посљедња књига *Срби и Руси 12–21. век. Историја односа* (Београд 2012). Значај тема које је обрађивао у својим истраживањима, као и квалитет постигнутих закључака, омогућили су му да изађе из оквира српске историографије и постане признат и уважен стручњак и у руској историографији. О том свједоче бројна предавања које је држао на Историјском факултету Московског државног универзитета, сарадња са најзначајнијим институцијама као што су Архив Москве, Главна архивска управа Москве, чланство у међународној редакцији часописа *Русский сборник* (Москва). И поред посвећености историји СССР и српско-руским односима професор Јовановић није запостављао ни теме од изузетног значаја за историју Србије и Југославије. За културну историју Срба значајна је његова књига *Језик и друштвена историја. Друштвеноисторијски оквири полемике о српском књижевном језику* (Београд 2002), док су модерној историји Србије и њеном развоју посвећени наслови *Србија 1804–2004: три виђења или позив на дијалог* (Београд 2005, са Љ. Димићем и Д. Стојановић) и *Србија 1804–2004: 200 година развоја оптерећеног дисконтинуитетима – седам теза* (Београд 2006). Од посебног значаја је његов рад на анализи савремене српске историографије, њених домета и ограничења, које је

обухватио у монографији *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века* (Београд 2009, са Р. Радићем). Сви ови наслове свједоче о истраживачу широких тематских интересовања, научнику са дубоким схватањем и познавањем методологије и теорије науке, посвећеном научној истини, али и човјеку довољно храбрим да се ухвати у коштац са непознатим и непопуларним.

Упоредо са научним радом, посвећено, занемарујући напоре, професор Јовановић радио је на развоју академских и научних институција и свугдје је стигао да остави снажан печат. Није хтио себи да дозволи да буде салонски критичар, већ је личним примјером, огромним трудом и несебичним ангажовањем, увијек бескомпромисно хтио да покаже да може и другачије. Био је редовни професор Универзитета у Београду и Бањој Луци, директор Одељења за историју Андрићевог института у Вишеграду, оснивач и управник Центра за савремену историју Балкана и Центра за руске студије Филозофског факултета у Београду, председник Управног одбора Архива Србије и члан Управног одбора Института за новију историју Србије. Био је и један од оснивача Удружења за друштвену историју, као и Годишњака за друштвену историју (Београд). Био је члан редакција неколико стручних часописа.

Поред огромног ангажовања, богате библиографије, професор Мирослав Јовановић је изнад свега био управо професор, Учитељ. Непосредан у контакту са својим студентима пружао им је невјеројатно много, али је и тражио много. Инсистирао је на раду, посвећености, али изнад свега на етичности. Заузврат им је омогућавао да кроз предавања истакнутих научних имена из Русије и балканских земаља, преко студијских путовања у Бугарску, Румунију и Русију и кроз студентске радионице са често провокативним темама, чују нове приступе и другачија тумачења. Постдипломске студије под менторством професора Јовановића биле су посебно искуство. Брижно и ненаметљиво, сатима ако је потребно, усмјеравао је сваког постдипломца. Није нудио готова рјешења, напротив, инсистирао је на самосталном трагању у којем би пружао снажан ослонац. Широког знања и истанчаног смисла за хумор, уливао је својим ученицима огромно самопоуздање, а рад на комплексним питањима претварао у велико задовољство.

Због свега оног што је био, али и због свега оног што је још могао да буде, његов одлазак оставља огромну празнину. Сви који су га познавали и имали срећу да раде са њим остају захвални на свему.

Хвала професоре!

Иван Обрадовић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института,
Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).
Текст може да има највише 1,5 табак (1.800 словних места по страни)

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), **рад треба да садржи:**

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме. Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилоге. Доставити их електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Начин цитирања:

Посебних издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Пример за поновљено издање књиге:

- К. Лиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Чланака у часописима:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада се пише курзивом. Назив часописа (пун или са скраћен), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, Историјски часопис 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45–46 (1998-1999) 2000, 245.

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланака у зборницима радова:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Поглавља у колективним публикацијама:

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извора:

Примери:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.

- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

- Код узастопног навођења аутора и дела: Исто, Ibid.

- Код поновљеног навођења дела: нав. дело, op. cit.

- У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.

- Напомене се скраћују са нап.

- Не употребљавају се скраћенице стр. односно p. и pp.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацама, нпр. 2.000, 10.000.

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

Радови се примају до 1. маја за текућу годину.

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

The articles should be submitted both in paper form to the Editorial Board of The Institute of History (Address: Kneza Mihaila Street 36/II, Belgrade, Republic of Serbia) and in digital form via e-mail (istorinst@iib.ac.rs).

The texts should be typed in MS Word application and submitted in one digital copy. We recommend the use of Times New Roman font. The font size of the main text should be 12pt (with 1.5 spacing) and of the footnotes 10pt (with single spacing). Footnotes should be in the footer of each page. Contributors may submit their articles in Serbian or in a foreign language (English, Russian, French, German). The text should not exceed 24 pages (43.200 characters, including spaces).

Each text should include, along with the main text and footnotes, the following:

Abstract – which comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).

Keywords – up to ten words, given in Serbian and English.

Summary – should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).

Illustrations and charts – If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.

How to cite:

Monographs:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. In the first citation of a monograph, its title should contain complete information, in italic font. Place and year of publication are written after the title, without a comma in between. Cited pages are written at the end, without abbreviations for the words „page“ and „pages“.

Examples:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Second edition of a book:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Articles in journals:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the journal title (full or abbreviated name), its volume and/or number (in arabic numbers), year (in the brackets) and cited page – all in regular font.

Examples:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бету*, Историјски часопис 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, Историјски часопис 45–46 (1998–1999) 2000, 245.

(example for the journals in which the year that refers to the volume does not match with the year of the actual publication)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(example for the journals of the same name but different publication places, less known or less available journals)

Articles in edited volumes / collections of works:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the title of the collection of works, place and year of publication and cited page – all in regular font.

Example:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Chapters in books (collective works):

The name of the publication should be written in italic, followed by the volume, place and year of publication, cited page and the name of the author(s) (in the brackets) – all in regular font.

Example:

- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Primary Sources:

Examples:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, ed. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.

- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, ed. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of the author(s) and shortened title.

For successive references to the same author and work use: Isto, Ibid.

For repeated reference to the work: nav. delo, op. cit.

In Serbian language the abbreviation up. should be used, while in the foreign languages the form is cf.

Footnotes are abbreviated with nap. (in English: note)

The abbreviations str. i.e. p. and pp. are not to be used.

Dates are written in the following way, e.g. March 2nd 2007 (2. mart 2007.)

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

The Contributors control and insert editorial interventions in the digital version of their texts. If they have any objections to the interventions received from the Editorial Board they should clearly note that on a printed version of the text.

The admission deadline for the current year is May 1st.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXIII

(2014)

Издавач

Историјски институт Београд

За издавача

др Срђан Рудић, директор

Лектура

Милица Симић

Секрећар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

COLORGRAFX, Београд

Тираж

300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник
Срђан Рудић. – 1948 – . – Београд : Историјски институт, 1948 – (Београд
: COLORGRAFX). – 24 cm

Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис

COBISS.SR-ID 3687170

